

P-ISSN 2708-0889
E-ISSN 2786-8788

**ACTA DE HISTORIA &
POLITICA:
SAECULUM XXI**

2024'
Volume VII

ЧНУ імені Петра Могили
2024

УДК 94+930+902/904+327
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07

Засновник видання:

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики факультету політичних наук)

Зареєстровано як друкований засіб масової інформації
(Реєстраційне свідоцтво: КВ 23922-13762Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України (група «Б») з міжнародних відносин (Наказ МОН України № 320 від 7 квітня 2022 року).

Головний редактор: Людмила Вовчук, к. іст. н., доцент (ЧНУ ім. П. Могили)

Відповідальний секретар: Ірина Габро, к. політ. н., доцент (ЧНУ ім. П. Могили)

Редакційна колегія:

Міжнародні відносини: Шевчук Олександр, д. політ. н., професор (Миколаїв) – голова секції; Белінська Світлана, д. е. н., доцент (Миколаїв); Брусиловська Ольга, д. політ. н., професор (Одеса); Коста Бруно, PhD (політ. науки), професор (Португалія); Цинк Кароліна, PhD (історія) (Польща); Худолій Анатолій, д. політ. н., професор (Острог); Куц Галина, д. політ. н., професор (Харків); Норд Ганна, д. економ. н., професор (Миколаїв); Ортіна Ганна, д. н. з держ. упр., професор (Мелітополь); Сіновець Поліна, к. політ. н., доцент (Одеса); Вілласміл Еспіноза Хорхе Ієсус, PhD (політичні науки), професор (Венесуела).

Історія та археологія: Міронова Ірина, д. іст. н., професор (Миколаїв) – голова секції; Бороденко Олена, д. іст. н., професор (Полтава); Вернер Віктор, доктор історії, професор (Польща); Єнаке Джордж, PhD (історія), професор (Румунія); Гайдай Ольга, к. іст. н., доцент (Польща); Котляр Юрій, д. іст. н., професор (Миколаїв); Лазурко Лідія, д. іст. н., професор (Дрогобич); Левченко Лариса, д. іст. н., професор (Київ); Нефьодов Дмитро, д. іст. н., доцент (Миколаїв); Сокирська Владилена, д. іст. н., професор (Суми); Срогош Тадеуш, доктор історії, професор (Польща); Стобецький Рафал, доктор історії, професор (Польща).

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, 1 Воєнна, 1, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики

E-mail: luda_vovchuk@ukr.net

Офіційна web-сторінка в Інтернеті:

<https://ahpsxxi.org/>

Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI. 2024. Volume VII. 138 с.

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

p-ISSN 2708-0889
p-ISSN 2786-8788

© Автори статей, 2024
© ЧНУ імені Петра Могили,
2024

З М І С Т

ІСТОРІЯ

Олександр Тригуб, Юрій Степанчук

Сільськогосподарська освіта на Поділлі на початку 20 ст.
(на прикладі школи у с. Гуменному) 7

Максим Снігур

«Нечего вынимать из румынской ноги бессарабскую занозу»:
бессарабське питання у радянсько-румунських відносинах
міжвоєнного періоду 25

Андрій Шевчук, Оксана Литвинчук

Чорноморські протоки (1920-1936): боротьба міжнародних акторів
за контроль 34

Юрій Котляр, Олександр Мосін

Революція гідності: вибір європейського майбутнього 47

Юрій Земський, Юрій Мудрик

Коріння пропутінських політичних симпатій Віктора Орбана 57

Людмила Чекаленко

Аксіологічні пошуки моделі освіти майбутньої України 68

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Ірина Тихоненко

Еволюція міжнародно-правових основ діяльності засобів масової
інформації у війнах і збройних конфліктах 76

Олександра Двуреченська, Богдан Грушецький

Міжнародна діяльність США щодо реалізації положень Конвенції
про хімічну зброю 85

Тетяна Моїсєєва

Співробітництво держав Балтійського регіону у сфері протидії
торгівлі людьми (на прикладі Ради держав Балтійського моря) 93

Маргарита Лимар, Вікторія Агєєва-Каркашадзе

Концептуально-доктринальний вимір ядерної політики США на
початку 21 століття 104

Микола Стецюк

Спільна політика у сфері безпеки та оборони Європейського
Союзу в постбіполярну добу: стан розвитку та можливості для
України 118

Олександр Шевчук

Президентські вибори на Тайвані 2024 р. крізь призму російсько-
української війни 127

CONTENT

HISTORY

Oleksandr Trygub, Yurii Stepanchuk

- Agricultural education in Podillia at early 20 century (on the example of a school in the village of Humenne) 7

Maksym Snihyr

- «There is No Need to Pull Out the Bessarabian Splinter From a Romanian Foot»: Bessarabian Question in Soviet-Romanian Relations During the Interwar Period 25

Andrii Shevchuk, Oksana Lytvynchuk

- Black Sea Straits (1920-1936): The Struggle of International Actors for Control 34

Yuriy Kotlyar, Oleksandr Mosin

- Revolution of Dignity: Choice of the European Future 47

Yurii Zemskiy, Yurii Mudryk

- The Origins of Viktor Orban's Pro-Putin Political Sympathies 57

Liudmyla Chekalenko

- Axiological Search of the Education Model of Future Ukraine 68

INTERNATIONAL RELATIONS

Iryna Tykhonenko

- Evolution of International Legal Framework For the Activities of Mass Media in Wars and Armed Conflicts 76

Oleksandra Dvurechenska, Bohdan Hrushetskyi

- US International Activities Regarding the Chemical Weapons
Convention Implementation 85

Tetiana Moiseieva

- Cooperation of the States of the Baltic Region in the Field of Combat
Human Trafficking (on the Example of the Council of the Baltic
Sea States) 93

Marharyta Lymar, Viktoriia Ahieieva-Karkashadze

- Conceptual and Doctrinal Dimension of the US Nuclear Policy in the
early 21 century 104

Mykola Stetsiuk

- European Union's Common Security and Defence Policy: Current State
and Opportunities for Ukraine 118

Oleksandr Shevchuk

- The 2024 Presidential Elections in Taiwan Viewed Through the Lens of
the Russo-Ukrainian War 127

HISTORY

УДК (UDC) 94 (477.4) : 37 (092) «1902-1920»

DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.007

AGRICULTURAL EDUCATION IN PODILLIA AT EARLY 20 CENTURY (ON THE EXAMPLE OF A SCHOOL IN THE VILLAGE OF HUMENNE)

Oleksandr Trygub,

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68-Desantnykiv st., 10

Yurii Stepanchuk,

e-mail: iihpp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Ukraine, 21001, Vinnytsia, Ostrozkoho st., 32

Abstract

The development of agricultural education on the Ukrainian lands in the imperial era continues to remain poorly studied, and in some gubernias it is generally a blank spot, or has significant gaps in its coverage. So, the *purpose of the paper* is to reconstruct the formation and development of the Humenne's practical school of horticulture and agriculture (1902-20), to analyze its activities and results.

The historical development of this educational institution indicates that local governments and private initiative played a key role in the development of agricultural educational institutions. It was thanks to their energy that the indicated school arose at the early 20th century. Moreover, this school can really be called a 'peasant's' school, because 88% of the students were peasants from the Podillia gubernia and neighbouring gubernias. Free education and the availability of scholarship programs from zemstvos and private individuals attracted even the poorest peasant youth to study. In addition, local large landowners were interested in the school's activities, who paid for students' education at the school, pursuing their own interests. On the other hand, the requirement for training in agricultural science, a large share of training in the practical component, and work in school farm seven days a week led to the fact that only 2/3 completed the training.

The school had a fairly powerful teaching staff, where all full-time teachers had professional education. At the same time, we observe a fairly significant turnover among teachers of both professional and general education and special subjects.

At the same time, despite all the shortcomings that this educational institution had, it laid the foundation for the formation of a system of agricultural education of the Ukrainian peasantry in Podillia, which was transformed into a modern system of training specialists in the agricultural sector, strategically important for Ukrainian statehood and its economy.

Funding. The study was prepared based on the results of fundamental research 'The Socio-cultural Space of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – First Third of the Twentieth Century: the Peasant-centric Dimension' (state registration number: 0123U101600) with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Keywords: agricultural education, Podillia gubernia, agricultural school, peasant education, vocational education, agriculture, Humenne

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20 СТ. (НА ПРИКЛАДІ ШКОЛИ У с. ГУМЕННОМУ)

Олександр Тригуб,

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Юрій Степанчук,

e-mail: iihpp@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
Україна, 21001, Вінниця, вул. Острозького, 32

Анотація

Розвиток аграрної освіти на українських землях імперської доби продовжує залишатися маловивченим, а в деяких губерніях взагалі є білою плямою, або має значні лакуни у своєму висвітленні. Отже, *метою статті* є реконструкція становлення та розвитку Гуменської практичної школи садівництва і сільського господарства (1902-20), аналіз її діяльності та результатів.

Історичний розвиток зазначеного навчального закладу свідчить, що ключову роль у розвитку навчальних закладів аграрного профілю відігравали органи місцевого самоврядування та приватна ініціатива. Саме завдяки їх енергії на початку 20 ст. постала зазначена школа. При цьому цю школу дійсно можна іменувати «селянською», адже 88% учнів склали селяни Подільської губернії та сусідніх губерній. Безкоштовне навчання, наявність стипендіальних програм від земства та приватних осіб приваблювали до навчання навіть найбіднішу селянську молодь. Окрім цього, у діяльності школи були зацікавлені місцеві великі землевласники, які оплачували навчання учнів у школі, переслідуючи власні інтереси. З іншого боку – вимога навчання аграрній науці, велика частка у навчанні практичної складової, праця по господарству без вихідних приводила до того, що лише $\frac{2}{3}$ завершувала навчання.

Училище мало достатньо потужний викладацький колектив, де усі штатні педагоги мали професійну фахову освіту. Натомість спостерігаємо досить значну плінність кадрів серед вчителів як професійних, так і загальноосвітніх чи спеціальних предметів.

Натомість, не дивлячись на усі недоліки, які мав означений навчальний заклад, він поклав початок формуванню системи аграрної освіти українського селянства на Поділлі, яка трансформувалася у сучасну систему підготовки фахівців аграрної галузі, що є стратегічно важливою для української державності та її економіки.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

Ключові слова: аграрна освіта, Подільська губернія, сільськогосподарська школа, освіта селян, професійна освіта, сільське господарство, Гуменне

Постановка проблеми. Друга половина 19 ст. відзначилася значним зростанням усіх галузей виробництва в економіці Російської імперії. При цьому українські губернії займали провідні позиції як у промисловості (видобуток вугілля та залізних руд, металургія, виробництво цукру тощо), так, особливо, у сільському господарстві, де Україна займала лідируючі позиції на світовому ринку (пшениця, ячмінь, цукровий буряк). На початку 20 ст. сільське господарство продовжувало вимагати інтенсифікації виробництва, яка б посилила позиції українського аграрного виробництва на світовому ринку та зміцнила конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції на зовнішньому ринку.

Зазначені фактори потребували використання наукових здобутків в аграрній галузі, широкого залучення технічних засобів, експериментального та грамотного підходу у веденні господарства, що неможливо було здійснити без підвищення грамотності й аграрних знань у сільському середовищі. Прогресивна громадськість, особливо серед великих землевласників і сільських господарів, вимагала відкриття спеціальних професійних навчальних закладів, які б готували майбутніх спеціалістів. У 1902 р. у с. Гуменному Вінницького повіту Подільської губернії постав перший навчальний заклад аграрного профілю на Поділлі. Отже, **метою статті** є розкрити становлення та діяльність вказаного навчального закладу, як певного зразка у розвитку аграрної освіти на Поділлі у дорадянський час.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Історія аграрної освіти на теренах Подільської губернії відноситься до малодослідженої тематики, де історіографічний доробок налічує одиничні праці, що вийшли друком вже у часи новітнього розвитку української історичної науки. При цьому необхідно відзначити, що загальні аспекти проблеми розвитку сільськогосподарської освіти у Російській імперії мають досить солідну історіографію – радянську, російську й українську (без урахування імперської літератури, яка носила практичний характер, тобто виступала довідниками з наявних освітніх закладів, або ж аналізувала успіхи та недоліки освіти в цілому, прагнучи згенерувати практичні рекомендації з її покращення) (див., наприклад: Stebut, 1889; Geiduk, 1891; Miklashevskiy, 1893; Bogushevskiy, 1898).

Серед багатой спадщини радянської історико-педагогічної науки відзначимо класичну роботу М. Кузьміна (Kuzmin, 1971), де окрім професійно-технічної та комерційної освіти показано й урядову політику у галузі сільськогосподарської освіти. В українсько-радянській історіографії подібний характер має монографія М. Пузанова та Г. Терещенка (Puzanov & Tereshchenko, 1980), але дорадянському періоду приділено мінімум уваги – трохи більше 20 сторінок. Відповідно, що ні про яку ґрунтовність вивчення проблеми розвитку професійно-технічної освіти імперської доби говорити не приходиться. Тим більше, подільський терен у роботах не згадується зовсім.

Сучасний погляд на історичний розвиток сільськогосподарської освіти у Російській імперії представлений у численних дисертаційних і монографічних роботах російських істориків (Galkin, 1999; Kniga, 2018; Pichuzhkin, 2017; Tretiakov, 1998; Vasiliev & Pichuzhkin, 2017). Останні дають уявлення про загальнодержавну політику у сфері аграрної освіти, розвиток окремих навчальних закладів різного рівня (наприклад, монографія Н.А. Пічужкіна дає короткі нариси становлення та принципів функціонування навчальних закладів і українських губерній – Харківської, Херсонської, Таврійської й ін.), педагогічні основи їх діяльності тощо.

Українська історіографія доби незалежності почалася дисертацією С.Г. Улюкаєва (Uliukaev, 1994), де розкрито загальноукраїнський аспект розвитку сільськогосподарських навчальних закладів через історико-педагогічний дискурс. Українська історіографія 21 ст. представлена науковою школою академіка В.А. Вергунова, який підготував низку учнів, що присвятили себе вивченню розвитку аграрної освіти в українських губерніях – О.І. Михайлюк (Mukhailiuk, 2001), Д. Рибченко (Rybchenko, 2004), О. Корзун (Korzun, 2010), і дисертаційною роботою

М.В. Костюк (Kostiuk, 2007), яка розглянула сільськогосподарські навчальні заклади Черкащини у другій половині 19 – на початку 20 ст.

Окремі аспекти сільськогосподарської освіти отримали висвітлення в історико-педагогічних працях. Так, Н.О. Мірошниченко дослідила педагогічні погляди й освітню діяльність філософа, педагога та громадського діяча Чернігівської губернії М.М. Неплюєва у контексті розвитку сільськогосподарської освіти 19 – початку 20 ст. (Miroshnychenko, 2015), загальноукраїнське тло підготовки фахівців аграрної галузі у досліджуваній період розкрито у дисертації К.М. Гавриленко (Havrylenko, 2017).

Натомість, незважаючи на досить солідне історіографічне надбання, професійні навчальні заклади Подільської губернії практично залишилися поза увагою дослідників. Загальні тенденції поширення аграрних знань у регіоні прослідкували І.М. Завадська (Zavadska, 2009: 78-82), О.С. Каденюк (Kadeniuk, 2013: 9-16), О.Ф. Кошолар (Kosholar, 2009: 221-27). На жаль, сільськогосподарські навчальні заклади у зазначених авторів згадуються лише побіжно, або ж взагалі декількома рядками.

Вперше на історію навчального закладу у с.Гуменному звернула увагу місцевий краєзнавець Ольга Воловик, яка у 1999 р. опублікувала невеликі тези доповіді на обласній історико-краєзнавчій конференції у Вінниці (Volovyk, 1999: 31-33). У 2007 р. побачила світ монографія Вікторії Колесник, що розкриває історію Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (Kolesnyk, 2007). У контексті діяльності Товариства, авторка присвятила окремий розділ (с. 82-92) його освітній діяльності, яка виражалася у створенні Гуменської нижчої практичної школи садівництва та сільського господарства й облаштуванню курсів з поширення аграрних знань серед сільського населення губернії (як професійних аграріїв, так і звичайних селян). У розрізі пам'яткоохоронної діяльності на будівлю школи та її історію звернула увагу Валентина Гребеньова (Hrebeniova, 2018: 189-94).

Отже, підводячи підсумок огляду літератури, можна констатувати, що тема становлення та розвитку сільськогосподарських освітніх закладів на теренах Подільської губернії далека від свого повного розкриття. Не дивлячись на праці О. Воловик, В. Колесник і В. Гребеньової, окремі аспекти історичного поступу Гуменської школи залишилися поза увагою авторів, або недостатньо розкриті, у тому числі потребують доповнення питання фінансування, матеріальна база навчального закладу, соціальний стан учнів, їхня кількісна динаміка та географічне представлення, предметне поле навчального процесу, невисвітленою залишилися доля школи у часи Першої світової війни та періоду національно-визвольних змагань, учительський контингент. Саме ці питання й покладені в основу нашого дослідження.

Заснування школи. У 1898 р. у Вінниці за ініціативи великих землевласників Подільської губернії постало Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (ПТСГ). Одним із способів сприяння розвитку сільського господарства Товариство бачило «поширення теоретичних і практичних відомостей із сільського господарства, шляхом проведення публічних читань, друку та розповсюдження своїх праць і всякого роду господарських творів, і власного періодичного журналу й заснування сільськогосподарських училищ (курсів наш. – Авт.), бібліотеки та музею» (Charter of the Podillia Society..., 1906: 4).

Таким чином, ставлячи за мету в діяльності навчання працівників аграрного сектора, підвищення їхньої кваліфікації та популяризацію сільськогосподарських знань серед населення, Товариство прагнуло до відкриття спеціалізованого фахового навчального закладу. Як зазначає дослідниця історії ПТСГ В. Колесник, питання про необхідність відкриття такого навчального закладу було піднято ще на установчому з'їзді товариства у Проскурові в 1896 р. Зокрема, у постанові з'їзду зазначалося, що подібна школа потрібна «як для поширення серед місцевого населення

сільськогосподарських знань, які сприяють підняттю рівня землеробської культури, так і для створення в губернії контингенту досвідчених доглядачів сільського господарства, відсутність яких у теперішній час дуже несприятливо відображається на стані сільського господарства в губернії» (Kolesnyk, 2007: 82). Тоді ж було напрацьовано та розроблено проект статуту школи. Отже ініціатива відкриття першого спеціального навчального закладу аграрного профілю на Поділлі належала приватно-громадській ініціативі, що презентувалася товариством.

Підготовча робота щодо відкриття школи тривала більш ніж три роки після офіційного створення товариства, що було досить звичним терміном у цій справі для того часу. Було прийнято рішення відкрити школу у с. Гуменному Вінницького повіту (15 верст від Вінниці), на ділянці землі у 17,5 десятин, яка була придбана товариством. Офіційне відкриття школи відбулося 6 травня 1902 р. Школа підпорядковувалася відомству Головного управління землевпорядкування та землеробства (пізніше – Міністерства землеробства).

Завдання школи, відповідно до § 1 її статуту, визначалося як «надання дітям місцевого населення, переважно шляхом практичних занять, знань із садівництва, городництва, а також і сільського господарства в цілому та ознайомлення з ремеслами, відповідними завданню школи, столярному та корзиночному» (Practical school..., 1903: 3).

Керувалася школа попечительською радою із 4-х осіб від ПТСГ і 2-х від Подільського губернського земства на чолі із попечителем (головою ПТСГ) (Volovuk, 1999: 32). Так, у перші роки існування школи попечителем був граф Дмитро Федорович Гейден, а членами ради – дворянин Михайло Михайлович Менцинський і статський радник Михайло Миколайович Голубов (Practical school..., 1903: 3). У 1909 р. до складу попечительської ради входили: граф Олександр Миколайович Тишкевич (голова), Л.В. Рогозинський, М.М. Менцинський, І.С. Косьмина (Minutes of the meeting..., 1909), а в 1916 р. – голова А.С. Урбанський, представники земства – граф Д.Ф. Гейден і земський гласний І.І. Лозинський (Brzosniowskiy, 1917: 6). У засіданнях Попечительської ради брали участь і викладачі школи на чолі із завідувачем.

Фінансування та матеріальна база навчального закладу. Фінансування школи було змішаним і складалося: а) допомога Головного управління землеробства та землеустрою; б) допомога Подільського губернського земства; в) плата учнів за утримання у гуртожитку (оплата пансіону); г) прибуток від господарства школи; д) пожертви та внески; е) стипендіальні програми від земств, громадських організацій і приватних осіб (Gumenne's Practical School..., 1912: 6).

Бюджет школи не був одноманітним і затверджувався щорічно, збільшуючись із року в рік. У перший рік існування школи її бюджет складав усього 1946 р. 59 коп., з яких Міністерство землеробства виділило 975 руб., оплата навчання та стипендії приватних осіб – 375 руб., прибуток від шкільного господарства – 596 руб. 59 коп. (Gumenne's Practical School..., 1912: 6), що було мізерною сумою для того часу (наприклад, бюджет Ямचितської сільськогосподарської школи Херсонської губернії у 1901 р. складав більше 23 тисяч руб. (Zubenko, 1902: 122)) (детальніше про школу дивіться працю О. Тригуба (Trygub, 2023)). У 1904 р. до утримання школи підключилося губернське земство не лише виділяючи щорічну субсидію (Report on the Department..., 1914: 49-50), а й надаючи цільові кошти на будівництво й облаштування школи.

Вже у 1906 р. бюджет школи складав 6 673 руб. 93 коп.: субсидія Головного управління землеробства та землеустрою – 1500 руб., допомога від земства – 1500 руб. (з 1907 р. земство почало виділяти 2000 руб. щорічно), плата за утримання учнів (разом із стипендіями) – 2202 руб., прибуток від господарства – 1471 руб. 93 коп. Окрім того було витрачено 16 682 руб. 15 коп. на облаштування школи (Chikhachev, 1907: 7).

6 травня 1907 р. голова ПТСГ Дмитро Миколайович Чихачов у своїй доповіді

на щомісячній агрономічній бесіді у товаристві зазначив, що «найголовнішим гальмом правильного функціонування школи були до сих пір нестача коштів і вкрай бідне облаштування школи» і, покладаючи надії на збільшення асигнувань, висловлював надію, що «Піклувальній раді вдасться покращити корінним чином усю обстановку справи у школі» (Chikhachev, 1907: 8). І дійсно земство, збільшивши у 1907 р. субсидію до 2000 руб., у 1910 р. вже виділяло 3000 руб. (Brzosniovskiy, 1914: 21), яка сума зберігалася до падіння імперії у 1917 р. (отже, усі попередні автори – О. Воловик, В. Колесник і В. Гребеньова, вказуючи суму земських дотацій у межах 2-4 тисяч руб., помилялися, адже сума з 1904 р. до 1917 р. зростає від 1,5 до 3 тисяч руб.). У 1916 р., останньому стабільному бюджетному році, бюджет школи складав 12 749 руб. 84 коп.: субсидія Головного управління землеробства та землеустрою – 1500 руб., допомога від земства – 3000 руб., плата від учнів – 1734 руб., стипендіальний фонд – 1349 руб. 50 коп., прибуток від господарства – 5 166 руб. 34 коп. (Brzosniovskiy, 1917: 7).

Отже, не дивлячись на зростання субсидій і прибутків школи, її бюджет все рівно залишався на досить низькому рівні у порівнянні з аналогічними навчальними закладами в інших українських губерніях. Якщо у Гуменській школі на підготовку одного учня у 1914 р. витрачали 169 руб., то у всіх інших школах подібного типу в Україні витрати були більшими 200 руб. і доходили до 569 руб. у Волинській школі садових робітників у Житомирі, і лише у Зінківській практичній школі садівництва, городництва та деревознавства на Полтавщині на підготовку одного фахівця витрачалося 185 руб. (Brief statistical information..., 1915: 42-9). Тобто менше 200 руб. було лише у Гуменській і Зінківській. Фінансові проблеми та «загальна бідність», як зазначав Д.М. Чихачов, відображалися як на плинності учительських кадрів, так і на підготовці учнів, про що буде сказано далі.

Окремо треба зупинитися на питанні оплати за навчання та стипендіальних програмах. Згідно статуту школи навчання у школі було безкоштовним. Таким чином місцеві учні (з Гуменного та навколишніх сіл), які щоденно відвідували школу, тобто т.зв. «приходящі», за надання освітніх послуг не сплачували, адже не користувалися пансіоном (харчування, проживання у гуртожитку й обслуговування). При цьому останні мали право користуватися книгами та навчальними посібниками, а в літній час, коли працювали у шкільному господарстві, отримували безоплатно обід і полуденок. Плата «власнокоштных» учнів за утримання (оплачувалося лише харчування) спочатку сягала 60 руб. на рік (Practical school..., 1903: 3), а згодом зросло до 75 руб. (Kolesnyk, 2007: 83) Досить часто кошти сплачували поміщики, які направляли до підготовки селян для потреб власних маєтків. Наприклад, перший набір до школи із 14 учнів утримувався наступним чином: 8 учнів утримувалися поміщиками, 2 – за власний кошт, 4 – місцеві селяни, що не платили за утримання (Practical school..., 1903: 3).

Оскільки школа була розрахована на контингент учнів із небагатих родин, то велике значення в утриманні учнів грали стипендіальні програми. Стипендії засновувалися товариствами, організаціями й окремими особами. Найбільше стипендій виділялося земствами (губернським і повітовими) на загальну суму 1200 руб. (12 стипендій – по 100 руб. на стипендію) (Serbaliuk, 2015: 79). Стипендії від Подільського губернського земства почали виділятися з 1906 р. і протягом 1906-13 рр. її отримало 38 осіб на загальну суму 7 665 руб. 28 коп. (Report on the Department..., 1913: XIX-XXII). На 1 січня 1914 р. стипендію Подільського губернського земства отримувало 12 осіб (Report on the Department..., 1914: 94-5).

Цікавим є те, що сума стипендій у розмірі 1200 руб. лише щорічно вносилася до бюджету земства, а гроші виплачувалися щопівроку і по факту наявності витрат. Таким чином, як правило, стипендіальний бюджет увесь не виплачувався, бо стипендіати часто залишали навчання, або ж пропускали навчальний час. Так, у 1912 р. із асигнованої суми було видано 720 руб. 80 коп., а 479 руб. 20 коп. залишилися невикористаними (Report on the Department..., 1913: XXVII). В 1909 р.

Попечительська рада школи зазначала, що «стипендіатами призначалися у деяких випадках особи, абсолютно невідповідні і не знайомі з правилами школи (наприклад, помічник волосного писаря), які по прибутті до школи й ознайомлення з правилами школи та заняттями учнів (практичними), находили їх для себе невідповідними й негайно залишали школу, а в інших випадках, призначалися учні, які хоч і закінчили церковнопарафіяльну школу..., але настільки слабо розвинені, що вони відразу і відставали від інших учнів..., і пробувши 2-3 місяці, добровільно йшли зі школи...» (Report at a meeting..., 1909: 11).

Існували також приватні стипендії – імені М.К.Семякіна, імені графа С.Г.Грохольського, імені Т.Т.Міхайловського, а також – Степанівського товариства імені К.А.Юцевича (призначалася учням, які вирізнялись успіхами в навчання й хорошою поведінкою, переважно синам службовців і робочих цієї організації), кілька стипендій виділяло ПТСТГ (Kolesnyk, 2007: 83). Так, у березні 1906 р. була заснована стипендія імені М.К.Семякіна у розмірі 1 200 руб. Вона утворювалася з капіталів, пожертвованих предводителем Подільського дворянства на згадку про генерал-губернатора М.К.Семякіна (1847-1902)¹, і призначалася на утримання одного учня. Кандидатуру стипендіата відповідно до положення визначала вдова покійного (Tretiakov, 1998: 323).

Крім того, школа отримувала досить значні пожертви від приватних осіб, переважно членів ПТСТГ, зокрема від З.С.Грохольського, М.М.Менцінського, К.І.Володковича. Зокрема, останній пожертвував кошти на будівництво гуртожитку при школі, тож після його смерті (1906) «з огляду на значні заслуги покійного» у 1909 р. було вирішено на будівлі школі помістити пам'яткову дошку (Kolesnyk, 2007: 83).

Загалом від учнів вимагався досить аскетичний спосіб життя. Статут школи передбачав стриманість учнів по відношенню до одягу та їжі, життя повинно бути простим і пристосованим до умов місцевого селянського побуту, адже ПТСТГ, засновуючи школу, прагнуло, щоб «учні, які скінчили школу, повертались у своє сільськогосподарське, переважно селянське середовище, тобто у свої громади й села, і там особистою працею поширювали б правильні поняття про різні галузі сільського господарства» (Kolesnyk, 2007: 83).

Матеріальна база школи була порівняно скромною. Школі належало усього 17,44 десятини землі, з яких: пашня – 8,9 дес., луки – 1,2 дес., сад і розплідник – 2,8 дес., виноградник і пасіка – 0,1 дес., город – 2,1 дес., парк – 0,6 дес., двір з будівлями – 1,0 дес., канава, межа та незручна земля – 0,74 дес. (V.S., 1915a: 4).

Початково школа, спальня учнів і столова розміщувалися в одній невеликій будівлі, яка призначалася для квартир завідувача та його помічника, а майстерня і квартири майстрів – у двох будинках, споруджених 1902 р. На кінець 1902 р. школа вже мала у своєму розпорядженні 5 господарських споруд: у першій – конюшня (на 8 місць), корівня (на 8 місць), свинарник (на 4 місця) і сарай для інвентарю, у другій – клуня зі складом, у третій і четвертій – погребі для зберігання овочів, у п'ятій – льодовня. Усі будівлі були дерев'яні, на дерев'яному фундаменті, обмазані глиною та покриті цементною черепицею, за винятком будівлі, де розміщувалася школа, яке стояло на кам'яному фундаменті, було відштукатурене та покрите залізом (Practical school..., 1903: 4; Kolesnyk, 2007: 86).

У 1903-04 рр. було збудовано нове приміщення для школи – кам'яний двоповерховий будинок (рис. 1), на першому поверсі якого знаходилися три класні кімнати та вчительська, а на другому – дві спальні кімнати та вмивальник. При будівлі був сарай, баня та одноповерховий глинобитний флігель (Brzosniovskiy, 1917: 7). Після переходу школи до нового будинку столова для учнів, кухня та стolarsна майстерня розмістилися в окремій одноповерховій глинобитній споруді, а в

¹ В. Колесник помилково вказала, що стипендія заснована на честь генерала К.Р.Семякіна (Kolesnyk, 2007: 83).

старій будівлі знаходилися квартири завідувача школи та його помічника. З 1 листопада 1908 р. при школі почала діяти кошикарня, а 1911 р. було закуплено необхідне обладнання для цементно-черепичної майстерні. З 1 листопада 1909 р. при школі функціонувала метеорологічна станція. Металеві інструменти для неї замовлялись у майстерні Київського політехнічного інституту, термометри й інше – через завідувача обсерваторії цього закладу в Петербурзі (у Міллера). При школі діяла власна бібліотека та ще одна Комітету народної тверезості, була пасіка, скотний двір, стайня.

Рис. 1. Будівля школи у 1914 та 2021 рр.
(фотографія 2021 р. Тараса Панасюка)

У 1903 р. при школі був закладений сад (1,5 дес.), а 1909 р. – невеликий виноградник. Щоб активізувати навчання садовій справі, весною 1913 р. був засаджений ще навчально-показовий помологічний сад. Він мав плодіву, ягідну (смородина, агрус, малина, з яких виготовлялося вино з вмістом 14-15% спирту) і декоративну частини. Остання складалася з квітника та невеликого парку й служила для ознайомлення школярів з правилами ведення декоративного саду та сортами декоративних рослин. У 1915 р. був вироблений план шкільного розсадника і засаджено дичками перше спеціально відведене поле. Передбачалося вирощувати лише ті сорти, головним чином, плодівих дерев, які мали для Подільської губернії промислове значення. З часом школа почала продавати саджанці, які відзначалися хорошою якістю та порівняно низькою ціною. Головними споживачами були селяни з навколишніх сіл (Kolesnyk, 2007: 86-7).

Навчальний процес і практична підготовка. Класні заняття в школі тривали з 1 жовтня до 22 березня (з перервою на різдвяні канікули), потім проводилися екзамени і розпочиналася практика. У школі викладалися такі предмети, як Закон Божий, російська мова, російська історія, географія, арифметика, геометрія, землемірство, креслення, природознавство (фізика і хімія), садівництво, городництво, бджільництво, тваринництво, землеробство, скотарство, зоологія, ботаніка. Щоденно учні мали по 4-5 уроків тривалістю в 55 хвилин, з 8⁰⁰ до 13²⁰.

Після обіду розпочиналися практичні заняття – із садівництва, городництва, бджільництва, рільництва, скотарства, різних ремесел. Крім того, учні по черзі виконували господарські роботи: чергували на скотному дворі та в кухні, прибирали всі шкільні будівлі, працювали в столярній майстерні. Кількість робочих годин на день для учнів усіх класів була одна: 4 – узимку і 10 – улітку. З самого початку існування закладу учні провадили досліди щодо вирощування цукрового буряку, вівса, картоплі й інших культур. Для ознайомлення учнів з рибним господарством у найсирішій частині луку викопали став, де навесні 1914 р. було випущено 300 мальків королівського коропа, а з весни 1917 р. планувалося вести рибний промисел на науковій основі (Kolesnyk, 2007: 84, 87). У 1908 р. кореспондент «Киевлянина», відвідавши павільйон школи на Вінницькій сільськогосподарській виставці,

відзначив, що «практичне навчання полеводству та садівництву поставлено, судячи по експонатам, чудово» (G-n M, 1908).

Пройшовши 3-річний курс навчання, для отримання атестата кожний школяр повинен був ще пропрацювати з 5 квітня до початку жовтня в садах або маєтках у Подільській губернії і подати в школу після закінчення практики короткий щоденник (звіт про виконані роботи) і свідоцтво-відгук про свою працю, а також здати практичні екзамени.

З метою посилення зв'язків школи з життям села та сільськогосподарським виробництвом керівництво професійних навчальних закладів практикувало зустрічі учнів із місцевим населенням, організовувало екскурсії та поїздки на поміщицькі господарства та підприємства. Так, 1909 р. учні здійснили 2-денну поїздки в маєток О. Мазаракі в м. Райгородку Волинської губернії, 1913 р. – 2-тижневу в Петроград (через Київ і Москву). У 1914 р. старшокласники відвідали сад Мончинських у с. Приборівці Вінницького повіту, де протягом трьох днів проводили практичні заняття, і цукровий завод у с. Степанівці Брацлавського повіту, де ознайомилися зі всіма роботами (Kolesnyk, 2007: 87; Kosholap, 2009: 225).

У 1905 р. на базі Гуменської школи були облаштовані короткотривалі курси із раціонального ведення бджільництва для вчителів початкових шкіл Подільської губернії (Kozup, 2010: 127). Школа брала участь у щорічних сільськогосподарських виставках і неодноразово нагороджувалася за свої експонати та ефективну методику викладання похвальними листами, а 1912 р. навіть отримала малу срібну медаль Головного управління землевлаштування і землеробства. Так, у 1908 р. школа брала участь у Вінницькій сільськогосподарській виставці, де облаштувала окремий невеличкий павільйон садівництва й огородництва. Кореспондент «Киевлянина» відзначив, що «дивні огородні плоди цієї школи представляли рідкісний виняток на виставці» (G-n M, 1908).

Характеристика учнівського контингенту. До школи приймалися хлопці, не молодші 14 років, які закінчили однокласні або двокласні народні училища. На кінець першого року функціонування школи (1902 р.) тут уже навчалось 14 учнів (хоча було прийнято 18 (V.S., 1915b: 28)), з яких 8 селян, 3 міщан і 3 дворян, за віросповіданням – 8 православних і 6 католиків (Practical school..., 1903: 3). Надалі, як зазначала дослідниця В. Колеснік, як правило, серед учнів католиків було в два-три рази менше, ніж православних (Kolesnyk, 2007: 83).

Табл. 1. Динаміка учнів Гуменської сільськогосподарської школи/училища у 1902-1916 рр. (V.S., 1915a: 6; V.S., 1915b: 28; Brzosniowski, 1917: 9; Vishnevskiy, 1916: 53; Report..., 1914: 55)

Роки	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Кількість учнів	18	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	33	н.д.	н.д.	45	48	50	62	42	42
Кількість прийнятих учнів	18	7	7	27	13	15	18	19	14	16	23	27	14	17	22
З них:															
селяни	12	3	7	13	10	10	12	14	10	11	19	23	14	36*	38*
дворяни	3	2	-	8	1	3	2	3	-	3	-	2	-	2	-
міщани	3	2	-	-	2	1	3	1	2	1	4	2	-	4	-
інші	-	-	-	6	-	1	1	2	2	1	-	-	-	-	4
Випуск	8	2	2	10	5	7	14	11	12	12	11	13	20	н.д.	16

Таблиця свідчить, що кількість селянських дітей протягом 15 років у відсотковому відношенні значно зросла. Якщо у першому п'ятиріччі на 72 вступника селянські діти склали 45 осіб, що складало 62,5%, то в останні імперські роки сільський контингент учнів складав вже 88%. Зазначене дає право назвати

Гуменську школу селянською. Кореспондент «Киевлянина» відзначив, що «кадр учнів складають селянські діти, які закінчили сільську школу» (G-n M, 1908).

Отже основний контингент учнів представляв собою місцеве селянство різних повітів Подільської губернії (із 218 вступників 1902-14 рр. 180 були вихідцями з Поділля, тобто 83%) у віці від 14 до 19 років, а інша частина – дворяни, міщани та різночинці, які закінчили загальноосвітній курс одно- чи двокласного училища (інколи траплялися випускники міського училища чи початкових класів класичної гімназії). Цікаво, що поодинокі учні прибували не лише із сусідніх губерній – Київської, Волинської та Херсонської, а й з віддалених регіонів – Могилевської, Варшавської й ін. губерній (V.S., 1915b). Наприклад, у 1911 р. у школі навчалося 42 учні з Подільської губернії і по одному з Волинської, Херсонської та Варшавської, 1913 р. – 42 з Подільської, 4 – з Київської, 2 – з Херсонської і по одному – з Волинської та Полтавської, 1916 р. – 37 з Подільської, 3 – з Київської і по одному – з Гродненської та Херсонської (Kolesnyk, 2007: 83).

Протягом 1902-1914 років до Гуменської практичної школи садівництва та сільського господарства вступило 244 юнаки. На 1 січня 1915 р. навчальний заклад випустив 106 фахівців із садівництва та сільського господарства (43%), з яких: 8 – займалися власним господарством, 74 – служили у сільськогосподарській галузі, 5 – перебувало в армії, 2 – померло, 2 – продовжили навчання в інших навчальних закладах (Brief statistical information..., 1915: 104-5). Таким чином, $\frac{3}{4}$ випускників працювали прикажчиками та наглядачами у поміщицьких економіях. Пояснювалося це трьома причинами: по-перше, дійсною метою школи, як про це відверто зазначила педагогічна рада у 1920 р. у доповідній записці до Міністерства земельних справ УНР, було «підготовляти учнів школи до практичної роботи, головним чином, в садках та маєтках приватних власників... Від школи вимагалось тільки дати більш-менш освічених доглядачів за робочими, табельщиків, садівників та інш. для приватних маєтків» (CSAHA. Ф.1062. Оп.1. Спр.236. Арк.25); по-друге, цілеспрямоване направлення поміщиками за свій кошт здібних селянських дітей для потреб власної економії і, по-третє, більша частина учнів була із малоземельних селян і повертатися їм було, фактично, нікуди, адже власного господарства вони не мали. Саме тому, маючи знання та навички господарювання, молоді аграрії не поширювали знання, а працювали переважно у господарствах великих маєтків.

Учительський персонал. Педагогічний колектив школи відповідав рівню нижчих сільськогосподарських шкіл і штатно становив 5-6 осіб: завідувача школою, його помічника (обое також викладали деякі предмети), законовчителів православного та римо-католицького віросповідання і викладачів-практиків по вільному найму (садівника та столярного майстра).

У перші роки учительський персонал складався лише з 4 осіб: завідувача, помічника, законовчителя і столярного майстра. Надалі кількість учителів коливалася у межах 6-7 осіб, оскільки спостерігалася постійна плінність кадрів з різних причин. Якщо посада завідувача та його помічника, двох законовчителів і вчителя-садівника були сталими, то інші позаштатні посади змінювалися. Так, у 1913 р. працювали вчителі тваринництва та загальних предметів, а столярний майстер був відсутній. 1 травня 1915 р. було звільнено за прогули вчителя тваринництва та зоології, ветеринарного лікаря Л.А. Сухоставського, який працював з 1913 р. (Minutes of the meeting..., 1915a) і посада, ймовірно, була скасована. У 1916 р. кількість вчителів сягала 7 і найкраще відповідала профілю навчального закладу – 4 штатні посади, вчитель-садівник, учитель загальноосвітніх предметів і столярний майстер (Brzosniovskiy, 1914: 21; Brzosniovskiy, 1917: 6).

Протягом 1902-1914 рр. школа змінила 6 завідувачів: П.З. Мосієнко (1902-07 рр.), С. Барашко (1907-08 рр.), С.І. Калітенко (1908-11 рр.), М.С. Корякін (1911-13 рр.), І.Ф. Козаченко (1913-20 рр.), т.в.о. С.М. Михайлов (1920 р.).

Усі вони мали профільну освіту й певний досвід педагогічної роботи. Перший завідувач школи Павло Захарович Мосієнко закінчив Мошногородищенську

сільськогосподарську школу. У 1897-1902 рр. працював учителем сільського господарства у Сутиській другокласній церковнопарафіяльній школі. У школі він викладав садівництво, скотознавство, зоологію, арифметику, геометрію та фізику.

Сергій Іванович Калітенко закінчив середнє Харківське землеробське училище, а Микола Степанович Корякін, почесний громадянин, отримав диплом з відзнакою Уманського середнього училища садівництва та землеробства по 1-му розряду, служив у Петербурзькому нижчому сільськогосподарському училищі з педагогічним класом. Перший викладав арифметику, геометрію із землемірством і землеробство, а другий – лише тваринництво.

Іван Федорович Козаченко також закінчив Мошногородищенську сільськогосподарську школу та мав десятилітній досвід практичної аграрно-дослідницької роботи у Київській губернії і навіть працював з відомим київським професором-ентомологом В.П. Поспеловим. Він прибув до школи 12 грудня 1912 р. на посаду помічника завідувача та вчителя фахових предметів, і вже з кінця 1912 р. виконував обов'язки завідувача школи, а офіційно затверджений на посаді 1 жовтня 1913 р.

Останній дорадянський керівник – Слава Михайлович Михайлов, що виконував обов'язки завідувача з 2 травня 1920 р., отримав освіту в Харківській середній сільськогосподарській школі та пройшов два курси Воронежського сільськогосподарського інституту (не завершив по причині мобілізації у 1915 р.). Мав практичний досвід Літинського повітового агронома (1918) та агронома Вінницької повітової земельної управи, волосного агронома і голови Станіславської земельної управи тощо (1919-20).

Досить фахово виглядав і штат помічників завідувача, які одночасно були й викладачами фахових предметів. Перший помічник – Феодосій Данилович Биба, який також був випускником Мошногородищенської сільськогосподарської школи, мав солідний педагогічний досвід, адже працював у Вінницькій другокласній церковнопарафіяльній і в Шамівській церковно-учительській школах учителем сільського господарства. У Гуменному він викладав російську мову, географію, городництво, землеробство та ботаніку. Скільки пропрацював Ф.Д. Биба у Гуменській школі із наявних джерел з'ясувати не вдалося.

У 1908-09 рр. помічником завідувача був Захарій Онисієвич Кирилець (час його призначення на посаду нам невідомий), а 17 березня 1909 р. до своїх обов'язків приступив Яків Васильович Жмур (1909-11), який теж закінчив Мошногородищенську сільськогосподарську школу і викладав російську мову, російську історію, географію, фізичні та хімічні явища, зоологію та скотознавство.

20 вересня 1911 р. на місце помічника був призначений Ян Андрійович Дрейман (1911-12 рр.), євангельський лютеранин, прибалтійській селянин. Отримав освіту у Псковському середньому сільськогосподарському училищі. Викладав землеробство, геометрію з кресленням і землемірством, арифметику, географію та історію.

12 грудня 1912 р. помічником завідувача був призначений І.Ф. Козаченко, якого 1 жовтня 1913 р. затверджено завідувачем. Протягом кінця 1913 – першої половини 1915 рр. посада помічника була вакантною. Навіть була висловлена пропозиція від попечительської ради «звернутися до секретаря Подільського товариства сільського господарства з проханням зробити публікацію про вакантну посаду помічника завідувача... із зобов'язанням викладати загальноосвітні предмети, тваринництво та зоологію» (Minutes of the meeting..., 1915a) (протягом 1913-15 рр. загальноосвітні предмети тимчасово викладав законовчитель, св. К.П. Зіневич, а тваринництво та зоологію ветеринар Л.А. Сухоставський). На оголошення відгукнулося два кандидати – Сергій Новицький і А.С. Бондін. Було обрано першого та запрошено на співбесіду із приміткою: якщо Новицький відмовиться, то запропонувати посаду Бондіну (Minutes of the meeting..., 1915b). Примітка була не безпідставною, бо саме так і сталося: 15 серпня 1915 р. А.С. Бондіна було затверджено

помічником. На жаль, довго попрацювати новообраному викладачу не пощастило, бо 10 вересня його було призвано на військову службу (Minutes of the meeting..., 1915a: 52).

Після нового оголошення на посаду помічника завідувача претендувало 4 особи, з яких було обрано та 1 листопада 1915 р. затверджено учителя Марцелія Владиславовича Жемральського (1915-17? рр.), випускника Псковського середнього сільськогосподарського училища. Він викладав арифметику, російську мову, географію та тваринництво.

Закон Божий, а інколи і загальноосвітні предмети, викладали представники духовенства Російської православної церкви та Римо-католицької церкви: священники – Володимир Воскобойніков (1902-07 рр.), Костянтин Зіневич (1907-17 рр.) Михайло Левицький (1917-20 рр.), ксьондзи – Каєтан Зданьчук (1906?-11 рр.) і Лонгін Сокол-Шагін (1911-17 рр.), які мали відповідну духовну семінарську освіту.

Цикл практичних дисциплін – садівництво, городництво, ботаніку та бджільництво, а також корзиночне ремесло, викладали вчителі-садівники з професійною освітою: Михайло Павлович Приходько (1907?-11 рр.) та Олександр Платонович Яценко (1911-12 рр.) закінчили Полтавську школу садівництва та городництва; Микола Олександрович Шатов (1912-14 рр.), випускник Бурашівської школи садівництва та городництва; Олександр Ларіонович Михайлик (1914-20 рр.), теж випускник Полтавської школи садівництва та городництва. У 1915-16 рр., по причині призову О.Л. Михайлика на військову службу, школа наймала тимчасових учителів-садівників: А.Я. Везомського (1915 р.) (Minutes of the meeting..., 1915a; Minutes of the meeting..., 1915b) та Дем'яна Корнійовича Шевченка (1915-16 рр.) (Vishnevskiy, 1916: 52).

Практичним навичкам столярного ремесла навчали столярні майстри: Федот Кравченко (1903-07? рр.) та Сафроній Агафійович Столяренко (1907-17? рр.). Вони не мали професійної освіти але отримали практичний досвід, який здобули на підприємствах чи у приватних господарствах. Наприклад С.А. Столяренко отримав досвід у приватній майстерні в Катеринославі (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 11, 28-9; Practical school..., 1903: 3; Report..., 1911: 49; Report..., 1914: 55; Vishnevskiy, 1916: 52; Gumenne's Practical School..., 1912: 6-7).

Цікавим є те, що більша частина викладацького складу школи мали селянське походження.

Отже бачимо, що училище мало достатньо потужний викладацький колектив, де усі штатні педагоги мали професійну фахову освіту. Натомість спостерігаємо досить значну плінність кадрів серед вчителів як професійних, так і загальноосвітніх чи спеціальних предметів. Причини цього явища нам достеменно невідомі та потребують подальших наукових пошуків, але можна припустити, що це було пов'язано з непростими умовами життя у сільській місцевості чи недостатнім фінансовим забезпеченням, адже земські та сільські вчителі отримували менше ніж у містах.

Школа у часи соціальних потрясінь. Не дивлячись на складну соціально-економічну та політичну ситуацію, яка склалася з розпадом Російської імперії та боротьбою поневоленних народів за національне визволення, сільськогосподарська школа у с. Гуменному продовжувала виконувати свої завдання.

В той же час, як зазначала педагогічна рада у доповідній записці до Міністерства земельних справ УНР 21 травня 1920 р., революційні зміни 1917 року, насамперед скасування великої приватної власності на землю та величезний ріст громадського розвитку навіть серед селянського населення, з одного боку, та висування нових завдань перед кожним освіченим робітником на селі, з другого, поставили перед педагогічною радою школи ключове питання: «реорганізації школи та навчання в неї, позаяк останнє не відповідало сучасним вимогам громадського життя» (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 25). Оновленою метою школи повинна була стати підготовка «фахівців-техніків здібних допомогти населенню вийти на

шлях організації та піднесення продуктивності, зруйнованого війною та революцією, народного господарства взагалі, та головної галузі його на Україні – сільського господарства з'окрема, Педагогічна Рада *метою нової школи* (курсив наш. – Авт.) поставила: підготувати учнів в неї – дітей трудового люду України, до практичної громадської роботи серед сільського населення, по упорядкуванню селянських господарів, поліпшенню способів обробки землі, та загальному підвищенню продуктивності всіх галузей селянського господарства, а через нього і всього добробуту Народного Господарства України. Крім того в завдання школи входить поширювання знання по сільському господарству та садівництву серед окружного населення, шляхом улаштування для дорослих курсів, лекцій, чіток та розмов по питанням сільського господарства та садівництва» (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 25зв.).

Натомість, політична нестабільність і постійна зміна влади не дали можливості здійснити задумане. Лише в 1919 р. школою було порушено питання перед Міністерством земельних справ про реорганізацію школи, яке своїм рішенням від 25 жовтня 1919 р. підтримало дану ідею та взяло школу у своє підпорядкування (30 вересня цього ж року Вінницьке земське зібрання теж підтримало питання підтримки й оновлення школи з виділенням на це необхідних коштів і збільшенням на 8 десятин земельної ділянки школи (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 20-2; Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 1.)). Школа повинна була реорганізуватися з практичної у школу I розряду, але наступ більшовиків не лише припинив цей процес, а навіть більше – прийшовши до Вінниці, більшовики у березні 1920 р. «зробила необмірковану постанову про закриття школи, як невідповідаючої вимогам життя» (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 26). Знову ж таки, повернення у квітні 1920 р. влади УНР у ході радянсько-польської війни, не дало втілити рішення про закриття, а відновився процес реорганізації.

Для керівництва реорганізацією 2 травня 1920 р. Вінницькою повітовою земельною управою було призначено тимчасово виконуючого обов'язки завідувача школою, агронома С.М. Михайліва. Передбачалося, що школа залишиться трирічною з оновленою навчальною програмою, яка передбачала вивчення наступних предметів: Закон Божий, українська мова, російська мова, арифметика, геометрія з кресленням, загальна та економічна географія, загальна історія, історія України, фізика з метеорологією, хімія, ботаніка, зоологія з ентомологією, землеробство (хліборобство) з машинознавством, скотарство з молочним господарством і ветеринарією, садівництво та городництво, бджільництво, лісоводство, геодезія, сільськогосподарська економія з рахівництвом, законодавство, короткий огляд по громадській агрономії. Крім того передбачалися курси співу, спорту та військового строю (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 27). Як бачимо, теоретична підготовка значно доповнювалася, ставала більш ґрунтовною й осучасненою, на відміну від імперських вимог.

Передбачалося і значне збільшення штату навчального закладу. Якщо у 1919-20 рр. у школі залишилося лише 4 вчителі: завідувач С.М. Михайлів, вчителі спеціальних предметів І.Ф. Козаченко й О.Л. Михайлик, законовчитель М. Левицький, то після реформування викладацький склад повинен був складати 8 осіб: керівник школи, 3 вчителі спеціальних предметів, 2 вчителі загальноосвітніх предметів, законовчитель, учитель ручної праці (столярний майстер) (CSAHA. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 1-2, 26-26зв.).

Після чергового повернення більшовиків на Поділля у червні 1920 р., школа незабаром була перетворена у сільськогосподарський технікум, який згодом був переведений в м. Іллінці. Під час Другої Світової війни в приміщенні школи знаходилась німецька комендатура. До 2004 року в будівлі знаходилась філія Вороновицького ПТУ № 14, де готували ветеринарів і бджолярів (Hrebeniova, 2018: 192).

Висновки. Історичний розвиток Гуменської практичної школи садівництва та сільського господарства свідчить, що ключову роль у розвитку навчальних закладів аграрного профілю відігравали органи місцевого самоврядування та приватна ініціатива. Саме завдяки їх енергії на початку 20 ст. постала зазначена школа. При цьому цю школу можна по праву назвати «селянською», адже 88% учнівського контингенту склали селяни Подільської губернії та сусідніх губерній. Безкоштовне навчання, наявність стипендіальних програм для повного пансіону та підтримка місцевих меценатів приваблювали до навчання навіть найбільш селянську молодь. Окрім цього, у діяльності школи були зацікавлені місцеві великі землевласники, які оплачували навчання учнів у школі, переслідуючи власні інтереси. З іншого боку – вимога навчання аграрній науці, велика частка у навчанні практичної складової, праця по господарству без вихідних приводила до того, що лише ⅓ завершувала навчання.

Училище мало достатньо потужний викладацький колектив, де усі штатні педагоги мали професійну фахову освіту. Натомість спостерігаємо досить значну плінність кадрів серед вчителів як професійних, так і загальноосвітніх чи спеціальних предметів.

Не дивлячись на усі недоліки, які мав означений навчальний заклад, він поклав початок формуванню системи аграрної освіти українського селянства на Поділлі, яка трансформувалася у сучасну систему підготовки фахівців аграрної галузі, що є стратегічно важливою для української державності та її економіки.

Подяки. Широ дякуємо за допомогу у пошуку матеріалів, а також за фахові консультації: професору *Інні Демуз* (Київ), професору *Юрію Земському* (Хмельницький), професору *Ларисі Левченко* (Київ), професору *Олександрю Федькову* (Кам'янець-Подільський). Без їхньої дружньої підтримки у важкий воєнний час, гадаємо, що дана публікація б не відбулася. Окрема подяка працівникам *Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Валентина Отамановського* за оцифрування краєзнавчих і рідкісних видань та загальнодоступне розміщення їх на офіційному сайті.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

REFERENCES

- Bogushevskiy, S.K.** (1898). *A few thoughts about the agricultural education system in Russia*. Yuriev: Тип. К. Matthiesen // **Богусhevский, С.К.** (1898). *Несколько мыслей о системе сельскохозяйственного образования в России*. Юрьев: тип. К. Маттисена.
- Brief statistical information on agricultural educational institutions subordinate to the Department of Agriculture by January 1, 1915* (1915). Vol. 4. Petrograd: Типографія V.F. Kirshbauma // *Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениями к 1 января 1915 года* (1915). Вып. 4. Петроград: Типография В.Ф. Киршбаума.
- Brzosniowski, I.** (1914). *Practical school of agriculture and horticulture in the village. Gumenne, Vinnitsa district* (according to the report for 1913). *Ekonomicheskaja zhizn Podolii*, 15, 21-26 // **Бржосниовский, И.** (1914). *Практическая школа сельского хозяйства и садоводства в с. Гуменном, Винницкого уезда* (по отчету за 1913 год). *Экономическая жизнь Подолши*, 15, 21-26.
- Brzosniowski, I.** (1917). *Practical school of agriculture and horticulture in the village Humenne of Vinnitsa district* (according to the report for 1916). *Ekonomicheskaja zhizn Podolii*, 3-4, 6-9 // **Бржосниовский, И.** (1917). *Практическая школа сельского хозяйства и садоводства в с. Гуменном Винницкого уезда* (по отчету за 1916 год). *Экономическая жизнь Подолши*, 3-4, 6-9.
- Charter of the Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry* (1906). Nemirov: Тип. R.V. Sherra / *Устав Подольского общества сельского хозяйства и*

- сельскохозяйственной промышленности (1906). Немиров: Типография Р.Б. Шерра.
- Chikhachev, D.N.** (1907). *About lower agricultural and craft education in the Podillia gubernia*. Odessa: Tipo-lithographiya Franza Makha // **Чихачев, Д.Н.** (1907). *О низшем сельскохозяйственном и ремесленном образовании в Подольской губернии*. Одесса: Типо-литография Франца Мах.
- CSAHA** – Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine (Kyiv) / **ЦДАВО** – Центральний держархів вищих органів влади та управління України (м. Київ).
- Galkin, I.A.** (1999). *Formation and development of craft agricultural education in Russia at the end of the 19th – the early 20th centuries* (Candidate's thesis). Kursk // **Галкин, И.А.** (1999). *Становление и развитие ремесленного сельскохозяйственного образования в России в конце XIX – начале XX веков*: дис... к. и. н. Курск.
- Geiduk, F.I.** (1891). *Our lower agricultural schools*. Odessa: Tip. 'Odes. novostei' // **Гейдук, Ф.И.** (1891). *Наши низшие сельскохозяйственные школы*. Одесса: тип. «Одес. новостей».
- G-n, M.** (1908, September 6). Vinnitsa agricultural exhibition (from our correspondent). *Kievlianin*, 247, 3 // **Г-н, М.** (1908, 6 сентября). Винницкая сельскохозяйственная выставка (от нашего корреспондента). *Киевлянин*, 247, 3.
- Gumenne's Practical School of Horticulture and Agriculture (1912). *Ekonomicheskii listok*, 19, 6-23 // Гуменская практическая школа садоводства и сельского хозяйства (1912). *Экономический листок*, 19, 6-23.
- Havrylenko, K.M.** (2017). *Professional training of specialists in the agricultural sector in Ukraine (end of the 19th – the early 20th century)* (Candidate's thesis). Kyiv // **Гавриленко, К.М.** (2017). *Професійна підготовка фахівців аграрної галузі в Україні (кінець XIX – початок XX століття)*: дис... к. п. н. Київ.
- Hrebeniova, V.** (2018). The building of the practical school of horticulture and the Podillia Agricultural Society as an object of historical preservation. *Vinnychchyna: mynule ta siohodennia. Kraieznauchi doslidzhennia: materialy XXIX Vseukrayinskoyi naukovoyi istoriko-kraieznauchoyi konferentsiyi, 6-7 veresnia 2018 r.* Vinnytsia, 189-194 // **Гребеньова, В.** (2018). Будинок практичної школи садівництва та Подільського товариства сільського господарства як об'єкт пам'яткоохоронної діяльності. Вінниччина: минуле та сьогодення. *Краєзнавчі дослідження: матеріали XXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, 6-7 верес. 2018 р.* Вінниця, 189-194.
- Kadeniuk, O.S.** (2013). Ways and methods of implementing agricultural knowledge in Podillia in the second half of the 19th and early 20th centuries. *Visnyk ahrarnoyi istoriyi*, 4-5, 9-16 // **Каденюк, О.С.** (2013). Шляхи та методи впровадження сільськогосподарських знань на Поділлі у другій половині XIX – початку XX ст. *Вісник аграрної історії*, 4-5, 9-16.
- Kniga, M.D.** (2018). *Formation and development of the system of agricultural education in the provinces of European Russia (90s of the 19th century – 1917)* (Doctor's thesis). Voronezh // **Книга, М.Д.** (2018). *Становление и развитие системы сельскохозяйственного просвещения в губерниях европейской России (90-е годы XIX в. – 1917 г.)*: дис... д. и. н. Воронеж.
- Kolesnyk, V.** (2007). *Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry, 1896-1918: historical essay*. Vinnytsia: Rozvytok // **Колесник, В.** (2007). *Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, 1896-1918: історичний нарис*. Вінниця: Розвиток.
- Korzun, O.V.** (2010). *Formation and development of agricultural research in Podillia (end of the 19th – the early 20th centuries)* (Candidate's thesis). Kyiv // **Корзун, О.В.** (2010). *Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.)*: дис... к. і. н. Київ.
- Kosholap, O.F.** (2009). The development of the professional education system in Podillia at the late 19th and the early 20th centuries. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia*, 29, 221-227 // **Кошоп, О.Ф.** (2009). Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*, 29, 221-227.

- Kostiuk, M.V.** (2007). *Formation and development of agricultural educational institutions and research in Cherkasy region (second half of the 19th – the early 20th centuries)* (Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnytskyi // **Костюк, М.В.** (2007). *Становлення та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів та дослідної справи Черкащини (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... к. і. н. Переяслав-Хмельницький.*
- Kuzmin, N.N.** (1971). *Lower and secondary specialized education in pre-revolutionary Russia.* Cheliabinsk: Yuzhnouralskoe knizhnoe izdatelstvo // **Кузьмин, Н.Н.** (1971). *Нижнее и среднее специальное образование в дореволюционной России.* Челябинск: Южноуральское книжное издательство.
- Miklashevskiy, I.N.** (1893). *Essays on the history of agricultural education in Russia.* Sankt-Peterburg: Tip. I.N. Skorokhodova // **Миклашевский, И.Н.** (1893). *Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России.* Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова.
- Minutes of the meeting of the board of trustees of the Gumenne Practical School of Horticulture and Agriculture dated April 27, 1915 (1915a). *Podolskiy khozyain*, 6, 49 / Протокол заседания попечительного совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства от 27-го апреля 1915 года (1915). *Подольский хозяин*, 6, 49.
- Minutes of the meeting of the board of trustees of the Gumenne Practical School of Horticulture and Agriculture of the Podolsk Agricultural Society. and agricultural prom. dated June 30th [1915] (1915b). *Podolskiy khozyain*, 8, 48 // Протокол заседания попечительного совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства Подольского общества с.-х. и с.-х. пром. от 30-го июня [1915 года] (1915). *Подольский хозяин*, 8, 48.
- Minutes of the meeting of the board of trustees of the Gumenne Practical School of Horticulture and Agriculture of the Podolsk Agricultural Society and agricultural prom. dated September 24, 1915 (1915c). *Podolskiy khozyain*, 11-12, 51-52 // Протокол заседания попечительного совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства Подольского общества с.-х. и с.-х. пром. от 24-го сентября 1915 года (1915). *Подольский хозяин*, 11-12, 51-52.
- Minutes of the meeting of the Board of Trustees of the practical school of horticulture and agriculture in the village. Gumenne, April 16, 1909 (1909). *Spravochnyi listok Podolskogo obshchestva selskogo khoziaistva i selsko-khoziaistvennoi promyshlennosti*, 4, 26 // Протокол заседания Попечительного совета практической школы садоводства и сельского хозяйства в с. Гуменном, 16 апреля 1909 г. (1909). *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности*, 4, 26.
- Miroshnychenko, N.O.** (2015). *Pedagogical views and educational activities of Mykola Neplyuyev in the context of the development of agricultural education (19 – the early 20th centuries)* (Candidate's thesis). Sumy // **Мірошніченко, Н.О.** (2015). *Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.): дис... к. п. н. Суми.*
- Mykhailiuk, O.I.** (2001). *Formation of the network and development of agricultural educational institutions of the Poltava region in the 19th – the early 20th century* (Candidate's thesis). Kyiv / **Михайлюк, О.І.** (2001). *Формування мережі і розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Полтавщини в XIX – на початку XX століття: дис... к. і. н. Київ.*
- Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Essays on the history of agricultural education in Russia in the 19th century.* Moskva: Megapolis // **Пичужкин, Н.А.** (2017). *Очерки об истории аграрного образования в России XIX века.* Москва: Мегapolis.
- Practical school of gardening and agriculture. at c. Gumenny and her activities for 1902 (1903). *Spravochnyi listok Podolskogo obshchestva selskogo khoziaistva i selsko-khoziaistvennoi promyshlennosti*, 1, 3-7 / Практическая школа садоводства и с.-х. при с. Гуменном и ее деятельность за 1902 г. (1903). *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности*, 1, 3-7.
- Puzanov, M.F. & Tereshchenko, G.I.** (1980). *Essays on the history of vocational education in the Ukrainian SSR.* Kyiv: Vyshcha shkola // **Пузанов, М.Ф. & Терещенко, Г.И.** (1980). *Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР.* Киев: Вища школа.

- Report at a meeting of the Board of Trustees of the Gumenne's Practical School of Horticulture and Agriculture to the Council of Podillia Community agricultural (1909). *Spravochnyi listok Podolskogo obshchestva selskogo khoziaistva i selsko-khoziaistvennoi promyshlennosti*, 4, 11-12 // Доклад на заседании Попечительского совета Гуменской практической школы садоводства и сельского хозяйства Совету Подольского общ. с.х. (1909). *Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности*, 4, 11-12.
- Report on the activities of the Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1910* (1911). Vinnitsa: Tip. V.R.Weisberg // *Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1910 год* (1911). Винница: Тип. Б.Р. Вайсберга.
- Report on the activities of the Podillia Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1913* (1914). Vinnitsa: Tip. V. Nepokoichitskoy // *Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1913 год* (1914). Винница: Тип. В. Непокойчицкой.
- Report on the Department of Public Education for 1912* (1913). Kamenets-Podolskiy: Elektr. tipolithographiya Podolskogo gubernskogo pravleniya // *Отчет по отделу народного образования за 1912 год* (1913). Каменец-Подольск: Электр. типо-литография Подольского губернского правления.
- Report on the Department of Public Education for 1913* (1914). Kamenets-Podolskiy: Elektr. tipolithographiya Podolskogo gubernskogo pravleniya // *Отчет по отделу народного образования за 1913 год* (1914). Каменец-Подольск: Электр. типо-литография Подольского губернского правления.
- Rybchenko, D.V.** (2004). *Formation of the network and development of agricultural educational institutions of the Kyiv region in the 19th – at the early 20th century* (Candidate's thesis). Kyiv // **Рибченко, Д.В.** (2004). *Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів Київщини в XIX – на початку XX ст.*: дис... к. і. н. Київ.
- Serbaliuk, Yu.V.** (2015). *Social care in Right Bank Ukraine (1860s – 1914): historical aspect*. Kamianets-Podilskyi: PP 'Medobory-2006' // **Сербалюк, Ю.В.** (2015). *Соціальна опіка в Правобережній Україні (1860-ті – 1914 рр.): історичний аспект*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».
- Stebut, I.A.** (1889). *Agricultural knowledge and agricultural education*. Moskva: tip. I.I. Rodzevicha // **Стебут, И.А.** (1889). *Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование*. Москва: тип. И.И. Родзевича.
- Tretiakov, A.V.** (1998). *Formation and development of lower agricultural education in Russia at the late 19th – the early 20th centuries* (Candidate's thesis). Kursk // **Третьяков, А.В.** (1998). *Становление и развитие низшего сельскохозяйственного образования России в конце XIX – начале XX века*: дис... д. и. н. Курск.
- Trygub, O.** (2023). *Agricultural Training in Agricultural Educational Institutions of Kherson Hubernia in the Second Half of the 19th – early 20th century*. *Eminak*, 3 (43), 67-95. DOI: 10.33782/eminak2023.3(43).659 // **Тригуб, О.** (2023). *Аграрна освіта у сільськогосподарських навчальних закладах Херсонської губернії другої половини 19 – початку 20 ст.* *Емінак*, 3 (43), 67-95. DOI: 10.33782/eminak2023.3(43).659
- Uliukaev, S.G.** (1994). *Contents and training in lower agricultural educational institutions of Ukraine (1883-1916)* (Candidate's thesis). Kiev // **Улюкаев, С.Г.** (1994). *Содержание и обучение в низших сельскохозяйственных учебных заведениях Украины (1883-1916 гг.)*: дис... канд. пед. наук. Киев.
- V.S.** (1915a). *Practical Gumenne' Lower School of Agriculture and Horticulture*. *Podolskiy khoziain*, 1, 3-6 // **В.С.** (1915a). *Практическая Гуменская низшая школа сельского хозяйства и садоводства*. *Подольский хозяин*, 1, 3-6.
- V.S.** (1915b). *Practical Gumenne' Lower School of Agriculture and Horticulture*. *Podolskiy khoziain*, 8, 28-29 // **В.С.** (1915b). *Практическая Гуменская низшая школа сельского хозяйства и садоводства*. *Подольский хозяин*, 8, 28-29.
- Vasiliev, V.P. & Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Formation and development of the agricultural education system in Russia (XIX – early XX centuries)*. Moskva: Triada Publishing House LLC // **Васильев, В.П. & Пичужкин, Н.А.** (2017). *Становление и развитие системы аграрного образования в России (XIX – начало XX века)*. Москва: ООО Издательство «Триада».

- Vishnevskiy, V.Yu.** (Comp.) (1916). *Report on the activities of the Podolsk Society of Agriculture and Agricultural Industry for 1915*. Vinnitsa: Tipografiia I. Osinskago // **Вишне́вский, В.Ю.** (сост.) (1916). *Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 1915 год*. Винница: Типография И. Осинского.
- Volovyk, O.** (1999). Agricultural school in the village Humenne of the Vinnytsia District (1902-1911). *Tezy dorovidei i povidomlen 19 Vinnytskoyi oblasnoyi istoryko-kraieznavchoyi konferentsiyi 18 liutoho 1999 r.* Vinnytsia, 31-33 // **ВОЛОВИК, О.** (1999). Сільськогосподарська школа в с. Гуменне Вінницького повіту (1902-1911). *Тези доповідей і повідомлень 19 Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 18 лютого 1999 р.* Вінниця, 31-33.
- Zavadska, I.M.** (2009). Spread of agricultural knowledge in Podillia (1890-1914). *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 13, 78-82 // **Завадська, І.М.** (2009). Поширення сільськогосподарських знань на Поділлі (1890-1914 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 13, 78-82.
- Zubenko, I.D.** (1902). Report on the state of the Yamchitskiy' Lower Agricultural School for the 1900-1901 academic year. *Sbornik Khersonskogo zemstva*, 7, 81-125 // **Зубенко, И.Д.** (1902). Отчет о состоянии Ямчитской низшей сельскохозяйственной школы за 1900-1901 учебный год. *Сборник Херсонского земства*, 7, 81-125.

УДК (UDC) 94 : 327.2 : 32.019.5 (47 : 498) «1918/1939»
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.025

**“THERE IS NO NEED TO PULL OUT THE BESSARABIAN SPLINTER
FROM A ROMANIAN FOOT”:
BESSARABIAN QUESTION IN SOVIET-ROMANIAN RELATIONS
DURING THE INTERWAR PERIOD**

Maksym Snihyr,

e-mail: maksym.snihyr@ukma.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6401-5186>

National University of Kyiv-Mohyla Academy,

Ukraine, 04070, Kyiv, Skovoroda str., 2

Abstract

This article characterizes the features of the development of the Soviet-Romanian relations in the context of the ‘Bessarabian question’ during 1918-1940. The Soviet Union preserved the consisted position of the non-recognition of Bessarabia as a part of Romania and demanded inclusion of Bessarabia into the USSR as an autonomy withing Soviet Ukraine or as a separate union’s republic. In order to achieve this aim, Bolsheviks used the covert operations, supported by the propaganda campaign, aimed at the population of Bessarabia, USS and the Western European public opinion.

Among the leaders of the Soviet Narkomat of the Foreign Affairs in the early 1920s two approaches towards the resolutions of the Bessarabia question were formed. The authorised representative of the USSR in London Christian Rakovsky argued for need to use Bessarabia as destabilizing factor of the situation both in Romania, as well as in the relations between Romanian elite and it’s allies abroad. The deputy of the People’s Commissar Maxim Litvinov opposed this point and advocated for the resolution of the question even if at the price of unambiguous recognition of the belonging of Bessarabia to Romania. Both Christian Rakovsky and Maxim Litvinov were developing their positions based upon an assumption of the temporality of the status-quo and the need to incorporate Bessarabia into the USSR. Even though in the early 1930s the USSR agreed to establish the formal relations with Romania out of the tactical considerations, Narkomat of the Foreign Affairs chose the politics of non-recognition of Bessarabia to Romanian State. This approach was made possible by the gentlemen agreement between the heads of the Foreign ministers of Romania and USSR – Nicolae Titulescu and Maxim Litvinov. However, even after establishing the diplomatic relations, the Soviet Union continued to undermine the sovereignty of Romania over Bessarabia.

Keywords: Bessarabia, international relations, USSR, interwar period, Zakordot, subversive actions, Christian Rakovsky

«НЕЧЕГО ВЫНИМАТЬ ИЗ РУМЫНСКОЙ НОГИ БЕССАРАБСКУЮ ЗАНОЗУ»: БЕССАРАБСЬКЕ ПИТАННЯ У РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Максим Снігур,

email: maksym.snihyr@ukma.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6401-5186>

*Національний університет Києво-Могілянська академія,
Україна, 04070, Київ, вул. Сковороди, 2*

Анотація

У статті охарактеризовано особливості розвитку радянсько-румунських відносин у контексті «бессарабського питання» протягом 1918-1940-х років. Радянський Союз зберігав послідовну позицію невизнання приналежності Бессарабії до Румунії та вимагав включення Бессарабії до складу СРСР на правах автономії у складі УСРР або окремої союзної республіки. Задля реалізації цієї мети більшовики вдавалися до диверсійно-розвідувальної діяльності, підтриманої пропагандистською кампанією, спрямованою на населення Бессарабії, СРСР та західноєвропейську громадську думку.

Серед очільників радянського Наркомату закордонних справ на початку 1920-х років сформувалося два підходи до розв'язання бессарабського питання. Повноважний представник СРСР в Лондоні Християн Раковський стояв на позиції необхідності використання Бессарабії як фактору дестабілізації ситуації як в Румунії, так і у відносинах між румунською елітою та її закордонними союзниками. Цій концепції опонував заступник наркома закордонних справ Максим Литвинов, який закликав до вирішення бессарабського питання навіть ціною безумовного визнання приналежності регіону Румунії. Попри наявність двох різних підходів до розв'язання «бессарабського питання» серед керівників союзного Наркомату закордонних справ, фактично і позиція Християна Раковського, і погляди Максима Литвинова виходили з тимчасовості статус-кво та необхідності входження Бессарабії до складу СРСР. Хоча на початку 1930-х років СРСР з тактичних міркувань встановив дипломатичні відносини з Румунією, Наркомат закордонних справ обрав політику невизнання приналежності Бессарабії до румунської держави. Ця політика стала можливою завдяки джентльменській домовленості між очільниками зовнішньополітичних відомств Румунії та СРСР – Ніколае Тітулеску та Максима Литвинова. Однак навіть після встановлення дипломатичних відносин, Радянський Союз продовжував підважувати суверенітет Румунії над Бессарабією.

Ключові слова: Бессарабія, зовнішні відносини, СРСР, міжвоєнний період, Закордот, підривна діяльність

Постановка проблеми. Румунія, попри поразку у 1918 р., вийшла переможницею з Першої світової війни. Терени країни збільшилися вдвічі і першим територіальним здобутком стала Бессарабія, анексія якої відбулася у квітні 1918 р. зі згоди Центральних Держав. Румунська влада з тактичних міркувань уклала угоду, за якою зобов'язалася покинути Бессарабію, однак румунські війська залишилися в цій провінції. У відповідь на це більшовики арештували евакуйований румунський золотий запас, зав'язавши вузол радянсько-румунського конфлікту.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідження радянсько-румунських відносин протягом міжвоєнного періоду привертало увагу багатьох істориків. Головною причиною була постійна напрута у відносинах: незалежно від політичного

устрою, кожна зі сторін вважала Бессарабію своєю територією. Бессарабія з'явилася як окремих регіон після виокремлення та анексії Росією слабо заселеного регіону в межах річки Дністра та Пруту в 1812 р. Хоча регіон ніколи не був у центрі уваги румунських політичних еліт, румунське суспільство вважало Бессарабію краєм, заселеним етнічними румунами. Навіть під час домінування комуністів у Румунії (1946-1989 рр.), питання приналежності Бессарабії протягом міжвоєнного періоду залишалося полем (переважно, заочної) полеміки між румунськими та радянськими істориками.

Продовження цієї дискусії можна досі побачити у літературі, що видається у Румунії, Молдові, Росії та самопроголошеному Придністров'ї. Автори таких робіт захищають дії «своїх» дипломатів і підкреслюють необхідність боротьби за Бессарабію. З падінням комуністичної системи дослідження відкритих архівних джерел дозволили скласти ширший погляд на дане питання дипломатії. Завдяки документам, введеним в обіг Любов'ю Шпаковськи (Shpakovsky, 2017), Владиславом Репіним (Repin, 2011; 2013), Флоріном Константіну (Constantiniu, 2018), Вадимом Гузуном (Guzun, 2011) можливо відтворити складнішу картину румунсько-радянського конфлікту й уникнути обмеження «бессарабського питання» винятково до дипломатичного протистояння. Якщо така політика щодо сусідньої Польщі досить добре вивчена, то у випадку Румунії маємо лише окремі публікації, котрі концентрують увагу або на розвідувальній діяльності, або на радянсько-румунській дипломатії. Дана стаття пропонує контекстуалізацію діяльності радянських розвідувальних органів з метою дестабілізації Румунії як частину радянської зовнішньої політики.

Метою статті є охарактеризування особливості розвитку румунсько-радянських відносин протягом 1918-1940-х років крізь призму бессарабського питання.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х років з'явилися спроби урегулювати територіальні та майнові суперечки між Радянською Росією та Румунією. У 1921 р. радянська та румунська дипломатія перевіряли можливість укладення мирної угоди. На попередній конференції у Варшаві (22 вересня – 25 жовтня 1921 р.) представник російської делегації запропонував румунському представникові у Варшаві вирішення питання приналежності Бессарабії шляхом взаємного задоволення претензій. Ці проєкти натикалися на неприйняття з боку Георгія Чичеріна та Християна Раковського й не були остаточно запропоновані румунському урядові (Repin, 2013: 251-252).

З метою впливу на політику СРСР щодо Румунії, радянський дипломат і голова РНК УСРР Християн Раковський протягом першої половини 1920-х років надрукував кілька публікацій, присвячених темі претензій до Бессарабії з боку Радянського Союзу. Першою у 1922 р. з'явилася книга «Боярская Румыния», в якій Раковський детально описав претензії більшовиків до румунських політичних еліт і національної держави. Він змалював Румунію як напрочуд відсталу, «навіть за мірками царського режиму», державу. Пересічний румунський селянин є забитим і темним об'єктом визиску румунських політичних еліт і буржуазії, зацікавленої в особистому збагаченні. На погляд Раковського саме це жадання нових земель для експлуатації змусило румунську владу захопити Бессарабію попри укладені в Одесі домовленості з радянською владою (Rakovsky, 1922: 26).

Християн Раковський підкреслював ворожість «боярської Румунії» до робітничого руху та СРСР. «Загарбання Бессарабії» призвело до втягнення Румунії до французької сфери впливу. Раковський закидав румунському урядові підтримку білогвардійців і петлюрівців з метою послаблення Радянського Союзу (Rakovsky, 1922: 41-42).

Два роки потому розпочалися підготовчі роботи з укладення конвенції за чехословацького посередництва. Про ці перемовини дізнався Християн Раковський, на той час – повноважний представник СРСР у Великій Британії. У своєму листі до

тодішнього заступника очільника Наркомату закордонних справ Максима Литвинова, з копіями наркомату закордонних справ Георгію Чичеріну та членам Політбюро ВКП(б) від 29 грудня 1923 р., він пояснює необхідність використати багатонаціональність СРСР задля дестабілізації Румунії та Польщі. На бессарабському прикладі він продемонстрував виграшність статус-кво для комуністів: Румунія нічого не може запропонувати в обмін на визнання за нею Бессарабії, натомість «бессарабське питання» може розладнати Малу Антанту (військово-політичний союз Чехословаччини, Югославії та Румунії), до якого остання намагалася долучити Польщу (Hitchins, 1994: 427) та зіпсувати відносини із західноєвропейськими країнами, головним чином з Францією¹. Наприкінці листа Раковський зазначив можливість поділу провінції між СРСР і Румунією у випадку проведення плебісциту – ймовірно, він не вважав підтримку СРСР у регіоні достатньою для безболісного приєднання всієї провінції (Repin, 2013: 254-257).

Не відкидаючи слушності позиції Раковського, Максим Литвинов у своїй відповіді підкреслював необхідність перемовин з Румунією. У відповідь повпереду в Лондоні, заступник голови Наркомату закордонних справ вважав за необхідне укласти договір про взаємне задоволення претензій задля отримання респектабельності в очах західноєвропейських політиків. Крім того, він розглядав Бессарабію як частину румунських іредентистських прагнень, здійснення яких фактично ліквідує небезпеку мобілізації румунського суспільства на захист від «небезпеки, що реально існує», залишивши румунським елітам як ідеологічне підґрунтя для війни лише «малозрозумілі для нього [румунського селянина] лозунги превентивної війни або ж відповідних абстрактних шовіністичних приводів». На думку Литвинова, таким чином вдалося б звести нанівець можливість спільного виступу Польщі та Румунії у майбутній війні з СРСР². Однак, Литвинов вважав за можливе приєднання частини Бессарабії у майбутньому, не розглядаючи договір як щось постійне (Repin, 2013: 261-264).

Георгій Чичерін, бажаючи зменшити вплив свого заступника, закидав Християну Раковському, що той нібито менше став цікавитися «бессарабським питанням» і тим самим віддав його на відкуп Максиму Литвинову (Repin, 2013: 253). Амбітний Раковський представив свої аргументи у виданій 1925 р. книзі «Румыния и Бессарабия», де були представлені претензії Румунії на Бессарабію (значна частина книги описує бруталне придушення румунською жандармерією Татарбунарського повстання у вересні 1924 р., про яке мова піде згодом) (Rakovsky, 1922: 14-19, 34).

За популістськими гаслами права громад регіонів на самовизначення, Християн Раковський підкреслював претензії Радянського Союзу на Бессарабію як серйозніші за румунські. СРСР ніколи не відмовиться від права на контроль над Бессарабією та пропонував домовитися про статус провінції. Обидва тексти – 1922 і 1925 р. – мали пропагандистський характер, однак і чітку мету: виправдати перед комуністичною верхівкою необхідність твердої позиції у відносинах з Румунією. Необхідно зазначити, що у таємному листуванні з Максимом Литвиновим Християн Раковський підкреслював: «нема чого поспішати витягати з румунської ноги бессарабський осколок» (Constantiniu, 2018: 29).

Публічно ж радянський уряд так і не визнав анексію Бессарабії, закликаючи провести плебісцит щодо державної приналежності провінції. До задоволення радянської вимоги, уряд радянських республік протягом 1920-х років відмовлявся від встановлення прямих дипломатичних відносин з Королівством Румунії. Навіть у підписаному 20 листопада 1923 р. «Положенні про заходи та засоби, щодо

¹ Принагідно зауважимо, що Румунія під час написання листа не мала формального союзу з Францією. Румунсько-французька угода була укладена 10 червня 1926 року, однак фактично залишала за Францією можливість не вступати у війну на боці Румунії (Hitchins, 1994: 427).

² Румунсько-польський оборонний союз було створено конвенцією від 25 липня 1921 р. та підтверджено договорами від 1926 і 1931 років. Кіт Гітчінз зазначав, що союз залишався неефективним з огляду на різні інтереси між румунськими та польськими урядами в Центральній Європі (Hitchins, 1994: 430).

запобігання та розв'язання конфліктів, які можуть виникнути на Дністрі», жодного разу не названо радянсько-румунський кордон, лише «протяжність річки Дністер» (Dullin, 2014: 77).

Не визнаючи кордон на Дністрі та відмовляючись від встановлення прямих дипломатичних відносин, радянські політичні еліти виходили з переконання, що встановлені після Першої світової війни кордони Європи були тимчасовим явищем і що світова комуністична революція неминуха. Любов Шпаковські зазначала, що походу Червоної армії на Захід мала передувати неоголошена війна або ж підризна терористична діяльність, «яка мала на меті дестабілізувати ситуацію у державі та створити сприятливу ситуацію для проникнення й розвитку революційних настроїв всередині країни, що згодом мало перетворитися на справжню революцію, очолювану Кремлем» (Shpakovsky, 2017: 97). Відповідно, до початку революції у Румунії, СРСР розглядав Бессарабію як складову частину радянської України, окуповану Румунією.

Цю підризну роль виконував Закордот, створений у 1920 р. при ЦК КП(б)У, фактично незалежну від військової розвідки більшовицьку спецслужбу у структурі Комуністичної партії (більшовиків) України. Закордот, окрім свого центрального штабу у столичному Харкові, керувався також з окремих філій партійної спецслужби у Києві та Одесі (Bruski, 2010: 220). Південно-західним напрямом розвідувально-диверсійних операцій керувало Одеське відділення Закордоту. Саме Закордот був відповідальний за агентурну діяльність у Бессарабії та Румунії загалом, зокрема за спробу підризу Сенату в Бухаресті та вбивства румунських жандармів і державних службовців. У 1921 р. Закордот під назвою Таємного відділу ввійшов до складу Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) (Shpakovsky, 2017: 102). Закордот і спадкоємні організації були схильні до творення тактичних союзів з місцевими політичними силами некомуністичного спрямування. Розвідувальні частини формувалися під прикриттям трудових комун у прикордонній межі (Hisem, 2016: 112).

За оцінками бессарабського історика Антона Морару, до 1939 р. румунський уряд розкрив понад 10 тисяч радянських шпигунів, котрих засиляли навіть після поразки Татарбунарського повстання. Радянські структури організували напади на жандармські пости. Так, лише протягом 1923 р. було вбито понад 20 жандармів (Moraru, 1995: 203-204).

Окрім терористичних актів та агентурної діяльності, радянська розвідка безпосередньо брала участь у підбурюванні до повстання незадоволеного румунською владою місцевого населення, а також у забезпеченні повстанців озброєнням. Кульмінацією зусиль радянської розвідки став антирумунський виступ 15 вересня 1924 р. у Татарбунарі. Повстання розпочалося з переходу 11 вересня озброєної групи співробітників радянських спецслужб через кордон поблизу с. Михайлівка. Повстання закінчилося поразкою, однак, як вже було зазначено вище, його brutальне придушення мало значний пропагандистський ефект і надало радянській стороні аргументи у боротьбі за Бессарабію (King, 2000: 51-52).

Після провалу повстання, радянська влада продовжувала надавати підтримку місцевим прорадянським елементам (Moraru, 1995: 202-203). Наприклад, члени Ізмайльського повітового комітету Комуністичної партії Румунії продовжували політичну агітацію за приєднання до Радянської Росії протягом 1930-х років за допомогою листівок і підпільної преси, що поширювалися членами нечисленних місцевих комуністичних осередків через профспілки вантажників та організації «червоних рекрутів» – учнів румунської допризовної підготовки (Raynov, 2011: 88-95).

До 1924 р. більшовицьке керівництво, ще сподівалося на революцію в Європі, дало б претекст для «визвольного походу» Червоної Армії на захід. У випадку Бессарабії, ініційоване Таємним відділом і нелегальними бессарабськими осередками Румунської компартії, повстання мало бути підтримане силами Червоної

армії. Російський історик Борис Соколов зазначав, що ці формування необов'язково мали б діяти від імені СРСР. Дослідник посилався на успішний приклад так званого «бунту Желіговського» на Віленщині. На думку дослідника, бессарабські формування у складі Червоної армії (чільне місце у цих планах займав 2-й кавалерійський корпус комкора Григорія Котовського) мали б вчинити «заколот», перейти через Дністер, проголосити там Бессарабську радянську республіку та, відтіснивши румунські війська, тихо приєднати «державу» до СРСР (Sokolov, 2012: 138-140). І хоча врешті-решт під впливом невдалої спроби революції від цих планів у Москві відмовилися, у передмові до збірки документів про Татарбунарське повстання Іоан Скурту зазначив, що «Татарбунар був репетицією того, що наступить через 16 років» (Raus, Neascu & Moraru, 2017: 11).

У лютому 1924 р. Григорій Котовський звернувся до ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) з листом, в якому просив у найкоротші терміни створити Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку як автономію у складі України або ж як самостійний суб'єкт СРСР. Виступаючи за другий варіант, Г. Котовський підкреслював важливість задоволення права на самовизначення молдаван і гагаузів у складі Радянського Союзу. На його думку, Молдавська республіка змогла б розхитати внутрішню ситуацію у Румунії та перетягти на бік комуністів романське населення Бессарабії (Sokolov, 2012: 140-141).

Борис Соколов висловив припущення, що підготовка Татарбунарського повстання відтермінувала створення Молдавської республіки, однак вже у жовтні 1924 р. була створена Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка зі столицею у місті Балта. Влада у новоутвореній автономії перейшла до рук Революційного комітету, членом якого став Григорій Котовський. Маючи економічну базу в сусідній з автономією Подільській окрузі (Бессарабська комуна в с. Ободівка), Котовський надавав у тому числі і фінансову допомогу уряду в Балті до самої смерті у серпні 1925 р. (Sokolov, 2012: 142-144). У подальшому, після узгодження питання кордонів, уряд Молдавської автономії переїхав до Бірзули (1928 р.) й, врешті-решт, Тирасполя (1929 р.).

Молдавська Республіка здійснювала значний пропагандистський тиск на Бессарабію за допомогою газет і листівок, що поширювалися мережею осередків Румунської комуністичної партії у Бессарабії. Задля збереження контрасту між «відсталого Румунією» та «прогресивним Радянським Союзом», постійно підтримувалося електропостачання до Тирасполя (King, 2000: 63).

Така політика приносила свої плоди для радянської влади. Активність радянських спецслужб і місцевих комуністичних осередків підігрівала недовіру румунської влади до населення провінції, незалежно від його етнічного походження (Schlegiel, 2016: 72-74). Артур Тулуш підкреслював, що румунські влади у Південній Бессарабії розглядали російсько-українське населення як цілісну та найбільш ворожу румунській державі етнічну групу, з рядів якої (а так само й з євреїв, болгар і «русифікованих молдаван») набирали власних агентів комуністи (Tulus, 2016: 16-18). Разом з тим, не варто переоцінювати вплив більшовицької пропаганди на місцеве населення. Попри економічні негаразди та загальне незадоволення румунською політикою, мешканці Бессарабії не плекали особливих ілюзій щодо радянського ладу (King, 2000: 51).

Молдавський проєкт перебував у двоїстій ситуації. З одного боку, він залишався важливим елементом політики коренізації, плацдармом перед Бессарабією, з якого мав початися визвольний рух у захопленому Румунією регіоні та «лабораторією молдовенізму». При цьому, державний апарат Молдавської АСРР використовувався Комінтерном задля підготовки керівних кадрів Румунської комуністичної партії. Так, упродовж 1924-1927 рр. головою відділу агітації Молдавського обкому КП(б)У був Віталій Холостенко, якого у 1928 р. обрали першим секретарем Румунської комуністичної партії (Pora & Pora, 2009: 9-60).

Радянська влада також спрямовувала пропагандистський тиск і на власне населення. Більшовицька пропаганда працювала на те, щоб закріпити образ неспокійних прикордонних земель, що під «пансько-боярським гнітом» очікують на радянську «інтернаціональну допомогу». Ян Яцек Бруський зазначав, що хоча мотив пригнобленого українського населення протягом міжвоєнного періоду поступово переходив на маргінес інтересу радянських керівників, національне питання ввійшло «назавжди до скарбниці радянської пропаганди» (Bruski, 2010: 221).

Від початку 1930-х років цей пропагандистський образ було дедалі важче просувати. Колективізація сільського господарства, що розпочалася у 1930-му році, призвела до масових втеч селян з автономної республіки в Румунію. Лише за кілька місяців на початку 1932 р. близько 4 500 селян втекли до Румунії. Румунська влада на це відповіла створенням спеціальних таборів для тимчасового утримання втікачів під егідою «Комітету допомоги молдавським втікачам з-за Дністра» на чолі з Пантелеймоном Халіппою та Ніколае Смокіною. В цих таборах біженцям надавалися одяг, їжа та медичне обслуговування (Pora & Pora, 2009: 66-68).

Комітет регулярно фіксував вогнепальні поранення у втікачів, нанесені радянською прикордонною вартою. Найвідоміший розстріл відбувся у ніч на 23 лютого 1932 р. у лісі поблизу села Оленешть (нині – Olănești, Республіка Молдова), у результаті якого загинуло 40 втікачів під час спроби перетину кордону. Лише двадцятьом вдалося опинитися на румунському боці.

Румунське суспільство вибухнуло осудом. Вже за кілька днів, 26 лютого, у румунському парламенті дебатовалося питання реакції Румунії на дії радянських прикордонників. Місяцем пізніше, 24 березня, у парламенті виступив Ніколае Йорґа, тогочасний голова Ради Міністрів, наголосивши на тому, що у діях більшовиків він вбачав «серію безпрецедентних диких актів, скоєних проти мирного... – румунського населення, що знаходиться там [за Дністром] багато століть». Н. Йорґа зазначав, що Румунія має захистити румунів за Дністром, однак підкреслював відсутність прямих дипломатичних контактів з Радянським Союзом і неможливість здійснення впливу на СРСР через Лігу Націй (СРСР прийнято в Лігу лише 1934 р.). Врешті-решт, румунський парламент направив до Ліги Націй меморандум, в якому просив СРСР відповідати європейським нормам і стандартам у ставленні до своїх громадян (Pora & Pora, 2009: 73-77).

Втікачі були не єдиним джерелом інформації для румунського керівництва. Так, румунський дослідник Вадим Гузун відзначав, що румунська дипломатія в європейських, азійських та американських країнах збирала повідомлення та продукувала аналітичні записки «котрі пересилалися, відповідно до проблематики, головним акторам румунської політики: королю, прем'єр-міністру Румунії, Генеральному Штабу, міністрам і профільним фахівцям» (Guzun, 2011: 10). Так, 16 січня 1933 р. посольство Румунії в Лондоні надіслало до МЗС статті з «The Times», «The Manchester Guardian», «The Daily Telegraph», а також доповідь з Бюро дослідження Російських економічних умов в університеті Бірмінгему, де британські економісти підкреслювали, що головною причиною економічних негараздів в СРСР була політика примусової колективізації сільського господарства. «Сьогодні населення Росії переживає голод без неврожаю» (Guzun, 2011: 539-553).

Протягом 1932-1933 років за посередництва польських і турецьких дипломатів відбувалися перемовини з метою укладення радянсько-румунського пакту про ненапад. Хоча ці перемовини виявилися безрезультатними, одним з їхніх наслідків стало встановлення формальних дипломатичних відносин між СРСР та Румунією у 1934 р. Фактично встановлення дипломатичних відносин стало можливим лише внаслідок так званої «джентльменської угоди» між радянським наркомом закордонних справ Максимом Литвиновим і румунським міністром Ніколае Тітулеску. Угода зводилася до рішення не піднімати питання приналежності Бессарабії. Після встановлення дипломатичних відносин СРСР намагався виносити Бессарабію за дужки радянсько-румунських відносин, тоді як румунські дипломати

намагалися вести справи таким чином, щоб СРСР де-факто визнав приналежність Бессарабії до Румунії. Упродовж 1938-го року СРСР безуспішно намагався повернути до румунського посольства всі дипломатичні ноти, в яких Бессарабія зазначалася румунською територією. При складанні дипломатичних нот радянська влада воліла використовувати терміни, що залишали за більшовиками можливість не визнавати факт існування державного кордону (Repin, 2011: 55-57).

Висновки. Якщо румунська позиція щодо приналежності Бессарабії залишалася незмінною, радянський погляд на розв'язання «бессарабського питання» еволюціонував під впливом боротьби у компартійному керівництві між прихильниками політики співіснування СРСР та країнами Центрально-Східної Європи і прихильниками перенесення революції до країн Південно-Східної Європи. Якщо для 1920-х років загалом характерною була безкомпромісна позиція до Румунії, то протягом 1930-х років радянське керівництво намагалося провадити гнучкішу політику кооперації з румунською владою. Однак, попри збереження свободи маневру, Радянський Союз у міжвоєнний період послідовно дотримувався політики невизнання приналежності Бессарабії до Румунії. СРСР планував повернути Бессарабію до складу радянської держави і задля цього підтримував місцевих комуністів, що входили до складу Румунської комуністичної партії. За таких умов, радянський уряд унікав безпосередньо вирішення «бессарабського питання» дипломатичним шляхом, не бажаючи полегшувати румунській еліті управління багатонаціональним регіоном.

REFERENCES

- Bruski, J.J.** (2010) *Between Prometeism and Realpolitik. The Second Polish Republic vis-à-vis Soviet Ukraine, 1921-1926*. Kraków: Historia Iagellonica // **Bruski, J.J.** (2010). *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowietkiej 1921-1926*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica.
- Constantiniu, F.** (2018). Ch. Rakovski and the Bessarabian question in Soviet-Romanian relations (1917-1918). *Slavyanovedeniye*, 5, 17-31 // Константиniu, Ф. (2018). Х.Г. Раковский и бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917-1918). *Славяноведение*, 5 17-31.
- Dullin, S.** (2014). *Tightening of borders*. Moscow: NLO // **Дюллен, С.** (2014). *Уплотнение границ*. Москва: НЛО.
- Guzun, V.** (2011). *Famine, five-year plans and Collective Farm. Romanian diplomatic documents, 1926-1936*. Baia Mare: Universitatii de Nord // **Guzun, V.** (2011). *Foametea, piatiletka și ferma colectivă Documente diplomatice românești, 1926-1936*. Baia Mare: Universității de Nord.
- Hitchins, K.** (1994). *Rumania, 1866-1947*. New York City: Oxford University Press.
- Hisem, O.O.** (2010). 'Halychyna question' in the foreign politics of USSR and Poland. Kyiv: Dukh I Litera // **Гісем, О.О.** (2010). «Галицьке питання» у зовнішній політиці УСРР та Польщі. Київ, Дух і Літера.
- Hisem, O.O.** (2016). *State terrorism: activities of the Foreign department of the CK KP(b)U – 'Zakordot', 1920-1924*. Kamyanets-Podilskyi: Abetka // **Гісем, О.О.** (2016). *Державний тероризм: діяльність Закордонного відділу ЦК КП(б)У – "Закордоту", 1920-1924*. Кам'янець-Подільський: Абетка.
- King, Ch.** (2000). *The Moldovans: Romania, Russia and the Politics of Culture*. Stanford: Hoover Institute Press.
- Moraru, A.** (1995). *The History of Romanians. Bessarabia and Transnistria (1812-1993)*. Romania: 'Aiva', Chișinău // **Moraru, A.** (1995). *Istoria Românilor. Basarabia și Transnistria (1812-1993)*. România: 'Aiva', Chișinău.
- Popa, I. & Popa, L.** (2009). *Romanians, Bessarabia and Transnistria*. Bucharest: Titulescu Foundation // **Роба, І, Роба, Л.** (2009). *Românii, Basarabia și Transnistria*. București: Fundația Titulescu.
- Rakovsky, Ch.** (1922). *Boyar Romania*. Moscow: High military editing committee // **Раковский, Х.** (1922). *Боярская Румыния*. Москва: Высший военный редакционный совет.

- Rakovsky, Ch.** (1925). *Romania and Bessarabia. To the septennial of annexation*. Moscow: Litizdat NKID. // **Раковский, Х.** (1925). *Румыния и Бессарабия. К семилетию аннексии*. Москва: Литиздата НКИД.
- Rayn, B.A.** (2011). *History of Kiliya. Vol. 2, 1914-1945*. Izmail: SMIL // **Райнов, Б.А.** (2011). *История Килии. Т2, 1914-1945*. Измаил: СМИЛ.
- Raus, N., Neascu, Gh. & Moraru, D.** (2017). *The Soviet aggression against Romania. Tatarbunar in documents and in contemporary Romanian press*. Targoviste: Cetatea de Scaun // **Raus, N., Neascu, Gh. & Moraru, D.** (2017). *O agresiune sovietică împotriva României: Tatar Bunar, în documente și în presa românească a vremii*. Târgoviste: Cetatea de Scaun.
- Repin, V.V.** (2013). Bessarabia problem in the correspondence of the authorized representative of the USSR in Great Britain G. Rakovski and the deputy of the People's Commissar of Foreign Affairs M. Litvinov (December 1923 – February 1924). *Russian and Slavic research*, 8, 52-61 // **Репин, В.В.** (2013). Бессарабская проблема в переписке полномочного представителя СССР в Великобритании Х.Г.Раковского и заместителя народного комиссара иностранных дел М.М.Литвинова (декабрь 1923 г. – февраль 1924 г.). *Российские и славянские исследования*, 8, 52-61.
- Repin, V.V.** (2011). Bessarab as an element of the diplomatic dialogue of USSR and Romania within the framework of the attempts to create a system of collective security (1928-1938). *Russian and Slavic research*, 6, 151-174 // **Репин, В.В.** (2011). Бессарабская проблема как элемент дипломатического диалога СССР и Румынии в рамках попыток создания системы коллективной безопасности в Европе (1928-1938 гг.). *Российские и славянские исследования*, 6, 151-174.
- Schlegel, S.** (2016). *Making Ethnicity in Southern Bessarabia: Tracing the histories of an ambiguous concept in a contest land*. Leiden, Boston: Brill.
- Shpakovsky, L.V.** (2017). Soviet Ukraine in Export of Bolshevik Revolution to Romania (Early 1920-ies). *History pages*, 44, 91-106 // **Шпаковский, Л.В.** (2017). Радянська Україна як інструмент експорту більшовицької революції в Румунію (початок 1920-х рр.). *Сторінки історії*, 44, 91-106. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.44.2017.105459>
- Sokolov, B.V.** (2012). *Kotovskiy*. Moscow: Molodaya Gvardiya. // **Соколов, Б.В.** (2012). *Котовский*. Москва: Молодая гвардия.
- Tulus, A.V.** (2016). *State of spirit of the population of the Cetatea-Albă county in the years 1933-1934: (Documents from the State Archive of Odessa Region, Ukraine)*. Braila, ed. Istros of the Museum of Braila "Carol I" // **Tulus, A.V.** (2016). *Stări de spirit ale populației din județul Cetatea-Albă între anii 1933-1934: (Documente din Archiva de Stat a Regiunii Odessa, Ucraina)*. Brăila, editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I".

УДК (UDC) 94 : 327 (4) «1920/1936»
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.034

BLACK SEA STRAITS (1920-1936): THE STRUGGLE OF INTERNATIONAL ACTORS FOR CONTROL

Andrii Shevchuk,

e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Zhytomyr Polytechnic State University,

Ukraine, 10005, Zhytomyr, Chudnivska, 103

Oksana Lytvynchuk,

e-mail: oksana.litva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5370-1674>

Zhytomyr Polytechnic State University,

Ukraine, 10005, Zhytomyr, Chudnivska, 103

Abstract

The article determines that after the First World War, a struggle between key actors for control over the Black Sea straits unfolded. The importance of this issue was dictated by the struggle against Soviet Russia and support for the White Guard movement, the desire to dominate the Ottoman Empire, etc. However, after the victory, rivalry began between the victorious Allies. The Treaty of Sèvres of 1920 guaranteed freedom of navigation for merchant and warships of any country in peace and war.

This model of status met the needs of Great Britain, which had a powerful navy and sought to dominate the region. However, this treaty did not take into account the interests of the nationalist movement of the Turkish people. The rivalry between the Allies and, most importantly, the success of the nationalists led to a revision of the status of the Straits.

At the Lausanne Conference of 1923, Turkey was able to improve its position due to its victories in the war with the Greeks and the French. While the passage of merchant ships was guaranteed, restrictions were imposed on the military. At the same time, due to the demilitarization of the Straits (the absence of fortifications and military forces), Turkey was deprived of real control over its territory. The declared participation of the League of Nations in the control of the Bosphorus and the Dardanelles proved to be ineffective due to the imperfection of its institutions.

The geopolitical changes of the 1930s led to a revision of the status of the Straits. M. Kemal managed to play on the contradictions between key international players and achieve the remilitarization of the Black Sea Straits. For the first time, the Black Sea and non-Black Sea states with different regimes in the Black Sea were separated. The attempt of the Allies, especially the United Kingdom, to guarantee the free stay of their fleet, even in peacetime, failed. However, with the help of the Montreux Convention, Turkey managed to achieve formal neutrality during World War II and entered the war on the side of the anti-Hitler coalition on February 23, 1945.

Keywords: Black Sea Straits, Turkey, international actors, international relations, diplomacy, international politics, international law

ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ (1920-1936): БОРОТЬБА МІЖНАРОДНИХ АКТОРІВ ЗА КОНТРОЛЬ

Андрій Шевчук,

e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
Україна, 10005, Житомир, Чуднівська, 103*

Оксана Литвинчук,

e-mail: oksana.litva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5370-1674>

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
Україна, 10005, Житомир, Чуднівська, 103*

Анотація

У статті визначено, що після Першої світової війни розгорнулася боротьба між ключовими акторами за контроль над Чорноморськими протоками. Важливість цього питання диктувалися боротьбою з Радянською Росією та підтримкою білогвардійського руху, бажанням домінувати в Османській імперії тощо. Проте після перемоги між союзниками-переможцями розпочалося суперництво. Севрський мирний договір 1920 р. гарантував свободу судноплавства торговельним та військовим кораблям будь-яких країн у мирний та військовий часи.

Така модель статусу відповідала потребам Великобританії, яка мала потужний військово-морський флот і прагнула домінувати в регіоні. Проте, цей договір не враховував інтересів націоналістичного руху турецького народу. Суперництво союзників та, головне, успіхи націоналістів призвели до перегляду статусу Проток.

На Лозаннській конференції 1923 р. Туреччина змогла покращити свої позиції за рахунок перемог у війні з греками та французами. Якщо проходження торговельних кораблів гарантувалося, то накладалися обмеження на військові. При цьому за рахунок демілітаризації Проток (відсутності укріплень та військових сил) Туреччину було позбавлено реального контролю над своєю територією. Задекларована участь у контролі над Босфором і Дарданеллами Ліги Націй виявилася неефективною через недосконалість її інститутів.

Геополітичні зміни 1930-х рр. призвели до перегляду статусу Проток. М. Кемаль зумів зіграти на протиріччях між ключовими міжнародними гравцями і досягнути ремілітаризації Чорноморських проток. Вперше було розділено чорноморські і нечорноморські держави з різними режимами перебування у Чорному морі. Спроба союзників, передусім Великобританії, гарантувати вільне перебування свого флоту, навіть у мирний час, виявилася невдалою. Проте, за допомогою Конвенції Монтре вдалося досягнути формального нейтралітету Туреччини під час Другої світової війни та її вступу у війну на боці антигітлерівської коаліції 23 лютого 1945 р.

Ключові слова: Чорноморські протоки, Туреччина, міжнародні актори, міжнародні відносини, дипломатія, міжнародна політика, міжнародне право

Постановка проблеми. Розпад Радянського Союзу та завершення епохи Холодної війни поставили перед багатьма країнами завдання пошуку свого місця у нових реаліях. Однією з країн, яка активно намагалася вибудувати свою стратегію розвитку, стала Турецька республіка. Транконтинентальна держава з 80-ти

мільйонним населенням, розташована на перехресті Європи та Азії, намагається визначити, де їй бути: в Європі чи на Близькому Сході, а можливо спробувати побудувати свою власну траєкторію у майбутнє? Туреччина, як член НАТО з 18 лютого 1952 р., виступала союзником Сполучених Штатів у стримуванні СРСР і його сателітів у Чорному морі. Фактично, вона повторювала завдання Османської імперії 19 ст., яка намагалася утримати Російську імперію в Чорному морі. Здійснювалося це через регулювання статусу Чорноморських проток (далі – Проток), особливо у частині проходження військового флоту. Контроль над Протоками давав можливість у 20 ст. країні займати свою нішу у світовій політиці. Дослідження статусу Босфор і Дарданелл допомагає зрозуміти складнощі геополітичних процесів, які відбуваються у регіоні. Протистояння за регулювання проходження торговельних і військових флотів має давнє коріння, яке вимагає ґрунтовного дослідження. Важливим є з'ясувати, як відбувалася боротьба міжнародних акторів і Туреччини за контроль над Протоками, якої політики дотримувалися Великобританія, Франція, США та Радянський Союз, як основні гравці у міжвоєнний період. На ці питання спробуємо дати відповідь у запропонованій публікації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Приступаючи до вивчення статусу Чорноморських проток від підписання Севрського договору 1920 р., який завершив Першу світову війну, до укладання Конвенції Монтре та боротьби міжнародних акторів за контроль над ними дослідники не можуть поскаржитися на брак уваги до даної тематики як серед вітчизняних, так і закордонних дослідників. Пояснити це можна увагою до регіону з боку істориків, політиків, політологів, дипломатів тощо; перебуванням предмету дослідження на стикові всесвітньої історії, міжнародних відносин, міжнародного права, політології. Ми ж зупинимося на аналізі наукового доробку окремих вчених, який, для зручності, здійснимо за хронологічним принципом: умов Севрського 1920 р. та Лозанського 1923 р. договорів, Конвенції Монтре 1936 р.

А. Монтгомері з самого початку уважав *Севрський договір* «мертворожденним». Проте причину цього він не пов'язував винятково з перемогами М. Кемалю, а аргументував боротьбою між союзниками по Антанті, передусім між Великобританією та Францією, меншою мірою – Італією, які реалізовували власні інтереси. Лише шляхом важких перемовин, торгів і компромісів їм вдалося прийти до підписання миру (Montgomery, 1972: 775). Р. Брутон переконаний, що умови Севрського договору були набагато більш жорсткими, ніж у Версальському договорі, що практично гарантувало його провал з самого початку. Чим успішнішими були дії М. Кемалю, тим більше він перетворювався у «...безглуздий документ з декількома знаменитими підписами у кінці» (Bruton, 2018: 12, 15).

С. Юрцевер вважає, що Севрський договір ніколи не міг бути прийнятий турецьким народом, так як не враховував національного суверенітету. Всі договори вважалися переможеними країнами несправедливими, які суперечили принципам рівності (Yurtsever, 2022: 217). Д. Фромкін аргументує, що Великобританія, яка була найбільше зацікавлена у розчленуванні Туреччини та контролі за Протоками, на той час вже не мала достатніх матеріальних і людських ресурсів для продовження своєї політики (Fromkin, 1989: 404).

Б. Шмітт пов'язував важкі умови післявоєнних договорів для Османської імперії та Болгарії з тим фактом, що при укладенні перемир'їв не було відсилань до «Чотирнадцяти пунктів» В. Вільсона, тому союзники були звільнені від будь-яких зобов'язань. Всі ж укладені договори він уважав компромісом між ідеалізмом В. Вільсона й американського народу, вимогою французів про безпеку та вправним маневруванням Британії для захисту своїх інтересів (Schmitt, 1960: 101, 103-104).

С. Фей уважав Севрський договір принизливим. Натомість радянсько-турецький договір 1920 р. та наступні угоди відмінили політику ворожості, яка проводилася у 19 ст., та встановили дружбу між двома країнами. Лише наприкінці

Другої світової війни Й. Сталін зайняв більш агресивну політику (Fay, 1946: 482). Ж. Дітріх у 2003 р., досліджуючи турецьку зовнішню політику та її історичну спадщину, використовує термін «Севрський синдром». По суті, для кемалістської еліти залишалось переконання, що держава оточена ворогами, які намагаються її знищити й це було характерною рисою її соціального габітусу (Dietrich, 2003) (звички, жести, набуті програми поведінки індивіда, оцінки ним ситуації. – *Авт.*).

І. Гірітлі аналізує перебіг *Лозанської конференції* й акцентує увагу на прагненні турецької делегації визнання їхньої країни суверенною. На його переконання підписаний договір створив рівні умови між новою Туреччиною та переможцями у Першій світовій війні. Причина рівноправ'я полягала у боротьбі турецького народу за свою незалежність. Водночас він незгоден з тими колами, які стверджували, що «Лозанський мирний договір був поразкою», адже вдалося переглянути умови Севрського договору (Giritli, 1993: 474-475).

У свою чергу, на думку А.Ю. Йілмаз, Лозанський договір суттєво обмежував суверенні права Туреччини в Протоках. Це було пов'язано з демілітаризацією регіону, що ставило питання про захист району Босфор і Дарданелл. У безпековому ключі дослідник оцінює свободу проходження для військових кораблів. Водночас він позитивно оцінює підписання Конвенції Монтре, яка надала право Туреччині озброювати регіон для власної безпеки і надала країні більшого значення у міжнародному балансі сил (Yilmaz, 2022: 19). Ф. Браун, здійснивши компаративістський аналіз Севрського та Лозанського договорів, вважає причиною провалу першого – суворі умови, які були позбавлені великодушності чи державної мудрості. Натомість умови другого були більш справедливими (Brown, 1924: 113-114).

К. Октен, оцінюючи *Конвенцію Монтре*, головною причиною її укладення вважав демілітаризацію Проток і незахищеність Туреччини (Ökten, 2008: 55). Дж.К. Гуревіц наводить оцінку Й. Сталіним Конвенції Монтре, укладеної в умовах «британсько-радянського протистояння», як такої, що мала на меті «...тримати руку на горлі Росії». Особливо обурювало радянського диктатора, що Японія була одним з учасників Конвенції (Hurewitz, 1962: 605).

Х. Тосун доводить, що конвенція Монтре забезпечила власну безпеку Туреччини та гарантувала рівновагу в регіоні (Tosun, 1994: 111-112). Е. ДеЛюка, оцінюючи рішення Монтре, виокремлює два погляди спеціалістів у сфері дипломатичної історії, міжнародного права та європейських справ на результати конференції. Перший аналізує, який унікальний внесок зробила Конференція до історії міжнародних відносин. Другий є більш традиційним і стосується того, як Конвенція Монтре вплинула на європейський баланс сил і зачепила життєво важливі інтереси цих держав (DeLuca, 1975: 1).

Отже, серед дослідників виявилися різні погляди на боротьбу міжнародних акторів за контроль над Чорноморськими протоками у міжвоєнний період, що потребує додаткового уточнення окремих положень з використанням документів.

Метою статті є дослідження боротьби ключових держав за контроль над Чорноморськими протоками у міжвоєнний період. Для цього було охарактеризовано Севрський договір 1920 р., Лозанський договір 1923 р. та Конвенцію Монтре 1936 р., а також ряд інших угод, у яких віддзеркалено боротьбу окремих країн за вплив у Туреччині (франко-турецький і радянсько-турецький договори 1921 р., листування наркома закордонних справ Радянської Росії з М. Кемалем тощо). Автори детально вивчили та здійснили порівняння точок зору як західних, так і турецьких істориків, політологів, дослідників міжнародних відносин.

Методологія дослідження. Методологією дослідження є поєднання загальнонаукових (синтезу, аналізу й узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генеетичного, історико-системного, історико-типологічного та компаративістського) методів із принципами історизму, системності, науковості. Це дозволило визначити зміни у статусі Проток згідно міжнародних угод та позицію провідних акторів стосовно відкриття / закриття Босфору і Дарданелл для

торговельних і військових кораблів. Для дослідження статусу чорноморських проток використано неокласичний реалізм, коли держави реагують на невизначеність міжнародної анархії та прагнуть контролювати та формувати своє зовнішнє оточення. У неокласичному реалістичному світі на поведінку лідерів впливає як зовнішня, так і внутрішня політика (Rose, 1998: 152).

Досліджуючи статус Проток в історії та сьогоденні Туреччини варто стверджувати, що «...швидко зростаючі держави завжди виступають порушниками спокою, хоча б тому, що вони не бажають приймати інститути, розподіл кордонів та ієрархії політичного престижу, створені, коли вони були порівняно слабкими» (Rose, 1998: 171). Аналізуючи методологічні проблеми історії міжнародних відносин Енні ді Нольфо закликає розмежовувати «історію дипломатії» та «історію міжнародних відносин». До першої він відносить історіографічну реконструкцію відносин між династіями, дипломатичними корпусами і представниками, міністрами закордонних справ; у той час як до другої – дослідження різноманітних аспектів людської діяльності, але головним чином – вивчення політичного аспекту. Важливими є й зауваги автора до організації роботи дослідників з джерелами, яких він закликає відмовлятися від «спрощеного» хронологічного принципу (Nolfo, 2003a).

До теоретичного формату історії міжнародних відносин, яка поєднує риси історичних і політичних наук, зокрема всесвітньої історії, історії дипломатії, політології, теорії міжнародних відносин звертається В. Ластовський. Дослідник переконує, що упродовж 20 ст. цей напрям активно розвивався, а його результати використовуються для вивчення загальних міжнародних процесів. Протистояння політичних систем впливало на підбір історичних фактів і джерел (Lastovskyi, 2018), що знаходило відображення у дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна завершилася поразкою для Османської імперії, яка воювала на боці Четверного союзу¹. 30 жовтня 1918 р. султанський уряд на борту крейсера «Агамемнон» у порту Мудрос підписав перемир'я з країнами Антанти. За однією з умов договору союзники отримали право окупувати укріплення Проток (Kozytskyi, 2000: 77). Вже 13 листопада їхній флот пройшов через розміновані турками Дарданелли і 42 британських, французьких, італійських і грецьких кораблі підійшли до Стамбулу. Солдати армій Антанти промарширували вулицями під звуки військових оркестрів (Rogan, 2016: 385).

Першу спробу врегулювати статус Чорноморських проток після Першої світової війни було здійснено 10 серпня 1920 р. при підписанні Севрського мирного договору² з Османською імперією. Процес підготовки затягнувся, адже стосувався надзвичайно складного питання врегулювання цілого комплексу проблем на Близькому Сході. Цей договір було підписано останнім, а від першої неофіційної зустрічі Д. Ллойд Джорджа з Ж. Клемансо після перемир'я спочатку пройшло 16 місяців консультацій для досягнення згоди з суттєвих питань та ще чотири – на врегулювання решти справ і врешті-решт підписання (Fromkin, 1989: 403).

Країни-підписанти договору були розбиті на дві категорії – «Головні союзні держави» (Великобританія, Франція, Італія та Японія) та «Союзні держави» (Вірменія, Бельгія, Греція, Хіджаз, Польща, Португалія, Румунія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців). Прикметно, що лише Румунія та Вірменія були чорноморськими державами (Болгарія, Грузія, радянські Росія та Україна, уряд

¹ Ю. Роган пов'язував союз Османської імперії з Німеччиною територіальними претензіями Російської імперії на Стамбул і Протоки (Rogan, 2016: 357). Коли в 1915 р. з'явилася загроза, що Стамбул може потрапити до рук британців, 4 березня 1915 р. міністр закордонних справ С. Сазонов надіслав таємну циркулярну телеграму до Лондону та Парижу з вимогою Миколи II до союзників передати Протоки та прилеглі території, натомість обіцяючи з розумінням поставитися до планів з досягнення «національних амбіцій» в інших регіонах Османської імперії (Fromkin, 1989: 137).

² На думку французького президента Р. Пуанкаре, це було невдале місце підписання договору на який збиралася опертися Європа – Севр славився своїм фарфором, який є крихким і легко б'ється (Fromkin, 1989: 411).

Півдня Росії не були представлені). Бельгія, Польща, Португалія, Чехословаччина по суті навіть гіпотетично не мали ніяких зв'язків з Османською імперією. Врегулювання питання Босфору і Дарданелл було передбачено частиною III (Політичні положення) відділенням II (Ст. 37-61 та додатки 1-6) (Kuznetsov, 2013: 22-23). Проголошувалася свобода судноплавства для торговельного та військово-морського флотів будь-якої країни у мирний і військовий часи. У Протоках заборонялися будь-які військові дії та блокади, за винятком визначених Лігою Націй (Ст. 37).

Для нагляду за технічним станом судноплавства було створено незалежну від турецької влади спеціальну «Комісію Проток» (Ст. 38, 43)³. До її складу увійшли: США⁴ (коли забажають доєднатися), Великобританія, Франція, Італія, Японія та Росія (остання після того, як стане членом Ліги Націй). Для кожної з цих країн було передбачено по два голоси та по одному голосу мали Греція, Румунія, Болгарія і Туреччина (коли дві останні стануть членами Ліги Націй) (Ст. 38, 40). Керівництво здійснювала по черзі кожна з Головних союзних держав (Дод. 1). Юрисдикція Комісії поширювалася на Протоки і Мармурове море, включаючи води на три милі в море від кожного з входів (Ст. 39). Окремо було передбачено, що під час військових дій дозволялося проходження військових кораблів країн-противників з інтервалом у 24 год. (Ст. 57). При незгоді з рушеннями Комісії останньою інстанцією мала слугувати Ліга Націй (Ст. 61). Ф. Браун зазначав, що за умовами Севрського договору греки контролювали європейські береги Дарданелл (Brown, 1924: 113).

Такий спосіб врегулювання питання Проток був пролобійований Великобританією⁵, яка прагнула розчленувати Туреччину і позбавити її контролю над Протоками⁶. Натомість Франція, яка мала значні капіталовкладення у країні, прагнула зберегти її цілісність, обмежившись демілітаризацією та фінансовим контролем з боку європейських країн. Британська дипломатія небезпідставно уважала, що Франція буде намагатися встановити свій вплив у післявоєнній Туреччині, тому чинили опір (Montgomery, 1972: 777).

Врешті, обидві країни вирішили дотримуватися принципу відкриття Проток. Д. Ллойд Джордж аргументував свою позицію тим, що Османська імперія, пропустивши німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау», порушили «давнє право Османської імперії» про заборону проходження через Протоки іноземних військових кораблів. На його думку, такі дії на два роки продовжили Першу світову війну та сприяли «краху Росії». Тому союзники повинні були за допомогою військового контролю забезпечити свободу судноплавства (Montgomery, 1972: 780). Британський прем'єр розглядав грецький плацдарм в Анатолії та відкриття Проток «...як у мирний, так і у військовий час, для всіх торговельних і військових кораблів... під будь-яким прапором» як «найбільше досягнення війни проти Османської імперії» (Bruton, 2018: 9). На думку італійського дослідника Енні ді Нольфо, Комісія повинна була діяти під егідою Ліги націй і вільний рух Протоками був викликаний намаганнями союзників допомогти білому руху в Росії (Nolfo, 2003b: 96).

Таким чином, союзники забезпечили домінування у чорноморському регіоні.

³ На переконання І. Кулінича Протоки передавалися під міжнародне управління, а фактично під контроль Великобританії (Kulinich, 2003: 486).

⁴ На Лондонській конференції (лютий 1920 р.) США відмовилися від впливу на Стамбул і Протоки (Durosel, 1999: 29).

⁵ С. Фей, розглядаючи статус Проток у міжвоєнний період, переконує у традиційному зацікавленні Великобританії у контролі за Босфором і Дарданеллами, адже її дипломатія протягом півстоліття до Першої світової війни блокувала спроби російського флоту вийти з Чорного моря до Середземномор'я, щоб не допустити загрози своїм інтересам в регіоні, передусім на шляху до Індії через Суецький канал (Fay, 1946: 482-483).

⁶ Цікавою видається думка К. Октена, що союзники вели між собою боротьбу за встановлення контролю над Протоками. Великобританія виступила проти того, щоб Сполучені Штати отримали мандат на управління за аналогією з Панамським каналом і врешті домоглися щоб Протоки були «під контролем Ліги Націй» (Ökten, 2008: 38-39).

Потреби цього вони вбачали у розв'язанні цілого комплексу складних питань: збереження контролю над Османською імперією (у т.ч. і Стамбулом), доступ військово-морського флоту до північного узбережжя (як у випадку можливої перемоги антибільшовицького руху, а отже й гарантування отримання відповідних боргів і платежів за надану допомогу, так і у випадку перемоги Радянської Росії вони б отримували можливий плацдарм для інтервенції з повторенням сценарію Східної війни 1853-1856 рр.). Фактично цей договір виступав продовженням «доктрини домінування» у післявоєнній Європі, яку намагалися реалізувати, у т.ч. через діяльність Ліги Націй. Проте, не враховувалися нові реалії: втома Європи від війни, місце РСФРР у новому світоустрої, привабливість ліворадикальних, а згодом і праворадикальних ідей. Не приймалося до уваги й майбутнє турецького народу, якому відводилася роль мовчазного статиста. Саме тому повернення до статусу Проток незабаром повинно було постати перед міжнародними акторами.

* * *

У червні 1919 р. в Анатолії розпочався націоналістичний рух на чолі з Мустафою Кемалем, який виступив проти султана, договорів і Великобританії, яка підтримувала Грецію та владу Османської імперії. Турки відчайдушно захищалися та врешті змогли завдати поразки грекам (Dugosel, 1999: 29). Не останню роль у перемозі відіграла Радянська Росія, яка постачала зброю, боєприпаси та золото. 3 червня 1920 р. народний комісар закордонних справ РРФСР Г. Чичерін у своєму листі голові Великого національного зібрання Туреччини М. Кемалю визначив принципи співробітництва між двома країнами, де у п. 6 було зазначено про передачу питання про статус Проток конференції прибережних чорноморських держав (Letter from the People's Commissar...).

16 березня 1921 р. у Москві було підписано радянсько-турецький договір, який визначав територіальні межі на Кавказі. Згідно Ст. 5 передбачалася свобода торговельного судноплавства через Босфор і Дарданелли. Визначальним є те, що остаточне вирішення питання про статус Проток і Чорного моря планувалося вирішити на конференції чорноморських країн (без участі країн Антанти, які відігравали головну роль у тодішній системі міжнародних відносин. – Авт.) за умови, що не буде порушено суверенітету і безпеки «Туреччини і її столиці Константинополя» (Treaty between Russia and Turkey). Для Радянської Росії Московський договір мав велике значення. 22 вересня 1922 р. заступник наркома закордонних справ Л. Карахан надіслав телеграму до Великобританії. Стверджувалося, що єдиним документом стосовно Проток є згадуваний договір і Босфор і Дарданелли будуть відкриті лише для торговельних кораблів, а наступні перемовини можуть відбуватися лише за участі чорноморських держав (Ökten, 2008: 42).

Успіхи кемалістів змусили союзників по Антанті шукати шляхи розв'язання проблеми. 22 березня 1922 р. в Парижі розпочалося п'ятиденне засідання Ради міністрів союзників. Прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Франції Р. Пуанкаре, міністри закордонних справ лорд Дж. Керзон (Великобританія) та К. Шанцер (Італія) намагалися визначити умови перемир'я між греками і турками та переглянути умови Севрського договору, враховуючи нові реалії – перемоги націоналістів. На конференції були присутні дві турецькі делегації: султанська зі Стамбулу та кемалістська з Анкари (керівник останньої вимагав відміни статей Севрського договору, які обмежували суверенітет).

Якщо з перемир'ям союзники швидко дійшли до компромісу, запропонувавши умови Стамбулу, Анкарі й Афінам, то територіальні питання і статус Проток викликали дискусії. Найбільш напружені перемовини були між Францією та Великобританією, хоча Р. Пуанкаре і пристав до позиції Дж. Керзона, щоб турки беззастережно прийняли британські пропозиції до вирішення проблеми Дарданелл. При обговоренні питання про встановлення контролю над Протоками було

запропоновано три варіанти: повна інтернаціоналізація, турецьке володіння під контролем союзників чи передача Туреччині контролю над Азіатською частиною (Скутарі), а союзникам залишити європейську частину Проток.

На конференції ослабла напруга, яка виникла між Францією та Великобританією, коли перші підписали 20 жовтня 1921 р. договір з Великим національним зібранням Туреччини про завершення війни⁷. Окремо на конференції було передбачено, що єдиною військовою силою в зоні Проток буде міжнародна комісія, якою «керуватиме турецький президент» (The Sevres treaty revised, 1922: 211-214). Фактично, спочатку перемоги союзників над Османською імперією зробили їх «самовдоволеними, зарозумілими і задрісними один до одного». Оскільки британці більше всього вигравали від Севрського договору, то французи й італійці бажали його розвалу, щоб насолити Великобританії (Bruton, 2018: 17).

У серпні-вересні 1922 р. греки, після військової поразки, залишили Малу Азію. 11 жовтня країни Антанти, змушені були визнати турецький уряд, підписавши з урядом Анкари в місті Муданья перемир'я про евакуацію грецьких і своїх військ зі Східної Фракії. Окупаційні війська збереглися лише в Стамбулі та Протоках до підписання нової мирної угоди. Після скасування султанату 20 листопада 1922 р. у Лозанні розпочалися перемовини Туреччини з країнами-переможцями у Першій світовій війні (Kozyskyi, 2000: 79). Підсумовуючи фінал Севрського договору, Р. Брутон пояснює його фіаско втомою союзників від триваючої війни, високими політичними та фінансовими витратами на окупацію, байдужістю США до Ліги Націй і різними національними інтересами сторін (Bruton, 2018: 21). Водночас І. Гірітлі переконаний, що «...турецька нація багнетом розірвала Севрську ганчірку, яка була призначена для знищення турецької незалежності...» (Giritli, 1993: 476).

Після восьми місяців складних перемовин 24 липня 1923 р. було укладено Лозанський договір, повний компромісів. Зазначимо, що зі складу учасників, якщо порівнювати зі Севрським договором 1920 р., вибули Вірменія, Бельгія, Хіджаз, Польща, Португалія і Чехословаччина та залишилися Великобританія, Франція, Італія, Японія, Греція, Румунія та Королівство сербів, хорватів і словенців. Склад підписантів у Лозанні був більш кваліфікованим, адже це були країни (можливо, крім Японії), які мали свої інтереси в Туреччині та чорноморському регіоні. Питання статусу Проток було викладено одразу після встановлення кордонів. Проголошувалися свобода транзиту та судноплавства, як під час війни, так і в мирний час (Ст. 23) (Treaty of Lausanne).

Додатково до договору було підписано «Конвенцію стосовно режиму Проток», яка повинна була конкретизувати положення Ст. 23. Необхідність укладання цієї Конвенції було викликано тим фактом, що до розгляду було запрошено делегацію Радянської Росії. Для торговельних і невійськових кораблів проголошувалася повна свобода судноплавства через Протоки, незалежно від приналежності та вантажу у мирний час. Якщо Туреччина дотримувалася нейтралітету у військовий час, то застосовувалися ті ж правила, що й у мирний час. Проте, якщо країна була задіяна у війні, то допускалося проходження кораблів нейтральних країн за умови, що вони не перевозитимуть контрабанду, ворожі війська чи громадян. При цьому контроль за судноплавством покладався на Туреччину.

Значно складніше врегульовувалося питання з військовими кораблями. У мирний час гарантувався вільний прохід вдень і вночі, проте максимальні сили, які могла проводити будь-яка держава не повинні були перевищувати тих, які належать у чорноморському регіоні найсильнішому флоту прибережної країни; разом з тим дозволялося надсилати державам за будь-яких обставин три судна, з яких жодне не буде водотоннажністю понад 10 000 тон. У військовий час, за умови нейтралітету Туреччини, гарантувалася повна свобода проходження для будь-яких кораблів, при

⁷ За цим сепаратним договором завершувалася франко-турецька війна. Туреччина, всупереч Севрському договору, отримувала території в Сирії (Franco-Turkish Agreement of Ankara).

цьому турецькій владі заборонялося впливати на свободу судноплавства. Якщо ж Туреччина була воюючою державою, то гарантувалося проходження військових кораблів нейтральних країн з обмеженнями щодо трьох кораблів або розмірів флоту, як у випадку з військовими кораблями у мирний час. Підводні човни дружніх до Туреччини країн мали проходити Протоки виключно у надводному стані. Для унеможливлення встановлення контролю з боку Туреччини проголошувалася повна демілітаризація Проток (відсутність укріплень, артилерії, збройних сил, окрім поліції та жандармів). Водночас, як і за Севрським договором, у Стамбулі була створена «Комісія Проток». До її складу ввійшли представники Франції, Великобританії, Італії, Японії, Болгарії, Греції, Румунії, Росії, Королівства сербів, хорватів і словенців під головуванням Туреччини. Право на приєднання надавалося США та незалежним прибережним державам. До функцій Комісії входив контроль за проходженням військових морських і повітряних кораблів (Convention on the Regime of Straits).

По суті, наполегливе прагнення Великобританії перетворити Протоки у міжнародну зону настільки підірвало авторитет султана (після Севрського договору. – *Авт.*), що тепер союзники зрозуміли – краще не наполягати на нейтральних Дарданеллах. Контроль було повернуто туркам, які пообіцяли безперешкодно пропускати кораблі. Порівняно м'які умови Лозанського договору стали абсолютною перемогою націоналістичного руху Мустафи Кемалю (Bruton, 2018: 20-21). За спостереженнями Ф. Брауна турки твердо та послідовно стояли на платформі свого Національного пакту 1919 р., який стверджував право Туреччини на повний суверенітет нарівні з усіма іншими народами. Він пов'язував їх успіх з двома факторами: роз'єднаністю та взаємною недовірою союзних держав і національним характером боротьби турків. Фактично союзники потерпіли поразку і тому були у «принизливому невідгідному становищі» на Лозанській конференції (Brown, 1924: 114-115). Б. Шмітт, детально аналізуючи процеси підписання договорів після Першої світової війни, переконаний, що Лозанський договір був укладений між Туреччиною та союзниками «на рівних» (Schmitt, 1960: 101, 108). Геостратегічне значення країни після 1923 р. не зменшилося, а, навпаки, зросло (Yurtsever, 2022: 217).

Отже, підписання Лозанського договору можна вважати перемогою молоді турецької держави здобутої на полях битв, а не за столом перемовин. Набуття М. Кемалем часткового контролю над Протоками пояснюється також і спільними франко-британськими спробами не допустити турецько-радянського альянсу, який би загрожував інтересам союзників у чорноморському та середземноморському регіонах. «Обмежений суверенітет» Туреччини над Протоками гарантувався демілітаризацією її берегів, а отже, по суті, у будь-який момент агресор міг безперешкодно вийти / зайти до Чорного моря. Окрім цього, вразливість країни пов'язувалася з відкритістю частини території та Стамбула для можливого десанту. Гарантування такого status quo було на користь Великобританії та Франції, які фактично контролювали Лігу Націй, а отже могли використовувати відкриття / закриття Босфору і Дарданелл в своїх інтересах. В умовах Версальсько-Вашингтонської системи Анкара змушена була прийняти такий спосіб врегулювання статусу Проток, очікуючи зміни у стані міжнародних акторів.

* * *

У 1930-х рр. різко змінився міжнародний баланс. Німеччина й Італія виступали за ревізію Версальсько-Вашингтонської системи, натомість Великобританія та Франція прагнула її зберегти. Важливим для нових умов розвитку системи міжнародних відносин стало залучення Туреччини як міжнародного актора. Для цього потрібно було врегулювати статус Чорноморських проток, що й було оформлено «Конвенцією про режим проток», прийнятою 20 липня 1936 р.⁸ у місті

⁸ Набула чинності в Україні з квітня 1992 р. (Convention concerning the regime of the Straits).

Монтре (Швейцарія). С. Фей переконаний, що М. Кемаль був задоволений статусом Босфору і Дарданелл за Лозаннським договором, поки Ліга Націй видавалася сильною. Коли ж її розпочали ігнорувати (Японія в Маньчжурії, Б. Муссоліні в Ефіопії, Гітлер в Європі) президент Туреччини почав хвилюватися за безпеку Стамбулу та Проток, прагнути відновити укріплення та тримати війська в регіоні. Замість вчинити за прикладом А. Гітлера, який в односторонньому порядку розривав договори, М. Кемаль скликав конференцію (Fay, 1946: 483).

З самого початку роботи конференції проявилися розбіжності між чорноморськими та нечорноморськими державами. Радянський Союз прагнув, щоб прибережним державам було надано повну свободу проходження через Протоки власних кораблів і максимально обмежений прохід для флотів нечорноморських країн. З іншого боку, країни, які не мали берегової лінії у Чорному морі, передусім Великобританія, турбувалися про встановлення «розумного балансу». Що ж до решти причорноморських країн, то вони прагнули захистити себе на випадок виникнення проблем. Тому Туреччині доводилося лавірувати (Tosun, 1994: 101-102).

Договір у Монтре, розроблений представниками Болгарії, Франції, Великобританії, Греції, Японії, Румунії, Туреччини, Радянського Союзу та Югославії⁹, повинен був «...впорядкувати прохід і судноплавство у протоках Дарданелли, Мармуровому морі та Босфорі...». Вже у Ст.1 підтверджувався принцип права свободи проходу та судноплавства. У мирний час торговельні судна користуються правом повної свободи проходу та судноплавства у будь-який час, з будь-яким вантажем і під будь-яким прапором (Ст.2). Окрім сплати мит передбачався санітарний контроль (Ст.3). Що ж до військового часу, то за умови, що Туреччина дотримується нейтралітету, забезпечувалася свобода проходження будь-яких кораблів з будь-яким вантажем (Ст.4). Якщо ж країна брала участь у війні, то надавалася свобода судноплавства для кораблів нейтральних країн за умови, що їхні вантажі не використовуються противником (Ст.5). Для убезпечення від контрабанди було передбачено проходження суден лише вдень і, за потреби, забезпечуватися лоцманським проведенням (Ст.6). Значно більше уваги відводилося військовим кораблям.

Вперше було виокремлено вимоги до прибережних чорноморських і неприбережних країн. Першим (Туреччина, Румунія, Болгарія, Радянський Союз) дозволялося проходження у мирний час: лінійних кораблів будь-якого тоннажу за умови, що вони рухаються поодиночі та ескортуються не більше, ніж двома есмінцями (Ст.11); підводних човнів, які поверталися на бази, побудованих або придбаних за межами Чорного моря, які проходили Протоки вдень та поодиночі у надводному стані (Ст.12); інших легких і допоміжних кораблів, які повинні рухатися вдень (Ст.10).

Для військових суден нечорноморських держав, незалежно від мети перебування у Чорному морі, встановлювалося 21-денне обмеження (Ст.18). Встановлювалася особлива процедура повідомлення турецького уряду про проходження військових кораблів по дипломатичних каналах – зазвичай це було вісім днів, але, бажано, щоб для неприбережних держав це було за 15 днів. Сторона повідомляла про призначення, подавала інформацію про кораблі (назва, тип і кількість), дату проходу та повернення (Ст.13). Окремо визначалися обмеження по водотоннажності суден (Ст.14, 18).

Що ж до проходження військових кораблів під час війни, то якщо Туреччина нейтральна – зберігався такий же порядок, як і у мирний час. Встановлювалася заборона військовим кораблям воюючих країн на захоплення, відвідування чи огляд інших кораблів (Ст.19). Якщо ж Туреччина була воюючою стороною, то вона

⁹ Німеччина не була запрошена на конференцію в Монтре, оскільки вона не підписувала Лозаннський договір. Проте, враховуючи, що проблема стосується майбутнього Європи, надіслала спостерігача. Натомість Італія не взяла участі, пояснюючи, що час проведення конференції невдалий, що середземноморське питання не може розглядатися без неї, а потрібно дочекатися завершення війни в Абіссинії (Fromkin, 1989: 70).

здійснювала пропуск на власний розсуд (Ст. 20). Окрім цього, якщо країна очікувала нападу, вона могла не пропускати військові кораблі, проте повинна була повідомити про своє рішення підписантів Конвенції та Генерального секретаря Ліги Націй. Якщо Ліга Націй більшістю у $\frac{2}{3}$ голосів встановить факт порушення Конвенції та більшість підписантів підтримають це рішення, то Туреччина повинна відмовитися від закриття Проток (Ст. 21).

Згідно додаткового протоколу Туреччина мала право негайно ремілітаризувати зону Проток (будувати військові споруди й укріплення, тримати війська¹⁰). Протоки були повністю передані під контроль Туреччини – навіть міжнародна «Комісія проток», пролонгована Лозаннською конференцією, була ліквідована, а її функції передані уряду Туреччини, на який покладался нагляд за виконанням Конвенції Монтре (Convention concerning the regime of the Straits). Проти ліквідації Комісії виступала Великобританія під час перемовин у Монтре, найбільшу підтримку Туреччині у цьому питанні надала Румунія (Yılmaz, 2022: 19).

Прибережні чорноморські країни, передусім СРСР, побоювалися можливої інтервенції з боку інших держав. Тому вони були зацікавлені у зміні статусу Проток. Проте, Туреччина, хоча й була зацікавлена у перемінах, очікувала сприятливої міжнародної кон'юнктури для мирної зміни режиму судноплавства. Конвенція Монтре показала, що Ататюрк надавав великого значення мирним методам у своїй зовнішній політиці та здатен був прораховувати баланси в дипломатії (Yılmaz, 2022: 19). Турецька республіка досягла довгоочікуваного результату використавши зміни у світовій політиці. В умовах глобальної кризи, що насувалася, країні вдалося вибудувати баланс між Радянським Союзом і Заходом. У Тусун пов'язує цей успіх М. Кемаля з позицією Великобританії, яка підтримала турецьку точку зору на статус Проток в умовах посилення становища Італії у Східному Середземномор'ї. У нових реаліях британська дипломатія прагнула повернути на свій бік Туреччину, щоб урівноважити вплив Італії. Для турецької сторони таке зближення було вигідне через потужний британський флот, у той час як Радянський Союз «не мав потужної військової міці» (Tosun, 1994: 109).

Фактично, боротьба міжнародних акторів за контроль над Протоками завершилася перемогою Туреччини, яка за столом перемовини змогла досягнути ремілітаризації Проток і контролю за судноплавством. У Монтре Великобританії, в умовах руйнації Версальсько-Вашингтонської, вдалося здобути собі союзника та не допустити турецько-радянського союзу. Більш ніж 15-річна боротьба за контроль завершилася відновленням турецького суверенітету над Протоками. Проте, ми не можемо стверджувати про відновлення «давнього османського права» 19 ст., коли Османська імперія самостійно приймала рішення про проходження іноземних військових кораблів. У 20 ст. такі важливі питання вже вирішувалися у колі ключових європейських акторів.

Висновки. Отже, після Першої світової війни розгорнулася боротьба між союзниками по Антанті за контроль над Чорноморськими протоками. Важливість цього питання диктувалися боротьбою з Радянською Росією та підтримкою білогвардійського руху, бажанням домінувати в Османській імперії та її розчленуванням, сприяння грецькій інтервенції тощо. Проте, якщо під час Великої війни між союзниками (передусім Великобританією та Францією) була єдність, то після перемоги розпочалося суперництво. Севрський мирний договір 1920 р. гарантував свободу судноплавства торговельним і військовим кораблям будь-яких країн у мирний і військовий часи. Така модель статусу відповідала потребам Великобританії, яка мала потужний військово-морський флот і прагнула домінувати в регіоні. Проте, цей договір не враховував інтересів націоналістичного руху турецького народу під керівництвом М. Кемаля, який прагнув здобути незалежність

¹⁰ Відповідно до положень протоколу, додатку до договору, 30 000 турецьких солдатів увійшли до зони Проток цієї ж ночі (Yılmaz, 2022: 19).

та зберегти територіальну цілісність, у тому числі контролюючи Босфор і Дарданелли.

Суперництво союзників і, головне, успіхи націоналістів, які відстояли незалежність, використовуючи у тому числі й допомогу від більшовиків, призвели до перегляду статусу Проток. На Лозаннській конференції 1923 р. Туреччина змогла покращити свої позиції за рахунок перемог у війні з греками та французами. Якщо проходження торговельних кораблів гарантувалося, то накладалися обмеження на військові. При цьому за рахунок демілітаризації Проток (відсутності укріплень та військових сил) Туреччину було позбавлено реального контролю над своєю територією. Задекларована участь у контролі над Босфором і Дарданеллами Ліги Націй виявилася неефективною через недосконалість її інститутів. Не було враховано під час Лозаннської конференції позиції Радянського Союзу, одного з ключових міжнародних акторів регіону.

Геополітичні зміни 1930-х рр. призвели до перегляду статусу Проток. У першу чергу це було пов'язано зі спробами Італії встановити своє панування у Середземномор'ї, падінням ролі Ліги Націй, яка виявилася нездатною забезпечити мир у рамках Версальсько-Вашингтонської системи. М. Кемаль зумів зіграти на протиріччях між ключовими міжнародними гравцями та досягнути ремілітаризації Чорноморських проток. Вперше було розділено чорноморські та нечорноморські держави з різними режимами перебування у Чорному морі. Спроба союзників, передусім Великобританії, гарантувати вільне перебування свого флоту, навіть у мирний час, виявилася невдалою. Проте, за допомогою Конвенції Монтре вдалося досягнути формального нейтралітету Туреччини під час Другої світової війни та її вступу у війну на боці антигітлерівської коаліції 23 лютого 1945 р.

REFERENCES

- Brown, P.M.** (1924). From Sevres to Lausanne. *The American Journal of International Law*, 18 (1), 113-116.
- Bruton, R.** (2018). *Why the Great War Allies Failed to Enforce the Treaty of Sevres*. Norwich. Retrieved from <https://cutt.ly/5wLOug56>
- Convention concerning the regime of the Straits. Lausanne. July 24, 1923. (1927). *The Treaty of Sevres and the Acts Signed at Lausanne*. Izd. NKID, 84-87 // Конвенція касательно режима Проливов. Лозанна. 24 июля 1923 года. (1927). *Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне*. Изд. НКИД, 84-87.
- Convention on the Regime of Straits. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text // Конвенція про режим проток. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text
- DeLuca, A.R.** (1975). Montreux and Collective Security. *The Historian*. 1975, 38 (1), 1-20.
- Duroselle, Jean-Baptiste** (1999). *History of Diplomacy from 1919 to the Present*. Osnyov.
- Dietrich, J.** (2003). The Sevres syndrome: Turkish foreign policy and its historical legacies. *American Diplomacy*. Retrieved from <https://cutt.ly/GwLOoSrx>
- Fay, S.B.** (1946). Russia and the Near East. *Current History*, 10 (58), 481-487.
- Franco-Turkish Agreement of Ankara. Retrieved from http://www.hri.org/docs/FT1921/Franco-Turkish_Pact_1921.pdf
- Fromkin, D.** (1989). *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. An Owl Book Henry Holt and Company.
- Giritli, I.** (1993). After the 70th Anniversary of the Treaty of Lausanne. *Ataturk Research Center Journal*, 9 (27), 473-478. Retrieved from <https://atamdergi.gov.tr/ozet/674/tur> //
- Giritli, İ.** (1993). Lozan Antlaşmasının 70. Yıldönümü Ardından. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9 (27), 473-478. Retrieved from <https://atamdergi.gov.tr/ozet/674/tur>
- Hurewitz, J.C.** (1962). Russia and the Turkish Straits: A reevaluation of the origins of the problem. *World Politics*, 14 (4), 605-632. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/i308644>
- Kozytskyi, A.** (2000). *Modern History of Asia and Africa (1918-1999)*. *A course of lectures*. Lviv: Afisha // **Козицький, А.М.** (2000). Новітня історія країн Азії та Африки (1918-1999 рр.). Курс лекцій. Львів: Афіша, 2000. 159 с.

- Kulinich, I.M.** (2003). Versailles system of international relations. *Encyclopedia of the History of Ukraine*, 1, 486. Kyiv: Naukova Dumka Publishing House // **Кулинич, І.М.** (2003). Версальська система міжнародних відносин. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: В-во «Наукова думка», 486.
- Kuznetsov, D.** (Comp.). (2013). *Chrestomathy on the history of international relations*. 4. Modern times. Blagoveshchensk // **Кузнецов, Д.** (сост.). (2013). Хрестоматія по історії міжнародних відносин. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск.
- Lastovsky, V.** (2018). History of International Relations: Theoretical Format. *International relations: theoretical and practical aspects*, 2, 34-43. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133330> // **Ластовський, В.** (2018). Історія міжнародних відносин: теоретичний формат. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, 2, 34-43. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133330>
- Letter from the People's Commissar of Foreign Affairs of the RSFSR to Mustafa Kemal Pasha, Chairman of the Grand National Assembly of Turkey Retrieved from <http://genocide.ru/lib/treaties/15.htm> // Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Председателю Великого Национального Собрания Турции Мустафе Кемаль-паше. Retrieved from <http://genocide.ru/lib/treaties/15.htm>
- Montgomery, A.E.** (1972). The Making of the Treaty of Sevres of 10 August 1920. *The Historical Journal*, 15 (4), 775-787. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2638042>
- Nolfo, E. di.** (2003a). History of International Relations: Methodological Problems. *Ural Bulletin of International Studies*, 1, 9-34 // **Нольфо, Э. ди.** (2003a). История международных отношений: методологические проблемы. *Уральский вестник международных исследований*, 1, 9-34.
- Nolfo, E. di.** (2003b). *History of International Relations, 1918-1999*. Logos // **Нольфо, Э. ди.** (2003b). *История международных отношений, 1918-1999*. Логос.
- Ökten, K.** (2008). Montreux Straits Convention (Master tezi). Retrieved from <https://cutt.ly/fwLOsXT0> // **Ökten, K.** (2008). *Montreux boğazlar sözleşmesi* (Master's thesis). Retrieved from <https://cutt.ly/fwLOsXT0>
- Rogan, E.** (2016). *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*. Basic Books.
- Rose, G.** (1998). Neoclassical realism and theories of foreign policy. *World Politics*, 51 (1), 144-172. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/25054068>
- Schmitt, B.E.** (1960). The Peace Treaties of 1919-1920. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 104 (1), 101-110. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/985606>
- The Sevres treaty revised.** (1922). *Current History (1916-1940)*, 16 (2), 211-215. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/45329310>
- Tosun, H.** (1994). Montreux Straits Convention Final Stage in the Straits Problem. *Atatürk Yolu Journal*, 4 (13), 87-112. DOI: https://doi.org/10.1501/Tite_0000000221 // **Tosun, H.** (1994). Montrö Boğazlar Sözleşmesi Boğazlar Sorununda Son Aşama. *Atatürk Yolu Dergisi*, 4 (13), 87-112. DOI: https://doi.org/10.1501/Tite_0000000221
- Treaty between Russia and Turkey (Moscow. March 16, 1921) // Договор между Россией и Турцией (Москва. 16 марта 1921 г.). Retrieved from <http://genocide.ru/lib/treaties/19.htm>
- Treaty of Lausanne (24 July 1923). Retrieved from https://www.mfa.gr/images/docs/diethneis_symvaseis/1923_lausanne_treaty.doc
- Yilmaz, A.Y.** (2022). History of Turkish Straits Problem. *Current Debates on Social Sciences*, 9, 15-21.
- Yurtsever, S.** (2022). Turkish Foreign Policy in the Atatürk Era within the Framework of Misâk-1 Milli. *Erzincan University Journal of Institute of Social Sciences*, 15 (2), 215-236. DOI: <https://doi.org/10.46790/erzisosbil.1116387> // **Yurtsever, S.** (2022). Misâk-1 Millî Çerçevesinde Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 215-236. DOI: <https://doi.org/10.46790/erzisosbil.1116387>

УДК (UDC) 94 : 323.272] (477) «2013/2014»
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.047

REVOLUTION OF DIGNITY: CHOICE OF THE EUROPEAN FUTURE

Yuriy Kotlyar,

e-mail: K555556k@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2222-3857>

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68 Desantnykiv, 10*

Oleksandr Mosin,

e-mail: aleksandmosin8@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1315-1735>

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68 Desantnykiv, 10*

Abstract

The article examines the process of clarifying the main characteristics of the Revolution of Dignity, individual stages in the European integration of Ukraine from 2013 to 2022, and the impact of the 'hybrid war' on the protection of European values of Ukraine based on a comprehensive analysis, generalization and critical analysis of available sources and scientific research.

The article uses the methods of synthesis and analysis, specific and special historical methods, including, historical-genetic, historical-typological, historical-comparative, retrospective, structural-functional, specific-search and problem-chronological methods.

The Ukrainian revolution at the turn of 2013–2014, known as 'Euromaidan', is a special political phenomenon that was expressed in the form of peaceful popular resistance. Ukraine preserved its independence from imperial Russia, getting rid of Viktor Yanukovich and his entourage, who constantly sacrificed the country's national interests and were ready to surrender them completely, and also confirmed its path in the direction of European development. Russia did not stop trying to return Ukraine to its sphere of influence, seizing Crimea shortly after the events on the Maidan and occupying part of the territory of Donbas. However, the military, who defended these principles that the Maidan stood for, remain on the front lines and are still fighting the enemy for Ukrainian values.

The international community recognized and supported the aspirations of the Ukrainian people for European integration after the events of the Revolution of Dignity. This stimulated more active efforts of the country in the direction of joining the European Union and NATO.

The article examines the main reasons that prompted the Ukrainian people to peaceful protests that turned into the Euromaidan and were called 'the Revolution of Dignity'. Russia's hybrid war against Ukraine in 2014–2022 and its significance for the protection of Ukraine's European values are analyzed.

Funding. The article is published within the international project Erasmus+ in the direction of Jean Monnet Module 'Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine' (EVADEM), 101085843 – EVADEM – ERASMUS-JMO-2022-MODULE.

Keywords: Euromaidan, Maidan, revolution, Revolution of Dignity, hybrid war, European integration, anti-terrorist operation

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ: ВИБІР ЄВРОПЕЙСЬКОГО МАЙБУТНЬОГО

Юрій Котляр,

e-mail: K555556k@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2222-3857>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Олександр Мосін,

e-mail: aleksandmosin8@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1315-1735>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Анотація

У статті досліджено процес з'ясування на основі всебічного аналізу, узагальнення та критичного осмислення доступних джерел і наукових досліджень основних характеристик Революції Гідності, окремих етапів в євроінтеграції України з 2013 по 2022 роки та вплив «гібридної війни» на захист європейський цінностей України.

У статті використано методи синтезу та аналізу, конкретно- і спеціально-історичні методи, зокрема, історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, ретроспективний, структурно-функціональний, конкретно-пошуковий та проблемно-хронологічний методи.

Українська революція на зламі 2013-2014 років, відома як «Євромайдан», є особливим політичним явищем, яке було виражене у формі мирного народного супротиву. Україна зберегла свою самостійність від імперської Росії, позбавившись Віктора Януковича та його оточення, які постійно жертвували національними інтересами країни й готові були їх віддати повністю, а також підтвердила свій шлях у напрямку європейського розвитку. Росія не припинила спроб повернути Україну в своє впливове коло, захопивши невдовзі після подій на Майдані Крим та окупувавши частину території Донбасу. Однак військові, які захищали ці принципи, що відстоював Майдан, залишаються на передовій й досі борються з ворогом за українські цінності.

Міжнародна спільнота відзначила та підтримала прагнення українського народу до європейської інтеграції після подій Революції Гідності. Це стимулювало активніші зусилля країни у напрямку вступу до Європейського Союзу та НАТО.

У статті розглянуто основні причини, які спонукали український народ до мирних протестів, що переросли в Євромайдан та отримали назву «Революція Гідності». Проаналізовано гібридну війну Росії проти України в 2014-2022 рр. та її значення для захисту європейських цінностей України.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком модуля Жана Моне «Впровадження європейських цінностей як основи демократії в Україні» (EVADDEM), 101085843 – EVADDEM – ERASMUS-JMO-2022-MODULE.

Ключові слова: Євромайдан, майдан, революція, Революція Гідності, гібридна війна, європейська інтеграція, антитерористична операція

Актуальність теми та постановка проблеми. Революція Гідності, що відбулася в листопаді 2013 – лютому 2014 рр. стала відомою як в Україні, так і поза її межами. Ця революція внесена в історію та культуру нашого часу багатьма

ресурсами, та, найголовніше, вона стала глобальною через поширення інформації в світовому медіапросторі. Події Майдану стали українською революцією духу, символом свободи слова кожного українця.

Український Євромайдан чітко визначив інтеграційні пріоритети нашого суспільства. Україна зорієнтувала свої стандарти життя на європейські. Це свідчення солідарності у відстоюванні європейських цінностей. Революція дала початок радикальним реформам в українському суспільстві та зовсім по-іншому відкрила нашу країну для зовнішнього сприйняття партнерами. Україна, опинившись у центрі уваги на певний час, завдяки подіям 2013-2014 рр., стала активно вивчатися закордоном, відбулося поширення знань не лише про політичні процеси в країні, а й про соціальну, ментальну, демографічну, релігійну та культурну ситуації. Таким чином, Революцію Гідності можна асоціювати із новітньою європейською історією та із сучасними ідеями європейського простору. Євромайдан, як суспільна подія, забезпечив перехід до відкритої перспективи європейського розвитку України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання європейської інтеграції незалежної України розглядалося вченими ще з початку 1990-х рр. однак, найбільший резонанс викликали події у 2013-2014 рр., які отримали назву Революція Гідності та стали початком до гібридної війни Росії проти України, яка почалася в лютому 2014 р. і тривала до повномасштабного вторгнення російської армії на українську територію 24 лютого 2022 р.

На сьогоднішній день ми маємо низку наукових праць, присвячених дослідженню Революції Гідності, Євромайдану та російсько-української війни. Серед таких варто виокремити напрацювання О. Власюка та С. Кононенка (Vlasyuk & Kononenko, 2017), М. Лазаровича (Lazarovych, 2017), П. Гай-Нижника (Hai-Nyzhnyk, 2016), Я. Потапенка (Potapenko, 2018), С. Віднянського (Vidnyanskyj, 2022), О. Задорожнього (Zadorozhnyi, 2014) та ін., де науковці розглядають передумови, причини, перебіг, наслідки цих подій для української держави, українців та європейського регіону загалом.

Не дивлячись на зроблений науковий внесок дослідників у висвітленні цих подій, що відбулися в Україні у 2013-2022 рр., вони потребують і надалі поглибленого й об'єктивного аналізу з боку наукової спільноти. Це допоможе краще зрозуміти вплив цих подій на євроінтеграційний напрямок України та співпрацю з міжнародними спільнотами, а також висвітлити ключові аспекти та недоліки, які ще потребують уваги та вивчення для майбутнього розвитку країни.

Метою дослідження є розгляд причин, які спонукали українців до мирних протестів, що переросли в Євромайдан та отримали назву Революція Гідності, а також аналіз гібридної війни Росії проти України у 2014-2022 рр.

Виклад основного матеріалу. Процес самоідентифікації українського народу як європейців є складним і тривалим з багатьох причини. По-перше, українці тривалий час були відокремлені від європейського співтовариства, ізольовані від культурного, політичного та духовного життя Європи. По-друге, великий вплив мали наслідки ментального впливу Радянського Союзу, особливо серед старшого покоління. По-третє, антиєвропейська ідеологія так званого «русского міра» мала потужний вплив на населення певних областей України. Таким чином, лише частка українців ідентифікувала себе як європейці та відчувала свою приналежність до історії, культурного та політичного життя Європейського Союзу.

Переломним моментом у контексті євроінтеграції України став 2013 р. Українська революція кінця 2013-го – початку 2014 рр., яка отримала назву Євромайдан, є особливим, не баченим раніше у всьому світі політичним явищем, яка була виражена у формі мирного народного супротиву. Саме на Майдані в столиці України сформувалася нова українська нація, високоідейна, готова стояти до останнього та боротися за майбутнє своєї Батьківщини, ризикуючи навіть власним життям. Тисячі громадських діячів, журналістів, студентів та активістів вийшли на Майдан Незалежності у Києві на мирну акцію, вимагаючи підписати Угоду про

асоціацію України з Євросоюзом. Події Євромайдану стали українською революцією духу, символом свободи слова кожного українця. Мирні акції протесту перетворилися в повстання сотні тисяч українців.

Велику роль у початку масових протестів українців проти режиму В. Януковича та за європейський розвиток України відіграло Розпорядження Кабінету Міністрів України № 905 від 21 листопада 2013 р. щодо «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами з іншої сторони», згідно з яким було призупинено підготовку до підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом та відновлено торгівельно-економічні зв'язки з Російською Федерацією (РФ). Дане розпорядження було підписане тодішнім прем'єр-міністром України М. Азаровим (*The issue of the conclusion of the Association Agreement...*, 2013).

Крім відмови від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, виникла і низка інших причин, які підштовхнули народ до масових протестів. Зокрема, постійно зростав тиск олігархів на політичні процеси в Україні. Їх проросійські настрої сприяли майже повному поверненню України під вплив Росії. Також, було відновлено президентсько-парламентську форму правління в Україні, що призвело до розквіту авторитаризму із надмірною концентрацією владних повноважень у руках президента В. Януковича. Верховна Рада ухвалила так званий «закон Ківалова-Колесніченка», який сприяв розширенню використання регіональних мов, зокрема російської.

Більше того, відмічалось зростання рівня корупції, безробіття та інфляції, а також, – загальне погіршення життєвого рівня. Нарешті, були підписані Харківські угоди, відповідно до яких перебування у Севастополі, на території автономної республіки (АР) Крим, Чорноморського флоту РФ подовжувалося на 25 років. Вище зазначене призвело до набуття Україною статусу «частково вільної країни» згідно міжнародного рейтингу прав і свобод (*Hai-Nyzhnyk*, 2017: 112-113). Тож, невдоволення великої частини українського суспільства щодо політичних, економічних і соціальних проблем призвів до масового руху громадян і важливих змін у політичному курсі України.

Після початку масових протестів був оприлюднений «План до забезпечення охорони громадського порядку під час виконання судових рішень, пов'язаних з розблокуванням вулиць у центральній частині міста Києва», підготовлений силовиками для придушення повстань і припинення порушень громадського порядку (*Plan for ensuring public order...*). Зазначений документ став свідченням того, що тодішня влада на офіційному рівні розглядала мітинги українського народу як акти тероризму, що давало їй підстави для розробки планів розправи силовиків над мітингувальниками.

До ще більшого загострення подій призвело прийняття Верховною Радою України 16 січня 2014 р. так званого пакету «драконівських законів», в яких обмежувалися права та свободи громадян України, у тому числі свобода масових зібрань, передбачалися підвищення штрафів за організацію мітингів, за опір представникам влади чи правоохоронним органам, за носіння масок, балаклав чи іншої частини одягу, схожої на військову чи правоохоронну форму. Прийняття цих диктаторських законів викликало масові реакції серед громадянського суспільства, багатьох політиків, журналістів і міжнародних партнерів України та призвело до ще більших протестів на Майдані Незалежності у Києві (*Law of Ukraine: On the Recognition of Certain Laws...*, 2014).

Після жорстоких дій, які спеціальні підрозділи правоохоронних органів вчинили проти молодих людей на головній площі Києва – Майдані Незалежності, протестний рух перетворився на тривалу кампанію громадянської непокорності владі, проти корупції та порушень прав людини. Україну та протестувальників підтримали у більше ніж 20 країнах. Акції протесту в знак солідарності з українським народом пройшли в Канаді, США, Німеччині, Польщі, Великобританії, Італії, Франції, Австрії,

Австралії, Бельгії, Грузії, Естонії, Іспанії, Португалії, Литві, Норвегії, Швеції, Чехії та інших країнах світу. Своєрідною відповіддю української влади стало рішення про проведення антитерористичної операції на всій території України, спільно прийняте Службою безпеки (СБУ) та Антитерористичним центром України 19 лютого 2014 р. (Statement of Head of the Security Service of Ukraine..., 2014).

Після жорстоких і кривавих подій 18-20 лютого 2014 р. у Києві, які призвели до значної кількості травмованих і більше ста загиблих протестувальників, Верховна Рада України прийняла Постанову № 740 від 20 лютого 2014 р. «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей», в якій засудила всі вияви насильства, що призвели до смертей і поранень людей. Було заборонено використання будь-яких видів зброї проти учасників акцій протесту та проведення антитерористичної операції силами СБУ (Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine..., 2014).

Наступного дня 21 лютого 2014 р., президент В. Янукович підписав мирну Угоду з опозицією, яка містила заклик до припинення боротьби та кровопролиття. У такий спосіб відновлювалася дія Конституції України 2004 р., планувалося створення нового уряду та звільнення від відповідальності всіх затриманих учасників акцій протесту (Agreement on settlement of the crisis in Ukraine, 2014). Документ засвідчили представники іноземних держав – Республіки Польща, Франції, Німеччини. Представник РФ угоду не підписав.

Вночі з 21 на 22 лютого 2014 р. В. Янукович втік з України, а вже 23 лютого О. Турчинов став тимчасово виконувати обов'язки президента України на період до обрання нового президента. У червні 2014 р. відбулася інавгурація новообраного президента України П. Порошенка, який згодом підписав Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. Так, стало очевидно, що Україна обрала подальший шлях розвитку, орієнтований на Європу. Вона набула статусу асоційованого члена ЄС, який надав українцям можливість безвізового перетину кордонів країн ЄС. Більше того, створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ) сприяло збільшенню товарообігу України з країнами Європи.

Гасла, спрямовані на інтеграцію України до єдиного європейського простору, визначили назву безперервних протестів як «Євромайдан», або просто «Майдан». Цей рух поступово перетворився на ініціативу для повного перетворення системи управління країною й отримав назву «Революція Гідності». Захищаючи ідеали демократії, відстоюючи права та свободи людини, європейське майбутнє своєї країни, українці зробили великий крок до увінчання сили духу та стійкості громадян, завдяки яким змінився хід історії України. Більше того, міжнародна спільнота відзначила та підтримала прагнення українського народу до європейської інтеграції після подій Революції Гідності. Це стимулювало активніші зусилля країни у напрямку вступу до ЄС та НАТО.

Революція Гідності стала в Україні періодом трансформацій, сповненим як героїчними, так і драматичними моментами. Український народ продемонстрував свою відданість ідеям свободи та гідності, віддавши за свої цінності життя 107 учасників акції протесту, які стали Героями України й увійшли в історію як «Небесна сотня». Завдяки Революції Гідності відбувся значний злам на ментальному рівні. Вона не лише увінчалася перемогою над авторитаризмом (залишком радянської ментальності) та традиційним українським стереотипом «моя хата скраю», а й продемонструвала нові ментальні риси молодого покоління українців: непокірність, рішучість, толерантність, прагнення до волі та справедливості, здатність до самопожертви, що особливо проявились під час російсько-української війни, що бере початок на сході України з часів АТО (Kotlyar & Soloviova, 2016).

Післяреволюційний період в Україні ознаменувався початком масштабних реформ у сфері державного управління, економіки, судової влади та боротьби з проявами корупції. Ці кроки були важливими для відповідності стандартам і вимогам ЄС на шляху євроатлантичної інтеграції України.

Згідно з Указом від 13 листопада 2014 р. Президента України П. Порошенка, в Україні щороку 21 листопада відзначається День Гідності і Свободи, на честь Помаранчевої Революції 2004 р. та Революції Гідності 2013 р. (Decree of the of the President of Ukraine..., 2014). Ці дві події в сучасній історії України є доленосними для українського народу та його вільного європейського майбутнього.

Євромайдан став центром важливих змін не лише на державному, але й регіональному рівні, враховуючи географічне положення України та зовнішньополітичні процеси довкола неї. Він розпочав процес перетворень на політичній арені та надав потужний імпульс трансформаціям у суспільній і культурній сферах. Зазначені події спровокували вибух гніву на захист людської та громадянської гідності. Вони вивільнили потужну суспільну енергію, наслідки якої, як вже показав час, нагадуватимуть про себе не одне десятиліття як на геополітичному рівні, так і в усіх аспектах внутрішніх соціально-політичних відносин.

Проаналізувавши місце та роль Євромайдану в сучасному суспільстві та його наслідки для України та світу варто наголосити на тому, що він став причиною пробудження всієї Європи та переоцінки її цінностей. У період Євромайдану українці проявили себе більшими захисниками європейських цінностей, ніж, подекуди, самі громадяни ЄС. І саме ця національна рішучість призвела до того, що Україною та українцями стали захоплюватися у світі (Potapenko, 2018: 18-19).

Науковці описують багаторічну боротьбу України проти російських посягань на її незалежність та історичну спадщину і наголошують на тому, що Революція Гідності призвела до морального пробудження, оновлення та переродження як України так і всієї Європи. Революція Гідності відродила систему національної безпеки в Україні, яка була майже знищена режимом В. Януковича, частково поборолла зрадників і бандитизм у владі. До сьогодні, пробудження національної самосвідомості та моральне піднесення українців, характерні для зазначених подій, допомагають українському народу боротися із зовнішнім ворогом (Vlasyuk & Kononenko, 2017: 49-50).

Проте, Росія не полишила спроб повернути Україну до сфери свого впливу, доказом чого стала анексія Криму й окупація частини території Донбасу невдовзі після подій на Майдані (Kotlyar, Lymar & Ahieieva-Karkashadze, 2022: 7). Така політика РФ призвела до початку восьмирічної гібридної війни Росії проти України під час якої російська влада категорично відмовлялася визнавати свою причетність до бойових дій на території України. Незважаючи на це, громадяни України, зокрема військові, продовжили чинити опір, захищаючи принципи та цінності Євромайдану. До сьогодні українці залишаються на передовій, захищаючи не лише національні інтереси, але й загальнолюдські цінності та власний європейський вибір.

Доречно зазначити, що витоки військової (збройної) агресії Росії проти України сягають 20 лютого 2014 р., коли російська армія без розпізнавальних знаків увійшла на територію АР Крим. 23 лютого 2014 р. у Севастополі відбувся мітинг, на якому було обрано нового проросійського міського голову, за рішенням якого на в'їздах у місто з'явилися російські блокпости та військова техніка. Українські військові мужньо чинили опір російській армії. Однак, наприкінці лютого – на початку березня російські війська, захопивши будівлі Ради міністрів і Верховної Ради АР Крим, адміністративні будівлі, почали контролювати транспортні магістралі та всі стратегічно важливі об'єкти, заблокували українські військові містечка в Криму. А вже 18-23 березня 2014 р. АР Крим і місто Севастополь були незаконно включені до складу РФ (Levchenko, 2022: 4).

На початку квітня 2014 р. сепаратисти та російські військові, діючи за сценарієм аналогічним до «кримського», захопили адміністративні споруди й у Донецькій і Луганській областях. Створивши терористичні псевдодержавні організації військового характеру, вони офіційно визначили за свою мету встановлення контролю над частиною суверенної території України за допомогою збройної сили.

З початку бойових дій на Донбасі Збройні сили України (ЗСУ) були змушені вести військові операції у дуже важких умовах, протидіючи іррегулярним збройним утворенням, які постійно отримували підтримку у вигляді живої сили, зброї та ресурсів із території РФ. Супротивник використовував тактику партизанської війни та диверсій, залишаючись в тіні та, при необхідності, переховуючись серед місцевого мирного населення.

Незважаючи на це, успішні військові дії ЗСУ у липні-серпні 2014 р. завдали значних втрат «гібридним» окупаційним силам, отримали контроль над значною частиною територій Донецької та Луганської областей і повернули ключові населені пункти під український прапор. Консолідація національних сил сприяла успішному проведенню понад 40-а операцій до кінця серпня, результатом чого стало звільнення двох третин окупованих територій та понад 100 населених пунктів у зазначених областях. Ці події створили передумови для завершення збройного конфлікту на сході України (Vidnyanskyj, 2022: 24).

Успіхи українських військових змусили російських агресорів вести артилерійські удари з території РФ проти української армії. Ворожа артилерія почала обстрілювати позиції українських захисників на кургані Савур-Могила практично цілодобово. У ніч з 24 на 25 серпня 2014 р., після масованого артилерійського обстрілу, підрозділи РФ, не маючи при собі документів та розпізнавальних знаків на екіпіруванні та військовій техніці, вторглися через державний кордон на територію України та почали просуватись у напрямку Іловайська, Луганська та Маріуполя (Levchenko, 2022: 5). Українська армія змушена була відступити, однак забезпечила стабілізацію лінії фронту та утримувала важливі населені пункти (Северодонецьк, Лисичанськ, Дебальцеве, Артемівськ, Слов'янськ та Маріуполь). Підрозділи сил АТО запобігли просуванню ворожих військ вглиб території України, особливо сухопутним шляхом до Криму.

Після зупинення наступу ворожої армії у вересні 2014 р., підрозділи сил АТО взяли за будівництво лінії оборони на сході України. У той самий час відбулися дипломатичні переговори у Білорусі, де з метою тимчасового перемир'я було підписано Першу Мінську угоду. Однак, незаконні терористичні угруповання, під контролем РФ, незважаючи на домовленості політиків, продовжували обстрілювати українські позиції та наступати на Донецькому, Луганському, Маріупольському та Дебальцівському напрямках. Важкі бої відбулися за місто Дебальцеве та Донецький аеропорт, який українські воїни героїчно утримували 242 дні. Не зважаючи на вимушений відхід, вони змогли завдати ворогові значних втрат.

Після підписання Другої Мінської угоди наприкінці лютого 2015 р. російська армія припинила активну наступальну операцію. Почався період так званого «перемир'я», яке постійно порушувалося провокаціями з боку російських збройних терористичних формувань. У цей період українська армія почала посилювати оборонну лінію та вдосконалювати систему управління військами (Levchenko, 2022: 5).

З початку операції Об'єднаних сил з 30 квітня 2018 р. спостерігалось значне наростання тиску російських «гібридних» військ на позиції ЗСУ, що супроводжувалося збільшенням інтенсивності обстрілів позицій українських захисників. Протягом 2019-2021 рр. РФ істотно збільшила свої військові витрати. Зокрема, у 2021 р. її військовий бюджет зріс на 2,9% порівняно з 2020 р., досягнувши 4,1% ВВП та склавши \$65,9 млрд. (World military expenditure..., 2022).

Надалі, під виглядом військових навчань, Росія стала накопичувати сили неподалік від українських кордонів, готуючись до можливого широкомасштабного нападу на Україну. У той самий час, Україна активізувала свою підготовку до відсічі будь-якого вторгнення, активно використовуючи дипломатичні інструменти для стримування потенційно агресивних намірів РФ. Таким чином, починаючи з лютого 2014 р., РФ не лише вчинила вторгнення на територію незалежної країни – України, а й розпочала фактичну «гібридну війну» проти всієї Європи, всього демократичного світу, проти основних прав людини та міжнародних норм співіснування у Європі та світі загалом

Слід зазначити, що після тимчасової окупації Кримського півострова та початку «гібридної війни» РФ проти України у лютому 2014 р., деякі політики Заходу були переконані у тому, що Україна має залишити спроби набути членство в ЄС та НАТО. Наприклад, тодішній президент Франції Н. Саркозі заявляв, що Україна, знаходячись на геополітичному роздоріжжі між Європою та Росією повинна мати дружні відносини з усіма та відмовитися від бажання вступити до НАТО та ЄС. Більше того, канцлер Німеччини О. Шольц наприкінці 2021 р. (за декілька місяців до повномасштабного вторгнення РФ на територію України), запевняв президента Росії В. Путіна, що Україна може вступити в НАТО не раніше, ніж через 30 років. Проте, більшість впливових світових політиків поділяли іншу думку щодо європейського та євроатлантичного майбутнього України (Vidnyanskyj, 2022: 13).

Тож, враховуючи думки світових лідерів і національні інтереси, процеси європейської та євроатлантичної інтеграції залишаються невід'ємними стратегічними пріоритетами у політиці незалежної України. Значущість цих напрямів для її майбутнього підтверджується не лише перебігом подій нинішньої всеохоплюючої фази російсько-української війни, але й реакцією демократичного світу, особливо країн-членів ЄС і НАТО, які активно підтримують Україну у різний спосіб. На перспективу, такий підхід сприяє збереженню державності та національної ідентичності, відновленню територіальної цілісності та майбутній модернізації України, яка стане невід'ємною частиною спільного європейського простору.

Війна, що розпочалася у 2014 р. на сході України та тривала як «гібридна» до повномасштабного вторгнення РФ у 2022 р., мала серйозний вплив на сприйняття та впровадження європейських цінностей Українською державою. Ідеологічний і збройний конфлікт призвів до нехтування з боку Росії основними принципами демократії, правами людини й основами правової держави. Так, її віроломство та порушення прав людини, невизнання територіальної цілісності суверенної України та недотримання міжнародних правових стандартів загалом, стали серйозним викликом на шляху захисту та втілення європейських цінностей не лише для України, але й для усієї міжнародної спільноти.

Наслідком випробувань, яких зазнали як базові засади демократичних свобод і прав людини, так і принципи територіальної цілісності та мирного співіснування, через збройну агресію на сході України, стала гуманітарна криза. Вона охопила велику кількість переміщених осіб, спричинила психологічні травми та страждання цивільного населення. Війна викликала посилення напруги у регіоні та загострила відносини між країнами, загрожуючи мирному співіснуванню в Європі.

З 24 лютого 2022 р. український народ за підтримки іноземних партнерів героїчно стримує воєнну агресію російської держави, захищаючи Європу та світ. Україна, як і тисячу років тому знову стала тим Рубіконом, що розмежовує мир і війну, світло та темряву, демократичну гідність і тоталітарний деспотизм, й врешті решт – цивілізований світ і світ варварів-загарбників (Kotlyar & Lyumar, 2023: 268).

Висновки. Революція Гідності дала можливість зберегти державний суверенітет України, ліквідувати диктаторський і корумпований режим тодішнього президента В. Януковича, відновити орієнтації України до демократичних свобод та європейських стандартів життя, підняти рівень патріотизму українського народу, а також завершити формування української політичної влади та громадянського суспільства за стандартами, які передбачають захист європейських цінностей. Вона відіграла роль каталізатора у запровадженні політичних, економічних і соціокультурних змін, спрямованих на підтримку євроінтеграції України та підвищення її позицій на шляху до спільноти західних демократичних країн.

Гібридна війна Росії проти України, що почалася у 2014 р. створювала вагомий перешкоди та складнощі на євроінтеграційному шляху Української держави. Зокрема, анексія Криму та підтримка збройних конфліктів на сході України з боку

РФ порушили територіальну цілісність України та спричинили відтік ресурсів на відновлення контролю над втраченими територіями.

Разом із тим, «гібридна» агресія Росії проти України викликала хвилю міжнародних протестів і рішуче засудження з боку світових лідерів і міжнародних організацій дій РФ. Міжнародна спільнота продовжує надавати широку підтримку Україні в її євроінтеграційних прагненнях, незважаючи на те, що саме російсько-українська війна, яка у різних фазах триває і донині та стоїть на заваді вільному та демократичному розвитку Української держави, вимагає значних витрат на оборону, врегулювання конфлікту та відновлення територіальної цілісності України. І саме ця підтримка та віра у спільну перемогу допомагає Україні не лише відстоювати свій суверенітет і незалежність, але й боронити європейські цінності, які втілюють загальнолюдські свободи та права.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямком модуля Жана Моне «Впровадження європейських цінностей як основи демократії в Україні» (EVADEM), 101085843 – EVADEM – ERASMUS-JMO-2022-MODULE.

REFERENCES

- Agreement on settlement of the crisis in Ukraine. (February 21, 2014). *Ukrainian Pravda*. Retrived from <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533/> // Угода про врегулювання кризи в Україні. (21 лютого 2014). *Українська правда*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533/>
- Decree of the of the President of Ukraine: On the Day of Dignity and Freedom. (November 13, 2014). *Verkhovna Rada of Ukraine: Legislation of Ukraine*. Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872/2014#Text> // Указ Президента України: Про День Гідності та Свободи. (13 листопада 2014). *Верховна Рада України: Законодавство України*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/872/2014#Text>
- Hai-Nyzhnyk, P.P.** (2017). *Russia against Ukraine (1990-2016): From blackmail and coercion policy to the war aimed at ab-sorption and the attempt at destruction*. Kyiv: “MP Lesia” // **Гай-Нижник, П.П.** (2017). *Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення*. Київ: “МП Леся”.
- Kotlyar, Y. & Lyamar, M.** (2023). Ukrainian shield in defense of European civilization: Chronology and periodization. *Eminak*, 3 (43), 255-271. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).669](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).669)
- Kotlyar, Yu., Lyamar, M. & Ahicieva-Karkashadze, V.** (2022). The U.S.–European coordination for assisting Ukraine, reviving the Alliance and protecting European values. *American History and Politics*, 14, 7-20. DOI: <https://doi.org/10.17721/2521-1706.2022.14>
- Kotlyar, Yu. & Soloviova, A.** (2016). Ukrainian identity under the social transformations (1991-2014). In: R. Dymczyk, I. Krywoszeja & N. Morawiec (Eds.). *Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów, Tom III* (pp. 123-130). Częstochowa-Humań-Poznań // **Котляр, Ю. & Соловійова, А.** Українська ментальність в умовах суспільних трансформацій (1991-2014 рр.). В: R. Dymczyk, I. Krywoszeja & N. Morawiec (Ред.). *Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów, Tom III* (с. 123-130). Częstochowa-Humań-Poznań.
- Law of Ukraine: On the Recognition of Certain Laws of Ukraine as Invalid. (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 22, 811. Retrived from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18/paran2#n2> // Закон України: Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України (2014). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 22, 811. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18/paran2#n2>
- Lazarovych, M.** (2017). *The Russian-Ukrainian war (2014-2017): A short narrative*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV // **Лазарович, М.** (2017). *Російсько-українська війна (2014-2017 року): короткий нарис*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
- Levchenko, Yu.I.** (Comp.). (2022). *Russian-Ukrainian war. Part 1: The Undeclared War (February 20, 2014 – February 24, 2022): Recommended index*. Kyiv: Publishing

- House of M.P. Drahomanov State University of Applied Sciences // **Левченко, Ю.І.** (Уклад.). (2022). *Російсько-українська війна. Ч. 1: Неоголошена війна (20 лютого 2014 – 24 лютого 2022): рекомендаційний покажчик*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Plan for ensuring public order during the execution of court decisions related to the unblocking of streets in the central part of Kyiv. (MDMIA of Ukraine in Kyiv, MD SES of Ukraine in Kyiv, MD of Justice in Kyiv, Head of the Kyiv City State Administration) (November-December 2013). (n.d.). *Paulo Hai-Nyzhnyk | Doctor of History, Personal Website*. Retrieved from [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013\(12\).maidan_rozgon.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013(12).maidan_rozgon.php) // План до забезпечення охорони громадського порядку під час виконання судових рішень, пов'язаних з розблокуванням вулиць у центральній частині міста Києва. (ГУМВС України в м. Києві, ГУ ДСНС України в м. Києві, ГУ юстиції в м. Києві, голова Київської міської державної адміністрації) (Листопад-грудень 2013 р.). (н.д.). *Павло Гай-Нижник | доктор історичних наук, особистий сайт*. Retrieved from [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013\(12\).maidan_rozgon.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2013(12).maidan_rozgon.php)
- Potapenko, Ya.** (2018). Reception of Euromaidan in modern Ukrainian socio-cultural discourse. *Proceedings. I. Politics and society*, 4 (78), 4-21 // **Потапенко, Я.** (2018). Рецепція Євромайдану в сучасному українському соціокультурному дискурсі. *Наукові записки. І. Політика і суспільство*, 4 (78), 4-21.
- Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine: On condemnation of the use of violence that led to the death of people. (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 10, 126. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-18#Text> // Постанова Верховної Ради України: Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей. (2014). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 10, 126. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740-18#Text>
- Statement of Head of the Security Service of Ukraine Oleksandr Yakymenko (February 19, 2014). *Desnianskyi District State Administration in Kyiv: Official Internet Portal*. Retrieved from <https://desn.kyivcity.gov.ua/news/540.html> // Заява Голови Служби безпеки України Олександра Якименка. (19 лютого 2014). *Деснянська районна в м. Києві державна адміністрація: Офіційний інтернет-портал*. Retrieved from <https://desn.kyivcity.gov.ua/news/540.html>
- The issue of the conclusion of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 905-р. (November 21, 2013). *Verkhovna Rada of Ukraine: Legislation of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80#Text> // Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 905-р. (21 листопада 2013). *Верховна Рада України: Законодавство України*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80#Text>
- Vidnyanskyj, S.** (2022). Ukraine – European Union: A new phase of relations in the context of the 2014-2022 Russia-Ukraine war. *International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 31, 11-37. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.010> // **Віднянський, С.** (2022). Україна – Європейський Союз: Новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014-2022. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 31, 11-37. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.010>
- Vlasyuk, O.S. & Kononenko, S.V.** (2017). *Kremlin aggression against Ukraine: Reflections in the context of the war*. Kyiv: NISD // **Власюк, О.С. & Кононенко, С.В.** (2017). *Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни*. Київ: НІСД.
- World military expenditure passes \$2 trillion for the first time. (April 25, 2022). *SIPRI: Stockholm International Peace Research Institute*. Retrieved from <https://www.sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time>
- Zadorozhnyi, O.** (2014). *Ukrainian Revolution of Dignity, Russian aggression and international law*. Kyiv: K.I.S. // **Задорожній, О.** (2014). *Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право*. Київ: К.І.С.

УДК (UDC) 327 : 321.72 (439) "21"
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.057

THE ORIGINS OF VIKTOR ORBAN'S PRO-PUTIN POLITICAL SYMPATHIES

Yurii Zemskyi,

e-mail: yury_zemsky@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Khmelnyskyi National University,

Ukraine, 28016, Khmelnytskyi, Instytut'ska st., 11

Yurii Mudryk,

e-mail: mudrykyur@khmnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5177-3885>

Khmelnyskyi National University,

Ukraine, 28016, Khmelnytskyi, Instytut'ska st., 11

Abstract

In the political discourse of modern Europe, the expression 'Viktor Orban's pro-Putin policy' is no longer regarded as a phrase that characterized the specifics of Hungary's political orientation. Over the past two years, the very content of Hungarian politics and political speculations have become an issue that is being widely discussed and analyzed in EU as it creates considerable difficulties for the EU members. The foundations of democracy, undoubtedly, require respecting any electoral choice if it is made in compliance with the basic principles of free expression of will. However, the fact that Hungarian society approves of the position of its government that utterly resists common European efforts to restrain the blatant violation of international law foundations is worrying and requires thorough research.

Analysis of evolution of V. Orban's political views and statements, as well as those of his party members, with whom he has won the fourth consecutive election, allows us to conclude that they have identified those 'sensitive problems' in Hungarian society that let them stay in power by appealing to the interests of the majority of Hungarians. Moreover, having been in power for a long time, the party members of Orban's political circle have managed to fuel such aspirations of Hungarian society that align with the political course offered by the government. The theme that ideally "rallies the Hungarian people with the government" represented by Orban's party, is the memory of "the great past of their homeland, which was illegally stolen by their neighbors". That is the theme of the so-called 'Great Hungary' and the 'Trianon Treaty' that literally 'stripped' Hungary triggers the national aspirations of modern Hungarians and consistently allows us to see Orban's party as the only political player that 'genuinely realizes' the burden of this 'national tragedy'.

Thus, the way of shaping political atmosphere in Hungary, in the dimension of establishing relations between the government and the people, is quite similar to the patterns of shaping political atmosphere in Russia, where the government also 'feeds its electorate' on memories of the "great past, illegally taken away by the predatory liberal democrats of the hostile West". It is no coincidence that Russians are consistently and continually being told that the collapse of the USSR is their greatest national tragedy of the previous century.

Therefore, it is possible to assume that it is the Russian experience of political manipulation that has become a model for Orban's party to follow. Indeed, the Russians have been successfully imitating the observance of the basic principles of democracy for decades, while the government remained unchanged and at the same time "bathed in the love of a grateful and happy nation". It is this reality that is so attractive to Orban, and therefore his 'pro-Putin policy' is in fact only an imitation of the Russian political technology of 'brainwashing his own electorate'.

Keywords: V. Orban, Hungary, 'pro-Putin policy', Trianon Treaty, national experiences

КОРІННЯ ПРОПУТІНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ СИМПАТІЙ ВІКТОРА ОРБАНА

Юрій Земський,

e-mail: yury_zemsky@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Хмельницький національний університет,
Україна, 28016, м. Хмельницький, вул. Інститутська, 11

Юрій Мудрик,

e-mail: mudrykyur@khmnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5177-3885>

Хмельницький національний університет,
Україна, 28016, м. Хмельницький, вул. Інститутська, 11

Анотація

У міжнародному спілкуванні сучасного європейського простору вислів: «пропутінська політика Віктора Орбана» – перестав бути просто висловом, яким характеризували певний час, донедавна самотність політичного курсу Угорщини. Впродовж останніх двох років сам зміст угорської політики став міжнародною проблемою, що обговорюється, аналізується, створює чималі труднощі на теренах ЄС, й потребує вирішення. Засади демократії, звичайно, вимагають шанувати будь який електоральний вибір, якщо він реалізований з дотриманням базових принципів вільного волевиявлення. Однак, коли угорське суспільство схвалює позицію своєї влади, що не приєднується до дій із належного протистояння відвертим прецедентам наруги над самими основами міжнародного права – це викликає занепокоєння і спонукає до вивчення проблеми.

Аналіз еволюції політичних поглядів і заяв особисто В. Орбана, а також партії, яку він очолює, і з якою перемагає вчетверте підряд на виборах – дозволяє констатувати, що вони віднайшли ті «чутливі точки» в угорському суспільстві, що дозволяють їм завжди бути актуальними та затребуваними, як виразники інтересів більшості угорців. Більше того, тримаючи тривалий час владу, партійці з політичного кола В. Орбана своїми діями самі підживлюють серед угорців ті настрої, які вимагають винятково того політичного курсу, що пропонується владою. Темою, що ідеально «єднає угорський народ із владою», репрезентованою партійцями В. Орбана – стала національна пам'ять про «велике минуле своєї вітчизни, що було незаконно окрадене сусідами». Тобто, тема «Великої Угорщини» та «Тріанонського договору», який ту державу «обікрав» – вміло розпалює національні переживання сучасних угорців і стабільно дозволяє бачити саме у партії В. Орбана єдину силу, яка «належно усвідомлює» вагу вказаної «національної трагедії».

Отже, вибудовування політичної атмосфери в Угорщині, у сенсі налагодження відносин між владою та народом – цілком уподібнюється до таким же чином вибудованої політичної атмосфери в Росії, де також влада «годує свій електорат» спогадами про «велике минуле, незаконно відібране хижими лібералами-демократами ворожого Заходу». Не випадково росіянам стабільно і послідовно навіюється, що розвал СРСР є найбільшою їхньою національною трагедією минулого століття.

Тому є підстави припустити, що саме російський досвід політичного маніпулювання став взірцевим для наслідування партією В. Орбана. Адже, насправді, у росіян впродовж десятиліть успішно імітується дотримання базових принципів демократії, а тим часом влада залишається незмінною, і водночас «купається в любові» вдячного та щасливого народу. Саме така реальність є привабливою для В. Орбана, і тому його «пропутінська політика» насправді є лише наслідуванням російської політтехнологічної методології «обробки власного електорату».

Ключові слова: В. Орбан, Угорщина, «пропутінська політика», Тріанонський договір, національні переживання

Постановка проблеми. Політичний курс, що здійснюється протягом останніх років прем'єр-міністром Угорщини Віктором Орбаном, давно опинився у центрі уваги європейських політиків, політологів, журналістів, а відтак і громадськості, оскільки вже досить довго створює повний дисонанс зі звичним середовищем загальноєвропейського політичного континууму. Звісно, політичне середовище Європи не є однорідним, і засади демократії дозволяють знаходити можливість самореалізуватися представникам найрізноманітніших політичних напрямків і спрямувань. Проте, базовими основами, що завжди залишаються у переважаючому обсязі в свідомості європейців – є ліберально-демократичні цінності: свобода особистості, верховенство права, шанування міжнародно-правових угод тощо. Але В. Орбану вдається вже тривалий час знаходити повну підтримку в угорському суспільстві, виступаючи із гаслами критики ліберальної демократії та впроваджуючи реформи правоконсервативного спрямування (що цілком співпадає із гаслами в політиці путінської Росії), а отже й щодо розв'язаної Росією війни проти України, угорський прем'єр-міністр говорить про необхідність пошуку порозуміння із кремлівським режимом (прикриваючись маніпулятивною риторикою «миролюбства» та недопущення «ескалації»). А крім того, у зовнішній політиці докладає зусиль аби зберегти постачання в Європу російських енергоносіїв і водночас усіляко толерує утвердження китайської присутності на Європейському ринку. Такі політичні симпатії угорців (які своєю більшістю схвалюють політику В. Orbana) насправді спантеличують, особливо враховуючи членство їхньої країни у блоці НАТО, правові зобов'язання в межах ЄС і наявність ще живих свідків кривавої розправи радянських комуністів над Угорським демократичним повстанням 1956 р.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Тема феномену сучасної угорської політики постійно перебуває у полі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, у різних ракурсах цієї проблематики останнім часом торкалися О. Бертолон (Bertolon, 2019), В. Бусленко (Buslenko, 2021), М. Зан (Zan, 2021), Ю. Остапець (Ostapets & Корунети, 2022; Ostapets & Radko, 2023), Ю. Копинець (Корунети, 2020), А. Романюк і В. Литвин (Romanyuk & Lytvyn, 2016), Ф. Кудрін (Kudrin, 2022), Г. Зеленько (Zelenko, 2017), П. Яцина (Yatsyna, 2023), І. Ллов (Llov, 2013), Н. Волкер (Walker, 2022), Б. Гушка (Huszka, 2021), Г. Егрі (Egry, 2020), П. Креко (Krekó, 2022), Ж. Селені (Szelényi, 2023), А. Кьорешенї (Kőrosényi, 2015) й інші. Показово, що за багатьма ознаками, які відзначають більшість названих дослідників – приклад Угорщини виглядає наразі класичним відтворенням політичного режиму «неліберальної демократії» – поняття впровадженого ще наприкінці 1990-х років американським дослідником Ф. Закарією, на означення політичної ситуації, коли демократичним шляхом до влади приходять люди, які починають поступово обмежувати конституційні права громадян, свободу слова, вільних зібрань, вдаються до порушення традиційного розподілу влади на окремі гілки, скорочують у країні вплив ролі народовладдя, і при цьому намагаються якомога на довше самим залишатися на зайнятих посадах (Buslenko, 2021). Тож не випадково, після чергової перемоги партії В. Orbana на останніх виборах, до Національної Асамблеї (у квітні 2022 р., із формуванням його прихильниками знову конституційної більшості в Угорському парламенті), депутати Європарламенту прийняли у вересні 2022 р. резолюцію із визначенням, що Угорщина під керівництвом В. Orbana стала «гібридним режимом виборчої автократії», зазначивши водночас триваючий у цій країні процес ерозії демократії й основних прав і верховенства закону (Kudrin, 2022).

Метою дослідження є виявлення й аналіз складових, що обумовлюють широку підтримку в угорському суспільстві політичного курсу проваджуваного партійною силою Віктора Orbana на віддалення від європейських ліберально-демократичних засад, а відтак свідоме/несвідоме політичне співпадіння із путінським політичним курсом у Росії.

Виклад основного матеріалу. Національно-консервативна партія Фідес (Fidesz – є абрєвіатурою повної назви партії – Альянс Молодих Демократів) була заснована у 1988 р., як антикомуністична, лібертаріанська партія, орієнтована на ринкові перетворення та євроінтеграцію. З початку створення В. Орбан був членом-співзасновником і керівником партії. А вже з кінця 1990-х років Фідес стала провідною та визначальною у розвитку реформаторського політичного курсу Угорщини (Ostapets & Radko, 2023: 82). Власне, під реформаторським брендом Фідес, впродовж 1998-2002 років В. Орбан вперше очолював угорський уряд, і тоді його діяльність асоціювалася зі сприянням розвитку парламентської демократії, з проведенням реформ ліберального спрямування, з підготовкою країни до входження у блок НАТО (1999 р.) та вступу до Європейського Союзу (2004 р.). Прийшовши до влади у 1998 р., 35-ти річний В. Орбан був першим главою держави на теренах посткомуністичної Східної Європи, що жодним чином не був у минулому пов'язаний із компартією, а відтак символізував власною постаттю прогресивний «вітер демократичних змін» (Victor Orban).

Згодом, після двох термінів перебування при владі партії соціалістичного спрямування, В. Орбан у 2010 р. вдруге став прем'єр-міністром Угорщини, і з того часу вже не випускає владу зі своїх рук дотепер. Причому, до часу другого повернення у владу, він так само залишався на демократичних позиціях, засуджуючи агресивну політику Росії. Зокрема, у 2007 р. знаковою стала його теза: «Нафта може приходити зі сходу, але свобода завжди приходить із заходу» (Szelényi, 2023), а з початком збройного вторгнення росіян у Грузію 2008 р., він рішуче засудив такі дії та нагадав тоді угорцям про моральний обов'язок підтримувати країну, яка бореться за суверенітет (Szelényi, 2023).

Однак, після виборів 2010 р., отримавши в парламенті конституційну більшість, прихильники В. Orbana (партія Фідес у коаліції з партією ХДНП – Християнсько-демократичною народною партією) у перші ж роки приходу до влади провели (у 2011 р.) в країні конституційні реформи – було скорочено (із 386 до 199) число парламентарів, змінено виборчу систему (вибори у мажоритарних округах стали проводитися в один тур і для перемоги достатньо тепер набрати відносну більшість голосів), значно посилена була вага виконавчої влади й особливо прем'єр-міністра (Bertolon, 2019: 75).

Далі, правлячі партії Фідес / ХДНП поширили свій вплив навіть на прокуратуру та Конституційний суд країни (Bertolon, 2019: 75). Більше того, продовжуючи зміни у політичному «правому» спрямуванні, в сфері ідеології максимально популяризувалася підтримка угорською державою закордонної діаспори та було законодавчо максимально спрощено процедуру отримання угорського громадянства. Будапешт створив цілу мережу органів державного управління, що підтримують контактування із угорцями за межами країни та залучають їх як певний інструмент впливу в реалізації зовнішньої та внутрішньої політики. Також у дусі класичного консерватизму – до тексту Конституції було внесено положення, що християнство є основною релігією угорців (Bertolon, 2019: 75).

З таким багажем перетворень прихильники курсу В. Orbana перемогли на чергових виборах у квітні 2014 р. А вже у липні того ж року, переобраний прем'єр-міністр виступив із знаковою програмною промовою, де заявив, що глобальні політичні процеси у світі зумовлюють необхідність відходу в державному управлінні від ідей ліберальної демократії, бо вона нібито не здатна забезпечити сталий економічний розвиток і підвищення рівня добробуту громадян. І тоді ж висловив думку, що вірцями, які заслуговують наслідування, треба брати політичні системи таких країн як Росія, Китай, Туреччина, Сінгапур (Bertolon, 2019: 75). Це було сказано в той час, коли щойно анексувавши Крим, росіяни підло наروضували гібридне підпорядкування окремих районів Донецької та Луганської областей, транслуючи водночас всіма засобами інформації про «нас там нет» і «внутрішній конфлікт» в Україні.

Вказана трансформація політичної системи Угорщини відразу викликала серйозні занепокоєння серед інтелігенції та науковців. Зокрема, Інститутом політології Центру дослідження суспільних наук Академії наук Угорщини, під керівництвом професора Андраша Кьорешенї було проведено ґрунтовне дослідження, із оприлюдненням результатів у 2015 р., де сформовану в країні політичну систему було названо «режимом Орбана», а методи його владного правління такими, що вочевидь виявляють авторитарні тенденції (A magyar politikai rendszer, 2015: 406).

У наступних чергових парламентських виборах вже двічі (у 2018 і 2022 рр.) знову ж партія Фідес у коаліції з ХДНП перемагали з набранням конституційної більшості голосів (у 2018 р. – 67%, у 2022 р. – 67,8%). Характерно, що і явка виборців в обох випадках також була майже ідентичною: у 2018 р. – 68,1%, у 2022 р. – 68,7% (Ostapets & Radko, 2023: 85), що засвідчує про формування в Угорщині сталого ядра прихильників політичного курсу В. Орбана. А також, що майже третина угорців є або байдужими до виборів, або усвідомлюють неможливість зламання виборчої тенденції, що склалася після реформи виборчого законодавства.

Аналізуючи таку реальність у політичному житті Угорщини, є підстави стверджувати, що симпатії угорців до «правої» ідеології обумовлені вмільм віднайденням партійцями коаліції Фідес / ХДНП тих чутливих точок, тиснучи на які, вони змогли зручно маніпулювати та завойовувати прихильність. Звісно, що головною підставою, яка спонукала В. Орбана та його партійців вдатися до критики ліберальної демократії – були економічні труднощі, з якими зіштовхнулася країна в процесі переходу до механізмів ринкової конкуренції. Окрім того, наслідки економічної кризи 2008 р., які переживала Європа – дали поштовх В. Орбану шукати альтернативних методів завоювання прихильності своїх виборців. Як констатує Жужанна Селенї (у минулому угорська політикиня, а тепер дослідниця й експерт з питань зовнішньої політики) – саме після кризи 2008 р. В. Орбан прийшов до думки, що домінування Заходу йде на спад і тоді ж він «почав залицятися до Росії, Туреччини та Китаю аби за їхньої підтримки створити ширші економічні відносини для Угорщини, і надати їй значення провідної сили нового ядра Центральної Європи» (Szelényi, 2023).

Однак, аналіз радикальних змін, що відбулися в сфері політичних симпатій В. Орбана, дозволяє стверджувати, що не тільки задля вирішення економічних проблем він шукав зближення із вказаними країнами, вони приваблювали також політичними атмосферами, що в них панували – де влада і народ завжди нібито перебувають «у згоді та єднанні», в «повному взаємному порозумінні», а відтак влада стабільно та незмінно залишається десятиліттями біля керма. Вочевидь він прийшов до розуміння, що досягнути істотних позитивних зрушень в економіці Угорщини (аби усі швидко відчували на собі покращення життя) буде здійснити важко – тож було вирішено звернути увагу на політичні технології, що культивувалися в Росії, де нібито зберігається режим демократії, адже вибори відбуваються, народ демонструє волевиявлення, але водночас – стабільно законсервованою є реальність повного схвалення та задоволення від незмінності влади. Таким чином, партійці Фідес / ХДНП і В. Орбан почали у своїй політиці «грати на струнах» національних почуттів угорців, тобто вдалися до використання елементів ідеології націоналізму аби згуртувати електорат своїх прихильників навколо спільної ідеї, що об'єднає їх із владою, як носія цієї ідеї.

Подібно послідовності російських технологічних прийомів, партійці з коаліції В. Орбана також розпочали свій похід «у здобутті власного авторитету» із обмеження свободи слова. Про це фахово відзначали угорські політологи у згаданому вище дослідженні. Зокрема, на думку А. Кьорешенї, ухвалений за наполяганнями уряду В. Орбана новий закон «Про ЗМІ» встановив значний контроль держави над незалежними засобами масової інформації, попри те, що відразу викликав істотну

критику з боку офіційних структур Брюсселя, правозахисників і журналістів як угорських, так і інших країн ЄС (A magyar politikai, 2015: 410).

Одночасно з тим, подібно російському зразку – уся діяльність угорської влади в подальшому висвітлювалася у ЗМІ винятково як літопис суцільних перемог, що змінюють одна другу. Так, у 2010-2011 рр. уряд вихваляли за успішне вирішення питання виходу країни з економічної кризи та врятування від девальвації форинта; у 2012-2013 рр. уряд успішно протистояв намаганням Брюсселя та МВФ диктувати свої умови в економічній політиці Угорщини; у 2015-2016 рр. героїзм уряду проявився у боротьбі проти міграційної кризи в Європі; у 2017-2018 рр. владою використано було український Закон «Про освіту», який нібито критично неприпустимо порушував права угорської національної меншини в Закарпатті. Звісно, що усі вказані дії урядовців супроводжувалися активними інформаційними кампаніями в контрольованих ЗМІ та створювали атмосферу «ідейного та політичного єднання» уряду зі своїм народом, подавалися як наполеглива та переможна боротьба влади в інтересах угорського народу, а отже й задоволення потреб виборців.

Зрештою, сфера національних почуттів угорців є так само чутливою, як і в росіян, оскільки подібно останнім, вони також мають історичну спадщину пам'яті про «велику країну, яку втратили». Тому й «перемоги уряду В. Орбана» сприймаються не просто як зміло побудована політика, але й також як певна компенсація (сатисфакція) «несправедливості з боку сусідів» – інших країн і народів, адже усі вони «незаконно користуються тим, що колись належало нам».

Показово, у цьому сенсі, що саме партійці Фідес / ХДНП, прийшовши до влади і маючи конституційну більшість, внесли в Основний Закон Угорщини ще у 2011 р. нагадування, що сучасна держава є правонаступницею Угорського королівства Святого Іштвана (Bertolon, 2019: 75). Хрещений іменем Стефан I, він також охрестив народ угорський і приблизно у 1000 р. був коронований і започаткував династію, що успішно підпорядковувала собі навколишні землі й інші народи, сформувавши велику державу, яка у різний час включала частково території нинішньої Словаччини, Хорватії, Сербії, Словенії, Румунії, Австрії, Карпатську Русь.

Після кількох століть війн, завоювань і поділів, яких зазнали угорці від турків-османів, вони знову відродилися до автономного державного життя та зросли територіально, опинившись у підпорядкуванні австрійської династії Габсбургів. Особливо велично-історичною стала австрійсько-угорська угода 15 березня 1867 р., що надала Угорщині значну внутрішню автономію, а відтак перетворила її на повноцінну другу половину Австро-Угорської імперії.

Попри те, що главою угорської держави продовжував залишатися австрійський імператор, а зовнішня політика так само вирішувалася у Відні, 1867 р. насправді «подарував» угорцям цілу низку переваг, яких були позбавлені усі інші народи, що перебували на той час у складі цієї самої імперії (українці, поляки, чехи, словаки, хорвати, румуни й інші). Найбільше значення, безперечно, мав самостійний угорський парламент у Будапешті, що самим фактом власного існування повертав угорцям їхню політичність. Адже нехай навіть без справжньої незалежності, але зберігаючи федеративний зв'язок із Австрією, угорці мали можливість набувати досвіду державо-будівничого життя.

Угода 1867 р. визначила долю Угорщини аж до останнього року Першої світової війни, тобто на півстоліття. Її кордони питомо Угорщини (у складі Австро-Угорської імперії) на межі XIX-XX ст. приблизно відповідали кордонам існуючим ще за доби Середньовіччя, тобто періоду найвищого розквіту їхньої ранньої держави. І характерно, що окрім власне угорських земель, включали в себе також частини сучасних України, Словаччини, Хорватії, Сербії, Румунії та навіть Австрії. Етнічне, лінгвістичне та релігійне розмаїття Угорського королівства також було не менш різноманітним, аніж у цілому в усій Австро-Угорській імперії. Й саме ця особливість розмаїття зіграла на шкоду Угорщині із завершенням Першої світової війни. Адже тоді, пам'ятаємо, у часі припинення існування імперії було проголошено право

самовизначення націй, а відтак народи, що були об'єднані в Угорському королівстві – відходили від нього, формуючи власні національні держави.

На загал, участь угорців у Першій світовій війні була справжньою трагедією у багатьох відношеннях. За підрахунками дослідників, втрати самої Угорщини склали понад половину всіх демографічних втрат Австро-Угорської імперії, перевищивши 660 тис. осіб лише вбитими (Hungary – WWI Losses). Проте, ще більш трагічно оцінюються угорцями політичні наслідки тієї війни. З розвалом Австро-Угорської імперії наприкінці 1918 р., угорці за півтора наступних роки тричі змінювали владу, проголошуючи Угорську Демократичну Республіку, згодом Угорську Радянську Республіку, а після пережитої румунської інтервенції – поновили назву Угорське королівство («монархія без монарха», як це справедливо називали) із владою адмірала колишньої імперії Габсбургів Мілоша Горті (з 1 березня 1920 р.) у статусі регента.

Саме у такий час перебування Угорщини в стані величезних людських і матеріальних втрат, громадянського розбрату – країни переможниці у Першій світовій війні встановили угорцям нові територіальні кордони. 4 червня 1920 р. у Версалі було підписано Тріанонський договір, за яким Угорщина втратила майже дві третини довоєнних територій. Словаччина та Закарпатський край, відомі серед угорців як Верхня Угорщина – увійшли до складу Чехословацької Республіки. На сході, Трансільванія стала частиною Румунського королівства. На південному заході, Хорватія та Воєводина перейшли до складу Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (КСХС). А також Румунією та КСХС було поділено між собою історичний край Банат. Незначні частини земель на заході відійшли Австрії, тобто державі, що після війни була у тому ж статусі, що і сама Угорщина. І навіть малесенькі клаптики території були віддані відродженій Польщі, а також Італії, зокрема, портове місто Трієст, що в минулому було базою угорського королівського флоту (Schmied-Kowarzik, September 16, 2016).

Звісно, що Тріанонський договір, з самого часу його підписання і дотепер, сприймається трагедією та ганьбою серед кіл національно свідомої угорської спільноти. Як зазначає, Габор Еґрі, історик і доктор Угорської академії наук – найбільш значущим із чинників, що завжди сприймався особливо чутливо – вважається порушення права угорців на національну самобутність. Почуття невдоволення, і навіть обурення, завжди швидко опановували угорську спільноту кожного разу, коли неодноразово порушувалися права угорських етнічних меншин на територіях, що були втрачені Угорщиною після 4 червня 1920 р. Більше того, Тріанонський договір породив в Угорщині спекулятивні домисли на обивательському рівні, що він став результатом махінацій внутрішніх ворогів (євреїв, масонів, лібералів і подібних інших), без зловорожих дій котрих, колапсу Угорського королівства можна було б запобігти (Egry, 2020).

Почуття жорстокої несправедливості умов Тріанонського договору, яке переживали угорці, зблизило їх відразу тоді ж із німцями, котрі так само вважали цілком несправедливим, що всю вину за розв'язання Першої світової війни було покладено винятково на них. Тож не дивно, що Угорське королівство приєдналося у 1930-х роках до блоку сил, які бажали реваншу та «відновлення справедливості», яка мала знову ж включати в себе усі угорські території доби Австро-Угорської імперії, режим Горті увійшов у коаліцію із нацистським режимом у Німеччині та фашистським режимом в Італії. З утвердженням вказаних сил при владі, було навіть проведено так звані «Віденські арбітражі» (у 1938 та 1940 рр.), на яких буцімто засудили незаконність рішень 4 червня 1920 р. та «відновили історичну справедливість». Зокрема, за підсумками першого арбітражу Угорщина повернула у своє підпорядкування землі південної Словаччини, а також отримала дозвіл на захоплення Закарпаття, шляхом знищення проголошеної на той час держави – Карпатської України. Другий арбітраж відновив угорський контроль над Трансільванією, яку Румунія, під німецьким тиском, була змушена передати

«добровільно». Однак, будучи навіть союзницею нацистського «Нового порядку» в Європі, Угорщина не змогла тоді задовольнити усіх своїх реваншистських амбіцій. Звісно, після окупації Центральної Європи військами Червоної армії у 1944-45 рр., усі рішення обох арбітражів закономірно були скасовані, й Угорщину знову було повернуто до кордонів визначених у 1920 р.

Незагоєна рана національної пам'яті угорців про Тріанонський договір є тепер постійною зручною темою, яку можна експлуатувати з політично-популістською метою. Саме у цьому треба бачити зміст зближення риторики прихильників В. Орбана із пропутінськими пропагандистами Росії. Тобто, як одними, так і другими використано споріднену технологію «впливу на національні почуття», що ґрунтуються в обох випадках на великодержавних амбіціях.

Отож, значною мірою популярність партії Фідес була вибудована також на спекуляціях щодо Тріанонського договору, його «несправедливих» рішеннях, а також на співчуттях до умов життя усіх представників угорської нації, що станом на сьогодні перебувають за межами своєї етнічної Батьківщини. Показово також, що в ході загальнонаціонального опитування Угорською академією наук, було виявлено, що 85% угорців дотепер вважають Тріанонський договір найбільшою трагедією в історії Угорщини (Than & Fenyő, June 4, 2020). Вже у 2010 р. угорський парламент проголосив 4 червня – Днем Угорської Національної Єдності, днем, коли всі угорці, незалежно від місця свого проживання, мають згадати про свою приналежність до великої угорської нації, без прив'язки до актуальних політичних кордонів.

Характерно також, що у соту річницю підписання Тріанонського договору, тобто у 2020 р., прем'єр-міністр В. Орбан проголосив: «У результаті диктаторського рішення дві третини території країни та 63 відсотки населення були відрізані від нас; таким чином, кожен третій угорець опинився поза нашими кордонами. Вочевидь, цей вердикт був смертним вироком для нас» (Bayer & Rosca, June 4, 2020). Угорці за останні десятиліття навіть виробили у себе звичку споруджувати монументи, які тим чи іншим чином торкаються «тріанонської сторінки» їхньої історії. Зокрема, яскравим прикладом є Монумент Національної Солідарності, на якому викарбовано назви всіх міст, містечок і сіл у відповідності до угорського перепису населення, що зберігся із 1910 р. (Thorpe, June 4, 2020). Звісно, в такому культі пам'яті угорців про Тріанонський договір можна побачити пряму аналогію із російським культивуванням Перемоги у Другій світовій війні, що також виконує роль «свята національного єднання», а отже ці дві події, попри те, що створюють протилежні емоційні настрої (негативу й позитиву) – насправді відіграють однакову ідеологічну роль.

Звісно, що за законом «тяжіння подібного до подібного» В. Орбан бачить у кремлівському диктаторові образ «вартий наслідування» – «сильний лідер, занурений у невимірно палку любов свого народу». Поза сумнівом, що й останньому приємно бачити на теренах ЄС «собі подібного», тож на цих засадах і відбувається їхнє особистісне та міждержавне зближення, а також взаємовигідна співпраця. Наслідуючи росіян, упродовж 2010-2014 рр. уряд В. Орбана націоналізував кілька іноземних енергетичних компаній і реприватизував їх бізнесменам, близьким до уряду. Таким чином, В. Орбан отримав контроль над торгівлею енергоносіями за участю Росії та домовився про нові угоди, що стосуються його власних політичних інтересів у РФ. Як зауважує Ж. Селені – у 2014 р. В. Орбан уклав таємну угоду з Росією про будівництво в Угорщині атомної станції за російський кредит, що створило звичайно тепер фінансову залежність. Крім того, Угорщина активізувала співпрацю з будівництвом нового газопроводу в обхід України і, як наслідок, у 2021 р. був відкритий Турецький потік. Того ж року Угорщина уклала нову газову угоду з Росією на 15 років. А ще угорський уряд приєднався до суперечливого російського Міжнародного інвестиційного банку, який розмістив свою штаб-квартиру в Будапешті. Більше того, вказаний банк отримав дипломатичний статус, що породило занепокоєння щодо національної безпеки. Відтак, вже до 2021 р. Угорщина стала

більше залежною від Росії, аніж будь-коли з часу розвалу табору соціалістичних країн у 1990-х роках (Szelényi, 2023).

Така тісна співпраця породила багато розмов і підозр щодо того, нібито В. Орбан є прямим агентом інтересів Росії в Європі. Однак, не варто цих підозр і перебільшувати. Переконаливіше виглядає припускати, що партійці з коаліції Фідес / ХДНП зішлись із росіянами саме на темі запозичення технології «роботи з виборцями» та виховання із них «відданого електорату». Така думка оперта на ту реальність, що на загал ставлення угорців до росіян важко назвати дружнім. Угорці насправді досі пам'ятають придушення росіянами свого повстання у 1956 р. А проросійські симпатії, як відзначають угорські дослідники-науковці – значно сильнішими можуть бути у сербів, словаків, чехів, через почуття так званого «слов'янського єднання», аніж в угорців, котрі жодним чином не пов'язують себе ні з російською культурою, ні з російськими політичними традиціями (Nattrass, September 15, 2022).

Висновки. Таким чином, подібно кремлівському диктатору, який оголосив розвал СРСР найбільшою трагедією ХХ ст., а відтак запропонував замість добробуту та миру – будувати «руській мір, який немає кордонів», В. Орбан також побудував політичну атмосферу в своїй країні на «болючих спогадах про втрачене велике минуле». Тож споріднюють їх не більше, аніж подібність застосованих політичних технологій. Щоправда, на цьому ж ґрунті, іноді у них можуть співпадати також економічні інтереси. Тим більше, що усі російські контракти, як правило, обов'язково включають корупційну складову, а отже для політика, що оголосив розчарування в ліберальній демократії – будувати бізнес-зв'язки зі собі подібними завжди буде привабливо та приємно.

Водночас, враховуючи здатність В. Orbana тонко відчувати політичну кон'юнктуру, є підстави сподіватися, що за умови більш виразних і системно конкретизованих вимог до країн Європейського союзу, із дотримання у роботі певних засадничих принципів, як запоруки їхнього перебування в статусі членства – прозоріння партійців Фідес / ХДНП та їхнього лідера щодо позаконкурентних цінностей ліберальної демократії неодмінно настане.

REFERENCES

- Bayer, L. & Rosca, M.** (June 4, 2020). Hungary's century of anger. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/trianon-treaty-anniversary-hungary-viktor-orban/>
- Bertolon, O.** (2019). Viktor Orbán's policy on the consolidation of power in Hungary for the period 2010-2018. *Regional studies*, 18, 73-77 // **Бертолон, О.** (2019). Політика Віктора Orbana щодо консолідації влади в Угорщині за період 2010-2018 років. *Регіональні студії*, 18, 73-77.
- Buslenko, V.** (2021). Modern democratization processes in Hungary. *Political life*, 3, 11-18 // **Бусленко, В.** (2021). Сучасні демократизаційні процеси в Угорщині. *Політичне життя*, 3, 11-18.
- Egry, G.** (2020). The greatest catastrophe of (post-)colonial Central Europe? The 100th years anniversary of Trianon and official politics of memory in Hungary. Retrieved from https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2020/12/riesw_2020-2-06.pdf
- Пов, І.** (2013). Constitutional changes in Hungary in 2012: the main innovations and their impact on the socio-political development of the state. *Viche*, 4. Retrieved from <http://veche.kiev.ua/journal/3526/> // **Ллов, І.** (2013). Конституційні зміни в Угорщині 2012 року: основні новації та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держави. *Віче*, 4. Retrieved from <http://veche.kiev.ua/journal/3526/>
- Hungary – WWI Losses, Treaty of Trianon, Sovereignty. *Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Hungary/World-War-I>
- Huszka, B.** (2021). Romania's 'Hungarian problem': A minority caught between integration and self-segregation. Retrieved from <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2021/11/24/romania-hungarian-problem-a-minority-caught-between-integration-and-self-segregation/>

- Kopynets, Yu.** (2020). Parliamentary elections in the countries of the European Union in 2018: characteristics of electoral results and configurations of the party landscape. *Politicus: Science journal*, 3, 44-51 // **Копинець, Ю.** (2020). Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та конфігурацій партійного ландшафту. *Політикус: наук. журнал*, 3, 44-51.
- Körösényi, A.** (2015). *The Hungarian political system – after a quarter of a century*, edited by András Körösényi. Osiris-MTA Research Center for Social Sciences Institute of Political Science, Budapest // **Körösényi, A.** (2015). *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után, szerkesztette Körösényi András*. Osiris-MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politika-tudományi Intézet, Budapest.
- Krekó, P.** (October 27, 2022). Russian influence in Hungary. *European Parliament*. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/256493/OJ%20item%204_peter_kreko_in_g2_hearing_20221027_speaking_points.pdf
- Kudrin, F.** (2022). The European Parliament decided that Hungary can no longer be called a democracy. *Ukrainian Week*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/News/255696> // **Кудрін, Ф.** (2022). Європарламент постановив, що Угорщина більше не може називатись демократією. *Український тиждень*. Retrieved from <https://tyzhden.ua/News/255696>
- Nattrass, W.** (September 15, 2022). Hungary's 'pro-Russia' stance was inevitable. The posture is the result of historical and recent political factors, many of which have been shaped by Orbán himself. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.eu/article/hungary-pro-russia-stance-inevitable/>
- Ostapets, Yu. & Radko, A.** (2023). The impact of the 2022 parliamentary elections in Hungary on the cast and configuration of the party system. *Regional Studies*, 32, 81-86 // **Остапець, Ю. & Радько, А.** (2023). Вплив парламентських виборів в Угорщині 2022 року на акторний склад та конфігурацію партійної системи. *Регіональні студії*, 32, 81-86.
- Ostapets, Yu. & Kopynets, Yu.** (2022). Parliamentary elections of 2021 in the countries of the European Union: description of general trends and national features of electoral choice. *Regional Studies*, 30, 82-90 // **Остапець, Ю. & Копинець, Ю.** (2022). Парламентські вибори 2021 року в країнах Європейського Союзу: характеристика загальних тенденцій та національних особливостей електорального вибору. *Регіональні студії*, 30, 82-90.
- Romanyuk, A. & Lytvyn, V.** (2016). *Comparative analysis of political institutions of the countries of the Visegrad Group and other countries of Central and Eastern Europe: monograph*. Lviv: LNU named after Ivan Franko, 548 // **Романюк, А. & Литвин, В.** (2016). *Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Schmied-Kowarzik, A.** (September 16, 2016). War Losses (Austria-Hungary). *International Encyclopedia of the First World War. 1914-1918 Online*. Retrieved from https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_losses_austria-hungary
- Szelényi, Zs.** (2023). While facing EU sanctions, Hungary is open to Russian influence. Why Viktor Orbán thinks he can maneuver between east and west – to Hungary's advantage. *Robert Bosch Academy*. Retrieved from <https://www.robertboschacademy.de/en/perspectives/hungarys-high-stakes-gamble-russias-war>
- Than, K. & Fenyó, K.** (June 4, 2020). One century on, Hungarians still feel World War One 'injustice'. Reuters. Retrieved from <https://www.reuters.com/article/us-ww1-century-hungary-trianon-idUSKBN23B1SD/>
- Thorpe, N.** (June 4, 2020). The 100-year wound that Hungary cannot forget. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-52903721>
- Victor Orban. *Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/biography/Viktor-Orban>
- Walker, N.** (April 11, 2022). Hungary: 2022 general election. Commons Library Research Briefing. House of Commons Library: London, 2022. Retrieved from <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9519/CBP-9519.pdf>
- Yatsyna, P.** (2023). The influence of transformational processes on the configuration of party systems of the Visegrad Four countries. *Regional studies*, 34, 183-192 // **Яцина, П.**

-
- (2023). Вплив трансформаційних процесів на конфігурацію партійних систем країн Вишеградської четвірки. *Регіональні студії*, 34, 183-192.
- Zan, M.** (2021). Political and party representation of the Hungarian ethnic community of Transcarpathia according to the results of the 2020 local elections. *Regional studies*, 24, 7-17 // **Зан, М.** (2021). Політико-партійна репрезентація угорської етнічної громади Закарпаття за результатами місцевих виборів 2020 року. *Регіональні студії*, 24, 7-17.
- Zelenko, H.** (2017). Factors of separation of political forces in the Visegrad Group countries. *Collections of Scholarly articles*, 3 (89), 25-43 // **Зеленько, Г.** (2017). Фактори розмежування політичних сил у країнах Вишеградської групи. *Наукові записки*, 3 (89), 25-43.

УДК (UDC) 327.5 (477+UNESCO)
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.068

AXIOLOGICAL SEARCH OF THE EDUCATION MODEL OF FUTURE UKRAINE

Liudmyla Chekalenko,

e-mail: chekaliudmila@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2819-9424>

*The State Institution 'Institute of World History of
the National Academy of Sciences of Ukraine',
Ukraine, 01054, Kyiv, Leontovich str, 5*

Abstract

The article is devoted to one of the most relevant topics of today – the current and future state of education in the World, in particular in Ukraine. The author presents the characteristics of various educational schemes popular in Europe and America, tells the background of their formation. She mentions the Bologna system of education introduced in Ukraine, and also reflects on the future choice of an educational model in Ukraine after the war.

Considerable attention is paid to the educational activities of UNESCO, which actively supported the idea of introducing the Bologna process into the educational system of European universities. This specified system was also implemented in Ukraine, but it did not achieve the expected positive results. There are other educational models of education that have proven themselves positively: the Humboldt, Newman, French, etc. After the collapse of the Soviet Union Ukrainians authorities of education did not think about the educational future process. However, the interesting Bologna option, which was adopted in Ukraine in a hurry, turned this out to be a mixed scheme with the former Soviet system.

Now Ukraine is in the war. But it is necessary to think about the future development of education in Ukraine, and already today to develop our own model of education, taking into accounts the positive components of known advanced educational technologies, in particular, the Bologna process.

What model of education system will Ukraine choose when building a new state? Educationists, teachers and methodologists are obliged to prepare such a model, not officials from above. The educators will have the ready some schemes and systems of new education for the new Ukraine after the war.

Keywords: educational models, UNESCO, Bologna process, new Ukraine, future of education

АКСІОЛОГІЧНІ ПОШУКИ МОДЕЛІ ОСВІТИ МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНИ

Людмила Чекаленко,

e-mail: chekaliudmila@gmail.com

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2819-9424>
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
Україна, 01054, Київ, вул. Леонтовича, 5*

Анотація

Стаття присвячена одній з найактуальніших тем сьогодення – сучасному і майбутньому стану освіти в світі і, зокрема, в Україні. Авторка подає характеристики різнопланових освітніх схем, популярних в Європі і Америці, розповідає передісторію їх становлення. Згадує про Болонську систему освіти, запроваджену в Україні, а також розмірковує про майбутній вибір освітньої моделі в Україні після війни.

Значна увага при цьому приділена освітній діяльності ЮНЕСКО. Нагадаємо, що ця міжнародна організація з науки, культури і освіти активно підтримала ідею впровадження Болонського процесу в освітню систему європейських освітніх інституцій. Зазначена система була запроваджена і в Україні. Відомо, що існують й інші освітні моделі, що себе позитивно зарекомендували: такі система освіти, як Гумбальдтовська, Ньюменовська, Французька (Наполеонівська), Американська тощо. І після розвалу радянського союзу керівництво української держави не мало часу розмірковувати щодо майбутнього освітнього процесу. В результаті цікавий Болонський варіант, що був прийнятий в Україні поспіхом і без відповідної підготовки, виявився змішаною схемою з колишньою радянською системою освіти.

Враховуючи сучасний воєнний стан, який так чи інакше завершиться, необхідно замислитись про майбутній розвиток освіти в Україні. І вже сьогодні виробити власну модель освіти із врахуванням руйнівних наслідків війни і позитивних складових відомих передових освітніх технологій, зокрема і Болонського процесу.

Ключові слова: освітні моделі, ЮНЕСКО, Болонський процес, нова Україна, майбутнє освіти

Постановка проблеми. Про значення освіти багато сказано і чимало зроблено як у світовому вимірі, так і в Україні. Освіта є необхідною складовою розвитку і становлення особистості. Без освіти немає цивілізації і розвинутого суспільства. Недарма усілякі загарбники у часи лихоліть спершу спалюють бібліотеки, а потім знищують носіїв знань – вчителів. Так саме роблять і рашистські загарбники на українській землі.

Освіта – одна з трьох сфер відповідальності ЮНЕСКО. Ця організація визначає освіту як процес не тільки передачі знань, а й формування особистості, її соціального зростання. Освіта є постійною парадигмою, оскільки технологічний і гуманітарний світ постійно змінюється, зростає соціальна роль особистості та інтелектуалізація її праці. Постійні виклики людському існуванню вимагають від освіти динамічного розвитку, модернізації, приведення її стану у відповідність із потребами сучасності.

В освітній площині організація діє на трьох рівнях: нормотворчому, політичному і практичному. Важливою функцією є нормотворча діяльність. Організацією розроблено і впроваджено міжнародні конвенції, підписано десятки, а

то й сотні договірних паперів, рекомендацій і декларацій, що регулюють міжнародну діяльність у сферах компетенції Організації.

У сфері освіти ЮНЕСКО визначила на найближчий період розв'язання наступних проблем: розширення доступу до базової освіти та ліквідація неписьменності; проведення аналізу та оцінки національних освітніх систем; формування освітньої політики та реалізації реформ у галузі освіти. При цьому враховано питання демократизації освіти та реалізація напряму «Освіта для майбутнього». У зв'язку з цим вкотре привертає увагу згадка про ліквідацію неписьменності. Як бачимо, з 1940-х років передовому світові так і не вдалося подолати це ганебне явище, яке є однією з ознак гуманітарної катастрофи людства. В цілому освітня політика має розглядатися не стільки в контексті економічних показників, скільки у світлі цілей розвитку спільноти. Зрозуміло, що таке завдання є непростим, оскільки загальна ситуація в галузі освіти у світовому масштабі визначається як кризова. Ознаки кризи полягають перш за все у скороченні фінансування освіти (Communiqué “2009 World Conference on...”, 2009).

І як наслідок – падіння її престижу та іміджу. За оцінками експертів, велика кількість молодих людей у світі мають лише початкову освіту або ж не отримують її взагалі. Близько 12% дітей не залучені до системи освіти. Майже не було зростання вищої освіти, а з кінця 1970-х років такі тенденції спостерігалися і в середній освіті. За заявою экс-Генерального директора ЮНЕСКО Ф. Майора, у 1990-ті роки різко уповільнилися темпи розвитку системи початкової освіти, помітно знизилася її якість (International normative acts of UNESCO, 2011). На питання, чому так сталося, частково може відповісти і така інформація: із 153 реформ в освітній сфері в країнах Африки лише 3% було повністю втілено в життя (Otamas, 2017).

За роки свого існування задля заохочення населення африканських країн до навчання ЮНЕСКО значно понизила планку вимог до початкової освіти і цей рівень називає «функціональною грамотністю». Це означає передачу певного, і за українськими мірками, обмеженого обсягу знань і навичок. Тобто саме стільки, скільки потрібно для вузької конкретної діяльності (UNESCO Recommendation..., 2021).

Отже, організація розробляє й реалізує програми, спираючись на загальну стратегію світового соціального розвитку і має враховувати попит на освіту, що складається в різні історичні періоди. Такий попит формується інтересами регіонів, країн та окремих соціально-демографічних груп населення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Українські дослідники присвятили чималу увагу загальним питанням діяльності організації та існуючим моделям освіти, про що йдеться у публікаціях А. Мінасян (Minasyan 2011), Л. Бикова (Вуков, 2000), А. Мартинць (Martynets, 2015) та ін.

Автори публікацій досліджують переважно різноманітні схеми навчання, запроваджені освітніми центрами і учбовими закладами. Водночас, привертає увагу те, що інформація, подана в цих розробках, тісно пов'язана, а в деяких випадках напряму запозичена з відомих російських підручників, опублікованих до початку агресії Росії проти нашої держави (Simonenko, 2004).

У вітчизняній історіографії не знайдено розробок, присвячених постановочним питанням статті, хоча в інформаційному просторі присутня значна кількість робіт за темою освіти зокрема і в Україні. Пояснити таке можна тим, що переважна кількість робіт була опублікована ще до повномасштабної російської агресії. У зарубіжній літературі можна віднайти деякі матеріали про існуючі системи освіти на інших континентах, однак вони не стосуються українських реалій минулого і сьогодення, і тим більше майбутнього розвитку освіти в Україні.

Метою дослідження є розгляд майбутньої системи освіти нової України через аналіз різноманітних сучасних моделей освіти, зокрема й Болонської, запроваджених в різних країнах світу. Значна увага при цьому приділена освітній діяльності ЮНЕСКО.

Виклад основного матеріалу. Вища освіта в Україні – університетська – навіть із запровадженням Болонської системи зорієнтована на врахування індивідуальних особливостей кожного зі студентів, спирається на особу, що навчається. Така система покликана навчати індивідуально і не розрахована на масовість. Сучасну модель української освіти фахівці назвали розвивальною моделлю, розроблену ще з 1960-х років.

Фактично, радянська система освіти була штучно привнесена в українські реалії і нав'язана українському суспільству. При цьому зорієнтована вона на кооперацію різних елементів освітньої інфраструктури з надання освітніх послуг (бібліотеки, музеї, підприємства, банки тощо). Зазначена модель, як стверджують фахівці від освіти, дозволяє гнучко реагувати на зміни в житті країни, враховувати умови, в яких проходить життя та навчання молодого покоління різних верств населення з урахуванням соціально-економічного становища як сім'ї, так і регіону.

Запропонована Європейським Союзом Болонська система освіти була активно підтримана країнами, що оголосили курс на європейську інтеграцію, у тому числі й Україною. Ідею впровадження Болонського процесу в освітню систему європейських вищих підтримала і ЮНЕСКО. Зазначена система поспіль була запроваджена в Україні, однак не набула очікуваних позитивних результатів.

Існують й інші освітні моделі, що себе позитивно зарекомендували в освітній царині: система освіти Гумбольдтовська, Ньюменовська, Французька (Наполеонівська), Американська тощо. Кожна з цих моделей має свої родзинки, які можна активніше застосувати паралельно з Болонською і в Україні.

Традиційна – класична модель, за якою працює переважна більшість європейських університетів, є німецька модель освіти, названа за її творцем Гумбольдтовською. Це – академічна схема систематизованої передачі молоді універсальних елементів знань, культури та досягнень науки, найвищих зразків людської діяльності. У даному випадку – передачі через практику. При цьому передбачається, що студенти самостійно мають прийти до конкретних висновків, зробити відповідні «відкриття». Німецька модель прагне навчити досягати істини, вчити мисленню, а не професії і характеризується поєднанням навчання і наукових досліджень.

Історія формування німецької системи є доволі цікавою. За пропозицією відомого державного діяча, філолога і водночас теоретика освіти Вільгельма фон Гумбольдта в Пруссії у 1808 році був створений Берлінський університет Фрідріха Вільгельма. Цю модель університету було названо Гумбольдтовською, оскільки структура та основні завдання вишу були сформульовані та реалізовані за концепцією В. Гумбольдта. Які ж принципи діяльності університету Гумбольдта є найбільш привабливими? По-перше, єдність знань і науки – викладання і дослідження. Саме ця опція породила освітню форму практичних семінарських занять для закріплення почутого матеріалу. По-друге, академічна свобода, що складається зі свободи вчитися і свободи викладати (згадаймо студентську практику). По-третє, незаангажованість дослідника. По-четверте – піднесення університету до провідника національної ідеї та національної ідентичності. По-п'яте: фінансування університету з боку держави за умов невтручання влади в діяльність університету, хоча професорів призначають владні структури. Таким шляхом формується не тільки науковець, а й практик, який сприятиме економічному розвитку своєї держави (Vereshchagina, 2009)

Отже, з перших днів існування університет формував національну еліту держави, народжував інтелектуалів. Саме інтелектуали здатні не силовими методами, а переважно вербальними засобами впливати на людей. Відома на весь світ Гумбольдтовська система освіти себе позитивно зарекомендувала і була впроваджена в Європі.

Серед інших моделей донині популярною є Оксфордська модель або Ньюменовська, де навчання децентралізоване, а в університеті існує значна кількість

окремих об'єднань, що пристосовані і влаштовані для повсякденного життя вищу. Згадана модель класичного університету була розроблена відомим британським ученим Джоном Генрі Ньюменом (1801-1890 рр.), автором цілісної концепції ліберальної освіти (Liberal Education). Як прихильник аристотелівської ідеї вільної освіти, Дж. Г. Ньюмен вважав ідеалом істинної школи формулювання «знання заради знання...». А університет він називав не інакше, як оселя мудрості, світоч світу, посланник віри, alma mater молодій генерації (Newman, 1873).

Метою університетської освіти, сформульованою Дж. Ньюменом в роботі «Ідея університету» (1889), є виховання ліберальної особистості, джентльмена як особливої людини, що має постійну потребу вчитися і розвиватися, формувати високий інтелект, тонкий смак, врівноважений розум і потяг до нових знань. Хороші думки цієї моделі запроваджені і в Україні у вигляді другої і третьої освіти, або освіти на все життя, а також залучення до технічних і природничих професій вивчення гуманітарних дисциплін (Sbruieva, 2020).

Серед зарубіжних варіантів освіти відома також Французька (Наполеонівська) модель, де університети утворювали магістри, а студенти були лише членами університету. Сьогодні ця модель розвивається на основі факультетів, де викладачі об'єднуються за профільними дисциплінами, а навчання зорієнтовано на підготовку фахівців конкретного профілю. Французька модель передбачає повну підконтрольність університету уряду і відокремлення науки від освіти. Створений Наполеоном у 1808 р. університет мав статус державної корпорації й об'єднував всі вищі навчальні заклади та факультети держави. Його діяльність була спрямована на підготовку кадрів за єдиними, чітко визначеними навчальними планами й освітніми програмами під жорстким контролем урядовців. Наукові дослідження практично повністю були виведені з університетів і передані до компетенції Академії наук. Зазначене питання вимагає більш докладного дослідження, оскільки існують різноманітні оцінки доцільності такої схеми навчання.

Американська модель використала набутий досвід і залучила до реалізації різноманітні схеми європейської університетської освіти. Сьогодні вона об'єднує: *класичні дослідницькі університети* (прикладом є університети «Ліги плюща»), що побудовані на основі німецької гумбольдтовської моделі, мають значну автономію і поза навчанням виконують великий обсяг наукових і прикладних досліджень; *гуманітарні коледжі* (коледжі вільних мистецтв), побудовані на основі англійської (ньюмановської) моделі, зосереджують увагу на вихованні студентів та реалізації бакалаврських програм. Їхні зусилля спрямовані на широку загальноосвітню підготовку студентів, розвиток їхніх творчих здатностей та критичного мислення. Крім того існують університети штатів, які використовують елементи французької моделі і отримують з бюджету штатів до 30% засобів. У свою чергу вони зобов'язані приймати на навчання мешканців штату, надавати їм певні пільги, виконувати на замовлення уряду штату наукові дослідження тощо. Кредо університету США: студенти навчаються бути дослідниками і фахівцями в певній вузькій сфері навчання. Цьому сприяє глибока спеціалізація університетів.

США не тільки спостерігають за процесом європейської освітньої інтеграції, а й досить активно беруть участь в ньому. У свій час саме американські керівники запропонували уніфікувати документи про вищу освіту європейських і американських вишів. У 1992 р. при ЮНЕСКО була створена робоча група з розробки нормативної бази для забезпечення можливості взаємного визнання документів про освіту Європи та Америки. Однак за кілька років обговорення так і не вдалося прийти до консенсусу. З'ясувалося, що однією з головних проблем на шляху конвергенції двох освітніх систем є проблема зіставлення Європейської системи взаємного визнання залікових одиниць (ECTS) з американською системою залікових одиниць (*англ.* credits). У США застосовуються більш різноманітна і гнучка система обліку навчального навантаження, що складається з системи залікових одиниць

(credits), підрахунку сумарних оцінок за критеріями кількості (GPA) і якості (QPA), а також додаткових балів за успішну навчальну та наукову роботу (Honors).

Вивчаючи освітні моделі різних держав, ми не відкидаємо значні плюси Болонської системи освіти. При цьому зазначимо, що однією з проблем інтеграції української системи освіти до Болонського процесу, вбачаємо у недостатньо повній поінформованості посадових осіб з освітніх установ України як про поточний стан справ у європейській освіті, так і про цілі Болонського процесу (The Bologna system of education..., 2023).

Нагадаємо, що Болонська модель університету (місто Болонья, Італія), корені якої сягають у Середньовіччя, орієнтувалась на автономію та світську владу. В ній домінувала студентська гільдія, яка на свій розсуд визначала структуру, зміст навчальних дисциплін, обирала на конкурсній основі професорів і сплачувала їм заробітну плату із зароблених самостійно грошей. Болонський університет, заснований на студентському самоуправлінні, став своєрідним зразком для університетів Південної і Центральної Європи.

Україна стала учасницею Болонського процесу у 2005 р. Після вторгнення Росії в Україну російський агресор і Білорусь були виключені з Болонського процесу (Russia and Belarus excluded from representation in the Bologna..., 2022).

За різноманітними оцінками викладачів, студентів та експертів, Болонська система, що була впроваджена в Україні, на практиці виявилася змішаною схемою з колишньою радянською системою освіти. Складна система з моделями освіти в Україні склалася вірогідно з-за того, що це найважливіше питання не було широко обговорене викладацькою громадою, не було проведено з цього приводу міні-референдумів у вишах тощо.

На думку фахівців та студентської молоді України, проглядаються як позитивні, так і негативні результати впровадження Болонських вимог в практику навчання в нашій державі. Позитивні відгуки схожі між собою за оцінками, тому зосередимось на тих питаннях, які бажано було б вдосконалити. За підсумками моніторингу згаданого питання зазначимо, що загальна критична думка щодо Болонської системи в Україні зводиться до кількох суттєвих зауважень, об'єднаних наступним висновком: перспективну ідею Болонської системи в Україні не вдалося реалізувати повною мірою. Деякі висновки експертів з цього приводу наводимо нижче:

- Болонська система, за якою навчають нинішніх студентів, так і лишається наполовину радянською, хіба що за деякими оцінками декомунізованою.

- Головною проблемою Болонського процесу в Україні є відсутність реальної імплементації його положень. На практиці, за невеликим винятком, маємо лише поверхові та бюрократичні зміни у вищій освіті.

- В Україні протягом дванадцяти останніх років не створено жодних необхідних умов та передумов: економічних, соціальних, політичних, моральних, які б підвищували педагогічну мотивацію та заохочення розвивати наукові дослідження, і які б уможлилювали належне поцінування гідності педагога, науковця, інтелектуала (Ros, 2011).

Виявилось, що запропонована вітчизняній освіті Болонська система проявилась лише у новому обладнанні, програмному забезпеченні, хоча й не для всіх, новій дещо штучній термінології тощо. При цьому не йдеться про головне – про зміст освіти – як і чому вчити і т.д.

Проблема криється в тому, що найціннішу складову системи навчання – продуману і послідовну передачу знань та їх закріплення було вилучено і зведено до написання тестів, розрахованих на досить низький рівень інтелектуального розвитку молоді. Зі шкільних і вузівських програм зникли складні контрольні роботи, написання творчих есе і диктантів за кожною опанованою темою, проведення дискурсів тощо. Виникає також питання, чому студент, що йде у закордонний виш, має доскладати низку дисциплін, хоча вчився в Україні за Болонською системою. І з

більшістю країн маємо відповідні домовленості про визнання освітніх документів одне одного. Дехто із професорів жартома каже: «В Україні існує не Болонська система навчання, а Оболонська система», натякаючи на те, що спальний район Оболонь в Києві формувався з мешканців навколишніх сіл, далеких від європейського навчання.

І сьогодні викладач українських університетів не знає за якою ж системою вчимося і вчимо: Болонською чи національно-радянською, що залишилася у спадок від колишньої (Okhrimovych, 2005).

Висновки. Враховуючи сучасний військовий стан, необхідно замислитись про майбутній розвиток освіти України, вже сьогодні обрати власну модель освіти із врахуванням позитивних складових відомих передових освітніх технологій. На сьогоднішній день в основі української освіти – радянсько-Болонська система освіти. Однак, враховуючи критичні зауваження значної кількості викладачів та експертів, ця система має низку недоліків, які негативно позначаються на освітньому процесі. Тому, вже сьогодні треба думати про майбутнє української освіти після війни, визначившись з освітньою системою. Як це свого часу зробила Велика Британія. Упродовж з 16 листопада по 5 грудня 1942 р. за ініціативи голови Освітньої ради Великобританії Р.А. Батлера і голови Британської ради М. Робертсона була скликана у Лондоні конференція за участі міністрів освіти країн-союзників. Основним питанням якої стало відновлення системи освіти з настанням миру. Упродовж 1942-1945 рр. учасники «Конференції міністрів союзників освіти» (англ. SAME) зорганізували 60 зустрічей аби остаточно вирішити першочергове завдання конференції. Робота конференції здійснювалася на пленарних засіданнях конференції та через комісії, комітети та підкомітети. Підсумком роботи SAME стало ухвалення рішення сприяти заснуванню Організації Об'єднаних Націй з освітньої та культурної реконструкції (Conference of Allied Ministers of Education, N.d.).

У нашому випадку підготовку нової або оновленої моделі української освіти зобов'язані зробити заздалегідь самі освітяни, викладачі і методисти, а не чиновники згори. Тому, вже сьогодні потрібно активно напрацьовувати схеми і системи нової освіти для нової України.

REFERENCES

- The Bologna system of education: what is it and what are its advantages? (September 13, 2023). *My Atomy*. Retrieved from <https://atomy.com.ua/bolonska-systema-osvity-shho-cze-ta-v-chomu-yivi-perevagy/> // Болонська система освіти: що це та в чому її переваги? (13 вересня 2023). *My Atomy*. Retrieved from <https://atomy.com.ua/bolonska-systema-osvity-shho-cze-ta-v-chomu-yivi-perevagy/>
- Буков, М.Ю.** (2010). Models of the education system and educational environment. *Problemy ta perspektivy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tehnichnoi elity*, 27 (1) (31), 39-47 // **Буков, М.Ю.** (2010). Моделі системи освіти і освітнього середовища. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*, 27 (1) (31), 39-47.
- Communiqué “2009 World Conference on Higher Education: the New Dynamics of Higher Education and Research for Societal Change and Development” (2009). *UNESDOC: Digital Library*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000183277>
- Conference of Allied Ministers of Education (N.d.) *UNESCO Archives AtoM Catalogue*. Retrieved from <https://atom.archives.unesco.org/conference-of-allied-ministers-of-education>
- Martynets, L.A.** (2015). *Modern models of education. Educational and methodical manual 2nd edition, supplemented and revised*. Vinnytsia: DonNU // **Мартинець, Л.А.** (2015). *Сучасні моделі освіти. Навчально-методичний посібник Видання 2-е, доповнене та перероблене*. Вінниця: ДонНУ.
- Minasyan, A.** (2004). Modern models of education. *Western Ukrainian National University: official site*. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream> // **Мінасян, А.** (2004). *Сучасні моделі освіти. Західноукраїнський національний університет: офіційний сайт*. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream>

- Newman, J.H.** (1873). The Idea of a University. *SuperSummary*. Retrieved from <https://www.supersummary.com/the-idea-of-a-university/summary>
- Okhrimovych, A.** (May 14, 2005). Education the accession of Ukraine to the Bologna process. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/930407.html> // **Охрімович, А.** (14 травня, 2005). Освіта – приєднання України до Болонського процесу. *Радіо Свобода*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/930407.html>
- Otamas, I.G.** (2017). The influence of UNESCO on the development of education in Ukraine. *Theory and methods of educational management*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2017_1_16 // **Отамась, І.Г.** (2017). Вплив ЮНЕСКО на розвиток освіти в Україні. *Theory and methods of educational management*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2017_1_16
- Pavlenko, V.V.** (2001). *Developmental training technology D.B. Elkonin - V.V. Davydova*. Istorychni aspekty, suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku systemy doshkilnoi i pochatkovoї shkilnoi osvity: zbirnyk naukovometodychnykh prats. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, pp. 11-14. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/12563/1/15.pdf> // **Павленко, В.В.** (2001). *Технологія розвивального навчання Д.Б. Ельконіна – В.В. Давидова*. Історичні аспекти, сучасний стан і перспективи розвитку системи дошкільної і початкової шкільної освіти: збірник науковометодичних праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, pp. 11-14. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/12563/1/15.pdf>
- Ros, O.** (December 29, 2011). Maria Zubrytska: "Trends in our education are alarming". *ZN.ua*. Retrieved from <https://cutt.ly/hwGDs8aG> // **Рось, О.** (29 грудня 2011). Марія Зубрицька: «Тенденції в нашій освіті викликають тривогу». *ZN.ua*. Retrieved from <https://cutt.ly/hwGDs8aG>
- Russia and Belarus excluded from representation in the Bologna process – details (April 13, 2022). *Slovo i dilo: analitychnyi portal*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/13/novyna/suspilstvo/rosiyu-ta-bilorus-vyklyuchyly-predstavnytva-bolonskomu-procesi-podrobyczy> // Росію та Білорусь виключили з представництва в Болонському процесі – подробиці (13 квітня 2022). *Слово і діло: аналітичний портал*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/13/novyna/suspilstvo/rosiyu-ta-bilorus-vyklyuchyly-predstavnytva-bolonskomu-procesi-podrobyczy>
- Sbruieva, A.A.** (2020). Comparative Higher Education: National, European and Global Contexts. Retrieved from https://jmm.sspu.edu.ua/images/2021/kursi_vse/.pdf // **Сбруєва, А.А.** (2020). Навчальний курс: Порівняльна педагогіка вищої школи: національний, європейський та глобальний контексти. Retrieved from https://jmm.sspu.edu.ua/images/2021/kursi_vse/.pdf
- Simonenko, V.D.** (Ed.). (2004). *General and professional pedagogy*. Moskva: Ventat Graf. Retrieved from https://pedlib.ru/Books/1/0444/1_0444-134.shtml // **Симоненко, В.Д.** (2004). *Общая и профессиональная педагогика*. Москва: Вентана Граф.
- UNESCO Recommendation on Open Science (2021). *UNESDOC: Digital Library*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379949>
- Vereshchagina, T.O.** (2009) Reception of the philosophy of V. Von Humboldt in the theory of intercultural education. *Zbirnyk «Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy»*. Retrieved from <https://ap.uu.edu.ua/article/194> // **Верещагіна, Т.О.** (2009). Рецепція філософії В. фон Гумбольдта в теорії міжкультурного навчання. *Збірник «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами»*. Retrieved from <https://ap.uu.edu.ua/article/194>

INTERNATIONAL RELATIONS

УДК 070 (100) : 355.01] (091)
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.076

EVOLUTION OF INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR THE ACTIVITIES OF MASS MEDIA IN WARS AND ARMED CONFLICTS

Iryna Tykhonenko,

e-mail: irinavi2202@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68 Desantnykiv, 10*

Abstract

The article attempts to consider the historical development of actions of the world community regarding the creation of an international legal framework for the activities of mass media in wars and armed conflicts. The chronological period considered by the author is regulated from the 19th century to the present stage, taking into account the forms and levels of interaction between states and relevant mass media organizations.

It was revealed that at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the efforts of the world community were based on the desire to expand the recognition of mass media rights in accordance with the Liber Code of 1863 and Hague Convention of 1907, at meetings of press representatives. The periods of the First and Second World Wars showed certain gaps in the protection of the press and expanded the formats of interaction not only of states, but also of non-state actors – the activities of the League of Nations, as well as the United Nations, and international non-governmental organizations. The biggest achievement was the regulation of the legal status of mass media workers within the framework of international humanitarian law and the relevant editions of the Geneva Conventions on prisoners of war and their Protocols. At the insistence and participation of international professional mass media associations, the issue was considered by resolutions of the UN Security Council, the UN General Assembly, and UNESCO. Currently, a great deal of work on the unification and modernization of the norms of activities of journalists in zones of armed conflicts is being conducted within the Council of Europe, as well as under the leadership of the organization ‘Reporters without Borders’.

The author came to the conclusion that the historical development of international legislation regarding the activities of the mass media in armed conflicts requires further elaboration, taking into account the uniqueness and particularity of the circumstances of each armed conflict and the violation of norms generally accepted by the international community by the warring parties or the aggressor state.

Keywords: mass media, journalists, protection of journalists, international humanitarian law, Geneva Convention, armed conflict

ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ОСНОВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ВІЙНАХ І ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ

Ірина Тихоненко,

e-mail: irinavi2202@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7716-085X>

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, вул. 68-Десантників, 10.*

Анотація

У статті здійснено спробу розгляду історичного розвитку дій світової спільноти щодо створення міжнародно-правової бази діяльності засобів масової інформації у війнах і збройних конфліктах. Хронологічний період, який розглядає авторка, охоплює час з 19 століття по сучасність, зважаючи на форми та рівні взаємодії держав і відповідних організацій ЗМІ.

Виявлено, що наприкінці 19 – початку 20 ст. зусилля світової спільноти ґрунтувалися на прагненнях розширити визнання прав ЗМІ відповідно до Кодексу Лібера 1863 р. та Гаазької конвенції 1907 р., на зібраннях представників преси. Періоди Першої та Другої світової воєн показали певні прогалини у захисті преси та розширили формати взаємодії не лише держав, а й недержавних акторів – діяльності Ліги Націй, а також Організації Об'єднаних Націй, міжнародних неурядових організацій. Найбільшим здобутком стала регламентація юридичного статусу працівників ЗМІ в межах міжнародного гуманітарного права та відповідних редакцій Женевських конвенцій про поводження з військовополоненими та Протоколами до них. За наполяганням та участю міжнародних фахових об'єднань ЗМІ питання перейшло у площину відповідних резолюцій Ради Безпеки ООН, Генеральної Асамблеї ООН, ЮНЕСКО. Наразі, велика робота щодо уніфікації та модернізації норм діяльності журналістів у зонах збройних конфліктів ведеться в межах Ради Європи, а також під проводом організації «Репортери без кордонів».

Авторка прийшла до висновку, що історичний розвиток міжнародного законодавства щодо діяльності ЗМІ у збройних конфліктах потребує подальшого доопрацювання зважаючи на унікальність й особливості обставин кожного збройного конфлікту та порушення воюючими сторонами, або державою-агресором загальноприйнятих міжнародною спільнотою норм.

Ключові слова: засоби масової інформації, журналісти, захист журналістів, міжнародне гуманітарне право, Женевська конвенція, збройний конфлікт

Постановка проблеми. Російсько-українська війна поставила питання про рівень інформування, дезінформації в умовах воєнного стану, а також безпосередньо вплинула на виконання професійних обов'язків працівниками засобів масової інформації (ЗМІ) – їх юридичного статусу, прав під час роботи у зоні бойових дій, окупованій території та захисту життя, честі та гідності.

У річному звіті партнерських організацій для Платформи Ради Європи зі сприяння захисту журналістики та безпеці журналістів «Війна в Європі та боротьба за право повідомляти» опублікованому у 2023 р. зазначається, що понад 11 000 журналістів були акредитовані українською владою для висвітлення вторгнення Росії. Вони зіштовхнулися з низкою проблем і перепон у роботі, серед яких і такі, що становлять загрозу життю – спроби нападу та захоплення журналістів на окупованих

Росією територіях. Оскільки Україна запровадила воєнний стан і зробила військову таємницю пріоритетом, дуже мало військових кореспондентів допущено на передову. Проте, їх робота триває у воєнних умовах.

В Україні у 2022 р. під час висвітлення повномасштабного військового вторгнення Росії було вбито щонайменше 20 працівників ЗМІ, ще 21 був поранений. Зокрема відзначається, що 30 березня 2022 р. литовський документаліст М. Кведаравічус був убитий після того, як його викрали російські солдати у Маріуполі. Письменника та члена Національної спілки журналістів України Є. Баля російські військові затримали у своєму будинку під Маріуполем і три дні катували в підвалі, а після звільнення він помер. І це лише декілька прикладів зі Звіту (Annual Report 2023, 2023). Ці факти підтверджують надзвичайно високий рівень небезпеки для життя з якою зіштовхуються журналісти у виконанні фахової діяльності, хоча наразі вже існує низка міжнародних нормативних документів щодо статусу ЗМІ у війнах і збройних конфліктах, які прийняті як міжнародними міжурядовими, так і неурядовими організаціями із залученням фахових об'єднань ЗМІ на глобальному та регіональному рівнях міжнародних відносин.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання діяльності, фахових обов'язків і прав журналістів, працівників ЗМІ присвячено низку наукових розвідок, проте недостатньо ґрунтовних і систематизованих праць щодо питання еволюції міжнародно-правового регламентування діяльності ЗМІ у збройних конфліктах.

Відзначимо працю А.Ю. Кірика (Kiryk, 2023) щодо ґрунтовного аналізу правового статусу журналіста з акцентом на Женевські конвенції, а також С. Шевчук (Shevchuk, 2018), яка проаналізувала загальні особливості роботи журналістів у зонах конфлікту.

Серед закордонних науковців, які досліджували зазначену проблематику, відзначимо працю Д. Говарда (Howard, 2002) з Єльського університету (США), яка ґрунтовно розкриває спроби створити комплексне міжнародне-правове регулювання діяльності ЗМІ у війнах, зокрема, періоду Першої та Другої світових воєн. Французький науковець, юридичний радник «Репортерів без кордонів» А. Бальгі-Галуа (Франція) (Balguy-Gallois, 2004), С. Ядав (Непал) (Yadaw, 2015), Е. Кроуфорд (Австралія) (Crawford, 2012) акцентують увагу на питаннях захисту журналістів у збройних конфліктах апелюючи до документів і практичної діяльності преси у «гарячих точках» планети.

Джерельною та фактологічною основами дослідження стали документи у царині міжнародного гуманітарного права, що стосуються та регламентують діяльність, юридичний статус і захист прав ЗМІ, журналістів на територіях, де ведуться війни або збройні конфлікти. Відзначимо вагомість під час проведення дослідження видання організації «Репортери без кордонів» у партнерстві з ЮНЕСКО – «Посібник з безпеки для журналістів. Посібник для репортерів у небезпечних зонах» (Safety guide for journalists: a handbook for reporters in high-risk environments, 2017).

Метою дослідження є аналіз еволюції, історичних конференцій, документів, що сформували існуючу наразі міжнародну нормативно-правову базу щодо діяльності працівників засобів масової інформації під час воєн і збройних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до чинного міжнародного права, журналісти, які перебувають на законних робочих місцях у районах збройних конфліктів, користуються захистом міжнародного гуманітарного права, поділяються на декілька груп. Першою категорією є військові кореспонденти, які займаються висвітленням подій на воєнних театрах. Другою групою є журналісти, які здійснюють небезпечні професійні відрядження у зони збройного конфлікту. Третьою категорією є журналісти, відряджені до військових частин. Важливо відзначити також групу та статус незалежних журналістів, які можуть оповіщати про події в зоні конфлікту, не належачи до вищезазначених категорій, і при цьому

користувалися міжнародним захистом як цивільне населення (Kiryk, 2023: 376). Діяльність зазначених груп журналістів, працівників ЗМІ регламентується відповідно до низки документів, які міжнародна спільнота формувала досить тривалий час.

Перші спроби міжнародної правової регламентації діяльності засобів масової інформації було зроблено наприкінці 19 ст. як урядами окремих країн чи груп держав, так і у межах діяльності професійних організацій журналістів. Першими та найважливішими з таких зустрічей були два міжнародні конгреси у справах друку в США та Бельгії у 1893 р., основним питанням яких стала проблема покращення умов праці та ролі преси на міжнародній арені (Howard, 2002: 510). Хоча ці дискусії були комплексними та корисними для того часу, все ж таки вони не змогли привести в розробку або застосування конкретні міжнародні рішення.

Варто зазначити ще один аспект діяльності цих конгресів вже у призмі конфліктогенності міжнародних відносин – прагнення розширити визнання прав ЗМІ відповідно до Кодексу Лібера 1863 р. Цей Кодекс містив правила ведення сухопутних воєн, визначав норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту прав цивільного населення та гідного поводження з військовополоненими. Відповідно, відбувалося апелювання і до правил захисту діяльності ЗМІ в період збройного конфлікту, а Стаття 50 Кодексу Лібера вказувала наступні умови: «громадяни, які супроводжують армію з будь-якою метою, зокрема як маркітанти, редактори або журналісти журналів, при взятті в полон можуть розцінюватися як військовополонені і можуть бути затримані відповідно до такого статусу» (Gorokhovska & Semenyuk, 2014: 115).

Також варто відзначити, що під час обговорення міжнародних законів про право збройних конфліктів на мирних конференціях у Гаазі в 1899 р., аналогічне положення щодо журналістів було включено до статті 13, а також підтверджено у Гаазьких правилах про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. У додатку четвертої Гаазької конвенції 1907 р. Стаття 13 Положення передбачає, що «особи, які йдуть за армією, але не належать їй, наприклад, кореспонденти газет і репортери, мають право, у разі захоплення, на ставлення до них нарівні з ув'язненими військовополоненими, при умові, що вони знаходяться у розпорядженні відповідної акредитації від військової влади тієї армії, яку вони супроводжували» (Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land...). Це положення було також включено до Женевської конвенції 1929 р. про поводження з військовополоненими (Geneva Convention of 27 July 1929 relative to the treatment of prisoners of war).

Проте, у цих документах журналісти розглядаються як категорія осіб, яка йде за збройними силами, не входячи при цьому до особового складу армії, і яка у разі захоплення має право на те саме ставлення, що й військовополонені, але зберігаючи статус цивільної особи. У цьому випадку має дотримуватися найважливіша умова – журналісти повинні мати посвідчення, видане військовою владою країни.

Варто зазначити, що після Першої світової війни зусилля щодо удосконалення міжнародно-правових норм забезпечення діяльності ЗМІ у збройних конфліктах тривали і втілилися у багатосторонній взаємодії, насамперед, на майданчику Ліги Націй. Найбільш важливою спробою Ліги Націй у питаннях захисту представників тогочасних ЗМІ була конференція експертів у сфері преси, яка відбулася у 1927 р. та ухвалила низку резолюцій для розгляду державами-членами (Yadaw, 2015). На жаль, жодна з пропозицій щодо захисту преси не була успішною, і ці спроби були перервані новою війною.

Завершення Другої світової війни зробило новий імпульс розвитку міжнародних норм захисту журналістів у збройних конфліктах вже у діяльності Організації Об'єднаних Націй. У підготовці проекту конвенції цієї організації кілька статей було запропоновано для забезпечення особливого захисту журналістів. Запропонована стаття 2 проекту стосувалася видачі представникам преси та журналістам національною владою спеціальних посвідчень особи. Запропонована

стаття 10 Конвенції передбачала, що сторони у конфлікті повинні зробити все, що в їх силах, щоб захистити журналістів (Crawford, 2012). Після розробки Женевських конвенцій 1949 р., журналісти були класифіковані як цивільні особи: «це люди, які не беруть активної участі у бойових діях, у тому числі члени збройних сил, які склали зброю, а також ті, що перестали брати участь у військових діях внаслідок хвороби, поранення, затримання, або з будь-якої іншої причини, повинні за будь-яких обставин користуватися гуманним ставленням до них». Також «військові кореспонденти» входять до категорії осіб, дещо відмінної від тієї, про яку йдеться у Конвенції 1929 р. – їх об'єднує те, що вони пов'язані з військовими, не входячи до структури збройних сил. Також тільки військові кореспонденти можуть бути захоплені під час воєнних дій, оскільки цивільні особи (у тому числі ті журналісти, які не є військовими кореспондентами) мають бути вільними від захоплення та нападу відповідно до четвертої Женевської конвенції та Протоколу II до Женевської конвенції (Balguay-Gallois, 2004: 39).

Не зважаючи на широкий спектр дій цих захисних заходів для журналістів, вони не враховують особливих труднощів, з якими зіштовхуються представники ЗМІ, які, як правило, безпосередньо пов'язані з конфліктом, ніж звичайні мирні жителі. Багато коментаторів і журналістів відчували недоліки та прогалини в юридичному та практичному вимірах забезпечення їм особливого статусу відповідно до Женевських конвенцій.

До модернізації процедур регламентації захисту представників ЗМІ у війнах і збройних конфліктах долучилися міжнародні неурядові організації (МНУО). Однією з перших великих спроб МНУО був з'їзд Міжнародної федерації головних редакторів у 1957 р., де проведено ретельне розслідування питань пов'язаних із безпекою журналістів. Врешті-решт, федерація була не в змозі дійти певного висновку та передала це питання на розгляд Міжнародної комісії юристів у 1967 р. Проєкт було розглянуто та змінено на семінарі, що відбувся в Женеві у квітні 1968 р. Представникам журналістського фаху, а також представникам інших організацій, таких як Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) було дозволено подати свої зауваження під час наради (Howard, 2002: 513-514).

Кульмінацією цих зусиль став конгрес Міжнародної федерації шеф-редакторів у Монтекатині (Франція) у травні 1968 р. На засіданні було ухвалено попередній проєкт Конвенції про захист журналістів у небезпечних відрядженнях (Проєкт Монтекатині). Відповідно до Проєкту було запропоновано утворення міжнародного Комітету із захисту журналістів у небезпечних місцях, який мав би стати незалежним органом, до якого входили б організації ЗМІ, які перебувають під егідою ООН. Не зважаючи на те, що Проєкт Монтекатині був ретельно продуманий, він не був направлений до ООН для розгляду (Tumberg & Waisbord, 2017).

Наступна важлива спроба МНУО у сфері забезпечення діяльності ЗМІ у збройних конфліктах мала місце у відповідь на міжнародну трагедію – у 1970 р. сімнадцять журналістів зникли в Камбоджі. У тому ж році Міжнародний інститут преси провів дві наради, де окрім низки організацій ЗМІ взяли участь представники з Міжнародної асоціації юристів-демократів, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти науки і культури (ЮНЕСКО) та Міжнародного інституту з прав людини. Засідання сприяло створенню Міжнародного Професійного комітету з питань безпеки журналістів (далі Комітет з питань безпеки). Проте такий план було припинено у 1975 р. через відсутність консенсусу між країнами (Howard, 2002: 515). Відзначимо, що на розгляді в ООН, 9 грудня 1970 р., після звернення Генерального секретаря, Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) ухвалила Резолюцію щодо захисту журналістів, які перебувають у небезпечних місцях (Resolution of Protection of journalists...; Davies, 2013: 1259). Після цієї резолюції Комісії з прав людини було надано попередній проєкт Конвенції про захист журналістів, створений переважно організаціями професійних журналістів. При розгляді питання дипломатична конференція запропонувала нову статтю, для

включення до проекту Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій у 1977 р. – Стаття 79 «Заходи захисту журналістів» (Protocol Additional to the Geneva Conventions..., 1979).

В основі цієї статті були зазначені наступні положення: журналіст, який перебуває в зоні збройного конфлікту, як цивільна особа, захищений міжнародним гуманітарним правом саме як цивільна особа. Військові кореспонденти, які акредитовані при збройних силах, зберігають своє особливе положення, визнане Статтею 4А, пункт 4, Конвенції III (Geneva Convention (III) on Prisoners of War). І, нарешті, підтвердженням того, що особа є журналістом, є посвідчення, зразок якого наводиться у додатку до Протоколу (Protocol Additional to the Geneva Conventions..., 1979). Найбільшим здобутком прийняття Додаткового протоколу став саме факт видачі журналістам відповідних посвідчень, проте, на цьому, активність дій ООН щодо питань захисту ЗМІ у збройних конфліктах була зведена до мінімуму на досить тривалий час.

Лише у 1989 р. Підкомісія із запобігання дискримінації та захисту представників національних меншин почала розглядати це питання. Один із членів підкомісії, В. Саді, вніс на розгляд проект резолюції щодо захисту преси (Резолюція Саді). На жаль, Підкомісія не ухвалила проект резолюції, відтермінувавши процедуру до наступної сесії. Ця відстрочка відзначила востаннє, коли у Підкомісії офіційно під егідою ООН розглядалося питання щодо захисту преси (Howard, 2002: 517-518).

Чільне місце у розробці міжнародно-правових норм щодо забезпечення діяльності ЗМІ у період збройних конфліктів посідає діяльність Організації Об'єднаних Націй з питань освіти науки і культури. ЮНЕСКО вперше офіційно розглянула це питання на колоквиумі, що відбувся у Флоренції (Італія) у квітні 1977 р. на засіданні, присвяченому зв'язку та інформаційному потоку в цілому. Зокрема, складений на цій зустрічі робочий документ засвідчив, що «має бути забезпечений захист для журналістів, які працюють у небезпечних місцях у зонах збройних конфліктів» (Tumberg & Waisbord, 2017).

У 1978 р. на двадцятій сесії Генеральної асамблеї ЮНЕСКО було ухвалено Декларацію про основні принципи, що стосуються вкладу засобів масової інформації у зміцнення миру та міжнародного порозуміння, у розвиток прав людини й у боротьбу проти расизму й апартеїду і підбурювання до війни. У пункті 4 цього документа Статті 2 Асамблея заявила, що «дуже важливо, щоб журналісти та інші працівники засобів масової інформації, у їхній власній країні чи за кордоном, були впевнені у захищеності гарантій надання їм найкращих умов для здійснення професійної діяльності» (Declaration on Fundamental Principles..., 1978).

ЮНЕСКО продовжувала акцентувати свою увагу на цій темі під час консультативної наради між представниками Міжнародної організації журналістів та Міжнародної федерації журналістів у Парижі 21-22 січня 1980 р. Наступною була зустріч організацій ЗМІ у квітні 1980 р. в Мексиці організована Латиноамериканською федерацією журналістів, за участю Міжнародної федерації журналістів і Конфедерації журналістів АСЕАН (Howard, 2002). Вона завершилася ухваленням документу із закликом до ГА ООН визначити, чому попередні спроби вирішення проблеми в ООН не мали успіху і що можна зробити на майбутнє.

Вже після завершення доби «холодної війни» відбулися активні зрушення у діяльності ООН до яких закликала вище зазначена зустріч організацій ЗМІ. Акцентуємо увагу на наступних заявах і документах. Зокрема, Резолюція 1738, яку Рада Безпеки ООН (РБ ООН) прийняла у 2006 р., і яка нагадує всім сторонам у збройному конфлікті – як державним, так і недержавним суб'єктам – про зобов'язання не лише поважати та захищати журналістів, працівників засобів масової інформації та персонал, що з ними пов'язаний, а й запобігати насильству, боротися з безкарністю та захистом обладнання ЗМІ (Resolution 1738 adopted by the Security Council..., 2006).

Зазначена Резолюція РБ ООН стала продовженням і підтвердженням намірів захисту ЗМІ, діяльності журналістів у збройних конфліктах, які були також зазначені у Резолюції 1265 РБ ООН – першій Резолюції РБ ООН з розгляду питання захисту цивільних осіб у збройному конфлікті, насамперед біженців. Адже відповідно до норм міжнародного гуманітарного права журналісти у військових конфліктах підпадають під норми захисту як цивільне населення (є винятки для військових кореспондентів) (Resolution 1265..., 1999).

У квітні 2006 р. РБ ООН ухвалила Резолюцію 1674, яка підтримує загальний принцип, що навмисний напад на цивільних осіб, у тому числі тих журналістів, які практикують свою професію в районах збройного конфлікту, є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права (Resolution 1674..., 2006).

Ще одним важливим документом є Резолюція 2222 прийнята РБ ООН 27 травня 2015 р., яка наголошує на «особливих ризиках», яким піддаються журналістки та працівниці ЗМІ під час виконання своєї роботи, і закликає враховувати наявність гендерних питань і небезпек у заходах гарантування безпеки журналістів під час збройного конфлікту». Відзначимо, що ця Резолюція була прийнята у зв'язку із жорстоким нападом на військового репортера телеканалу CBS на майдані Тахрір у Каїрі 2011 р. (Safety guide for journalists, 2017: 15).

Медельїнська декларація про забезпечення безпеки журналістів і боротьбу з безкарністю (Medellin Declaration..., 2007) прийнята ЮНЕСКО у травні 2007 р., підтверджує необхідність захисту журналістів у небезпечних зонах у ширшому розумінні, ніж Женевські конвенції 1949 р.

Відзначимо, що у партнерстві з ЮНЕСКО, організація «Репортери без кордонів» у березні 2022 р. видала Посібник з безпеки для журналістів – нове видання посібника для репортерів у зонах високого ризику. Вперше опублікований 1992 р. й відтоді кілька разів оновлений, цей посібник також видано французькою, іспанською й арабською мовами та є переклад українською мовою (Safety guide for journalists, 2017).

12 квітня 2012 р. керівництво Організації Об'єднаних Націй ухвалило План дій ООН щодо безпеки журналістів і проблеми безкарності. Цей план є координованим міжвідомчим механізмом із багатостороннім підходом до втілення глобальної стратегії, спрямованої на посилення захисту представників ЗМІ. Генеральна Асамблея ООН 18 грудня 2013 р. прийняла Резолюцію 68/163, що стосується безпеки журналістів. Ця резолюція проголосила 2 листопада Міжнародним днем припинення безкарності за злочини проти журналістів і поклала на ЮНЕСКО відповідальність за координацію реалізації Плану дій (Safety guide for journalists, 2017: 15).

Варто наголосити, що у вище зазначеній Резолюції ГА ООН 68/163 акцентується, що «журналісти, працівники засобів масової інформації та пов'язаний з ними персонал, які перебувають у небезпечних професійних відрядженнях у районах збройного конфлікту, розглядаються як цивільні особи та користуються повагою та захистом» (Resolution adopted by the General Assembly..., 2013). Резолюція засуджує насильство проти журналістів, чи то в ситуації збройного конфлікту, чи ні, закликає держави-члени для запобігання такому насильству, і просить їх створити умови безпеки, які дозволять журналістам працювати в незалежному порядку, не зазнаючи тиску.

Відзначимо, що Рада Європи також зробила внесок у формування нормативно-правової бази захисту та діяльності ЗМІ у збройних конфліктах, оприлюднивши наступні документи:

– Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про захист журналістів в умовах конфліктів і тиску» (прийнята Комітетом міністрів 3 травня 1996 р. на 98 сесії);

– Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи № R(96)4 «Про захист журналістів в умовах конфлікту і тиску» (ухвалена Комітетом міністрів від 3 травня 1996 р. на 98-й сесії)

– Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1438 (2005) «Свобода преси і умови роботи журналістів у зонах конфліктів» (прийнято Асамблеєю 28 квітня 2005 р. на 14-й сесії)

– Декларація Комітету міністрів Ради Європи «Про захист журналістики та безпеку журналістів та інших медіа учасників» (прийнята Комітетом міністрів 30 квітня 2014 р. на 1198-му засіданні постійних представників міністрів)

– Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 2053 (2015) «Про захист безпеки журналістів та свобода медіа в Європі» (прийнято Асамблеєю 29 січня 2015 р. на 8-му засіданні) (Collection of documents of the Council of Europe, 2016).

У результаті Міжнародна декларація щодо безпеки журналістів, представлена в Женеві у грудні 2015 р. з участю 70 медійних організацій, ґрунтується на новому підході до відповідальності за забезпечення безпеки представників ЗМІ. Вона висвітлює важливість збільшення усвідомленості журналістами, редакціями та медіа-організаціями щодо передових практик, пов'язаних із безпекою, а також використання механізмів для оцінки і контролю ризиків, з якими зіштовхуються представники ЗМІ (Journalism in Conflict..., 2016: 24).

Висновки. На основі вище згаданих фактів, можна стверджувати, що еволюція розвитку міжнародно-правових норм щодо забезпечення діяльності ЗМІ у період воєн і збройних конфліктів відзначається як низкою безрезультатних спроб, так і успіхами щодо прийняття відповідних нормативних документів. Міжнародно-правовий захист ЗМІ у збройних конфліктах є об'єктом розгляду наступних груп документів: Чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. та двох Додаткових протоколів 1977 р., Резолюцій РБ ООН, Резолюцій ГА ООН, документів прийнятих Радою Європи, ЮНЕСКО, а також за участю організацій ЗМІ.

Відзначимо, що на практиці не завжди ці документи повною мірою захищають журналістів, зважаючи на унікальність й особливості обставин кожного збройного конфлікту та порушення загальноприйнятих міжнародною спільнотою норм воюючими сторонами, або державою-агресором. Тому, робота над покращенням, оновленням та уточненням міжнародно-правової бази щодо діяльності ЗМІ у збройних конфліктах триває.

REFERENCES

- Annual Report 2023 by the partner organizations to the Council of Europe Platform to Promote the Protection of Journalism and Safety of Journalists. War in Europe and the Fight for the Right to Report (2023). *Council of Europe*. Retrieved from <https://cutt.ly/bwXUxUMw>
- Balguy-Gallois, A.** (2004). The protection of journalists and news media personnel in armed conflict. *International Review of the Red Cross*, 86 (853), 37-67.
- Collection of documents of the Council of Europe. Safety of journalists* (2016). Kyiv: LLC 'LIV PRINT' // *Збірник документів Ради Європи. Безпека журналістів* (2016). Київ: ТОВ "ЛІВ ПРИНТ".
- Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land (1907). *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. Retrieved from <https://cutt.ly/7wXUx2XT> // IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі (1907). *Верховна Рада України. Законодавство України*. Retrieved from <https://cutt.ly/bwXUqTJ>
- Crawford, E.** The International Protection of Journalists in Times of Armed Conflict and the Campaign for a Press Emblem. *Social Science Research Network Electronic Library*. Retrieved from <https://cutt.ly/cwXUcrFo>
- Davies, K.** (2013). Legal Avenues for Ending Impunity for Death of Journalists in Conflict Zones: Current and Proposed International Agreements. *International Journal of Communication*, 7, 2157-2177.
- Declaration on Fundamental Principles concerning the Contribution of the Mass Media to Strengthening Peace and International Understanding, to the Promotion of Human

- Rights and to Countering Racialism, Apartheid and Incitement to War (1978). *UNESCO*. Retrieved from <https://cutt.ly/EwXUcosy>
- Geneva Convention (III) on Prisoners of War (1949). *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. Retrieved from <https://cutt.ly/YwXUcj6h> // Женевська конвенція (III) про поводження з військовополоненими (1949). *Верховна Рада України. Законодавство України*. Retrieved from <https://cutt.ly/ZwXUbg9q>
- Geneva Convention of 27 July 1929 relative to the treatment of prisoners of war (1929). *International Committee of the Red Cross*. Retrieved from <https://cutt.ly/ZwXUcv4T>
- Gorokhovska, O. & Semenyuk, I.** (2014). Lieber Code and its implications for development and codification of international humanitarian law. *Derzhava ta Regiony. Seriya Pravo*, 2, 114-118 // **Гороховська, О. & Семенюк, І.** (2014). Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права. *Держава та регіони. Серія Право*, 2, 14-118.
- Howard, D.** (2022). Remaking the pen mightier than the sword: an evaluation of the growing need for the international protection of journalists. *Digital Commons: a service of the University of Georgia Law Library*. Retrieved from <https://cutt.ly/gwXUcTcb>
- Journalism in Conflict: Best Practices and Recommendations: A Handbook of Recommendations for Media Workers* (2016). Київ: 'VAITE Company' // *Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації: Посібник рекомендацій для працівників ЗМІ* (2016). Київ: «Компанія ВАІТЕ».
- Kiryk, A.Yu.** (2023). Legal status of journalists during armed conflicts. *Pravo i Suspilsto*, 1, 374-379. // **Кірик, А.Ю.** (2023). Правовий статус журналістів під час збройних конфліктів. *Право і суспільство*, 1, 374-379.
- Medellin Declaration Securing the Safety of Journalists and Combating Impunity (2007). *United Nation Educational, Scientific and Cultural Organization*. Retrieved from <https://cutt.ly/3wXUCBfb>
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II) (1977). *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. Retrieved from <https://cutt.ly/bwXUvy9s> // Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І) (1977). *Верховна Рада України. Законодавство України*. Retrieved from <https://cutt.ly/uwXUbdT4>
- Resolution 1738 adopted by the Security Council at its 5613th meeting (2006). *Security Council Report*. Retrieved from <https://cutt.ly/OwXUvlnj>
- Resolution 1265. The Protection of civilians in armed conflict adopted by the Security Council (1999). *United Nations Digital Library*. Retrieved from <https://cutt.ly/lwXUbnUnw>
- Resolution 1674 at its 5430th meeting (2006). *Official Documents System of the United Nations*. Retrieved from <https://cutt.ly/OwXUvTxo>
- Resolution adopted by the General Assembly on 18 December 2013. 68/163. The safety of journalists and the issue of impunity (2013). *Official Documents System of the United Nations*. Retrieved from <https://cutt.ly/ZwXUvnNY>
- Resolution of Protection of journalists engaged in dangerous missions in areas of armed conflicts: resolution / adopted by the General Assembly (1970). *United Nations Digital Library*. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/658844>
- Safety guide for journalists: a handbook for reporters in high-risk environments*. (2017). Paris: Reporters Without Borders International Secretariat // *Посібник з безпеки для журналістів. Посібник для репортерів у небезпечних зонах*. 2017. Париж: Reporters Without Borders International Secretariat.
- Shevchuk, S.** (2018). Peculiarities of journalists' work in military conflict zones. *ENPUiR*. Retrieved from <https://cutt.ly/3wXUv9hd> // **Шевчук, С.** (2018). Особливості роботи журналістів в зонах військових конфліктів. *ENPUiR*. Retrieved from <https://cutt.ly/3wXUv9hd>
- Tumberg, H. & Waisbord, S.** (2017). *The Routledge Companion to Media and Human Rights*. Routledge. Retrieved from <https://cutt.ly/cwXUbnhaQ>
- Yadaw, K.S.** (2015). Journalist and news media personnel in armed conflicts: protection measures in international humanitarian law. *Academia.edu*. Retrieved from <https://cutt.ly/vwXUbxJh>

УДК (UDC) 327 (73) : 623.459
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.085

US INTERNATIONAL ACTIVITIES REGARDING THE CHEMICAL WEAPONS CONVENTION IMPLEMENTATION

Oleksandra Dvurechenska,

e-mail: sar04@i.ua,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7786-024X>

Dnipro University of Technology,

Ukraine, 49005, Dnipro, Dmytra Yavornytskoho av., 19

Bohdan Hrushetskyi,

e-mail: bodyahist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6483-8633>

National University of Life and Environmental Sciences,

Ukraine, 03041, Kyiv, Heroiv Oborony str., 15

Abstract

The article is devoted to the analysis of the United States role in the implementation and monitoring of compliance with the provisions of the Chemical Weapons Convention (CWC). The political, diplomatic, and economic measures taken by the United States in response to violations of the Convention, in particular by such states as Russia, North Korea, and Syria, are considered. Political measures consist in condemning violations of the Convention and calling on states to comply with their obligations. Diplomatic measures include negotiations with offending states to resolve the problem of violation of the Convention. Economic measures, such as sanctions, are used to compel offending states to comply with their obligations under the CWC.

The impact of the implementation of the Convention provisions on international security and possible consequences for international relations is analyzed. The presence of chemical weapons is a serious threat to international security, and even small amounts of toxic substances used by terrorist groups can cause significant civilian casualties, it said. Therefore, the implementation of the provisions of the CWC is an important element of ensuring international security.

The article notes that the United States is one of the key member states of the CWC. The United States ratified the Convention in 1997 and is taking various measures to ensure its implementation. For example, in 1992, the U.S. Army established the Unstable Chemical Materials Project, now the Office of Recovered Chemical Materials, to dispose of material assets. Large-scale disposal of chemical weapons began after the US ratified the Chemical Weapons Convention and was successfully completed in 2023.

It is noted that the experience of the USA proves its relevance in the 21st century classical threats to states in the modern world and the need to take these threats into account during the development of the national security system. At the same time, the US policy on countering the use of chemical weapons needs further improvement in the direction of expanding tools and methods to prevent violations of the CWC.

Keywords: international relations, Chemical Weapons Convention, US foreign policy, chemical weapon, sanctions, Syrian conflict

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ США ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛОЖЕНЬ КОНВЕНЦІЇ ПРО ХІМІЧНУ ЗБРОЮ

Олександра Двуреченська,

e-mail: sar04@i.ua,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7786-024X>

*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
Україна, 49005, Дніпро, пр. Дмитра Яворницького, 19*

Богдан Грушецький,

e-mail: bodyahist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6483-8633>

*Національний університет біоресурсів і природокористування України,
Україна, 03041, Київ, вул. Героїв Оборони, 15*

Анотація

Стаття присвячена аналізу ролі США у виконанні та контролі за дотриманням положень Конвенції про хімічну зброю (КХЗ). Розглядаються політичні, дипломатичні та економічні заходи, які вживаються Сполученими Штатами у відповідь на порушення Конвенції, зокрема з боку таких держав, як Росія, Північна Корея, Сирія. Політичні заходи полягають у засудженні порушень Конвенції та заклику до держав дотримуватися своїх зобов'язань. Дипломатичні заходи включають проведення переговорів з державами-порушниками з метою вирішення проблеми порушення Конвенції. Економічні заходи, такі як санкції, застосовуються аби змусити держав-порушниць дотримуватися своїх зобов'язань згідно з КХЗ.

Аналізується вплив реалізації положень Конвенції на міжнародну безпеку та можливі наслідки для міжнародних відносин. Зазначається, що наявність хімічної зброї є серйозною загрозою для міжнародної безпеки, і навіть невелика кількість отруйних речовин, застосована терористичними групами, може призвести до значних втрат серед цивільного населення. Тому виконання положень КХЗ є важливим елементом забезпечення міжнародної безпеки.

У статті зазначається, що США є однією з ключових держав-учасниць Конвенції про хімічну зброю. США, ратифікувавши у 1997 р. Конвенцію, залучають низку різноманітних заходів для забезпечення її виконання. Наприклад, у 1992 р. в армії США був заснований проєкт нестабільних хімічних матеріалів, нині Управління рекуперованих хімічних матеріалів, для утилізації матеріальних засобів. Масштабна утилізація хімічної зброї почалася після ратифікації Конвенції про хімічну зброю США та була успішно завершена у 2023 р.

Відзначається, що досвід США доводить актуальність у 21 ст. класичних загроз для держав у сучасному світі та необхідність врахування цих загроз під час розбудови системи національної безпеки. Разом з тим, політика США щодо протидії використанню хімічної зброї потребує подальшого вдосконалення у напрямку розширення інструментів і методів запобігання порушень КХЗ.

Ключові слова: міжнародні відносини, Конвенція про хімічну зброю, зовнішня політика США, хімічна зброя, санкції, Сирійський конфлікт

Постановка проблеми. Хімічна зброя, як один з видів зброї масового знищення, залишається серйозною загрозою для міжнародної безпеки. Навіть невелика кількість отруйних речовин, застосована терористичними групами, може призвести до значних втрат серед цивільного населення, свідченням чого стала

терористична атака релігійним культом «Аум Сінрікьо» у Токійському метро 1995 р. Наявність хімічної зброї є складною для виявлення та контролю через можливість її прихованого виробництва. Тому вкрай важливою є міжнародна діяльність, спрямована на знищення запасів хімічної зброї та її нерозповсюдження.

Значну роль у цих процесах відіграють США. З метою забезпечення хімічної безпеки громадян США продовжують активно слідкувати за процесами в інших державах і самостійно досліджувати технології виробництва, розповсюдження та використання хімічно-отруйних речовин. Такий підхід дозволяє передбачити хімічні загрози у сучасному світі й організувати захист громадян.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Міжнародна діяльність США щодо контролю над заборонаю хімічної зброї досліджувалася переважно у роботах зарубіжних дослідників: Д. Зандерс (Zanders, 2019), Д. Кейвс і В. Карус (Caves & Carus, 2022), Д. Такер (Tucker, 2010), де вони висвітлюють загальні перспективи реалізації КХЗ, зокрема і позицію США з цього питання.

Зміна позицій позиція США щодо застосування хімічної з боку сирійської влади представлена у працях Р. Траппа (Trapp, 2017), Д. Левіса і Б. Тертрейса (Lewis & Tertrais, 2017), Б. Едвардса і М. Качіаторі (Edwards & Cacciatori, 2018), П. Брукса (Brookes, 2020). М. Нікітін (Nikitin, 2022), А. Сандерс-Закре (Sanders-Zakre, 2018) аналізують реакцію Сполучених Штатів Америки на застосування хімічної зброї Росією у випадках отруєння родини Скрипалів та О. Навального.

При написанні роботи автори послуговувалися урядовими документи США, зокрема звітами щодо виконання КХЗ, документами та матеріалами ООН, Організації із заборони хімічної зброї. Також використовується інформація, викладена на офіційних веб-сторінках організацій та ініціатив, що займаються питаннями заборони хімічної зброї, зокрема Австралійської групи, Асоціації контролю над озброєнням, Вассенаарських домовленостей, Міжнародного партнерства проти безкарності за використання хімічної зброї. У вітчизняній науці дана тематика залишається малодослідженою. Виходячи з цього, головною **метою** роботи є формування цілісного розуміння політики США на міжнародній арені щодо виконання Конвенції про хімічну зброю 1997 р.

Відповідно ключовими **завданнями** дослідження є: виявити роль США у розробці й імплементації КХЗ, зокрема виконання ними взятих на себе зобов'язань; з'ясувати рівень залученості США до міжнародних режимів експортного контролю, пов'язаних з хімічною безпекою; проаналізувати реакцію США на випадки порушення КХЗ і методи, що застосовуються для протидії країнам-порушникам.

Виклад основного матеріалу. Хімічна зброя вперше почала застосовуватися на полях Першої світової війни. У міжвоєнний період вперше було прийнято міжнародний документ, що забороняв використовувати хімічну зброю під час війни. Однак у ньому не йшлося про заборону виробництва, зберігання чи передачі хімічної зброї. Доведеними є застосування хімічних отруйних речовин Італією та Японією у період між світовими війнами. Холодна війна також характеризувалася епізодичним використанням хімічної зброї, зокрема під час громадянської війни у Ємені (1963-1967 рр.), під час ірансько-іракської війни (1980-1988 рр.), Лівією у 1987 р. проти чадських військ.

Завершення Холодної війни та розпад Радянського Союзу сприяли зменшенню чисельності хімічної зброї у світі. Однак на початку 21 ст. випадки використання хімічної зброї почастишали, зокрема хімічну зброю використовували Росія, Сирія, ІДІЛ і КНДР. Підтвердженням є факт використання газових гранат РФ проти українських солдат у 2022 р.

Важливим для ефективного функціонування сучасної світової системи хімічної безпеки є створення міжнародної правової бази. Головним міжнародним документом у сфері регулювання хімічної безпеки є Конвенція про хімічну зброю (КХЗ), ухвалена у 1997 р. Сполучені Штати відіграли вкрай важливу роль в її

ухваленні. У 1984 р. США створили проєкт конвенції, навколо якого відбувалися подальші перемовини (Zanders, 2019: 5).

У 1997 р. США ратифікували КХЗ, ставши учасниками Організації із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ) та відмовилися від наступального використання хімічної зброї. США узгодили терміни та обсяги знищення хімічної зброї. Сполучені Штати надають доповідь і проводять брифінг на кожній черговій сесії Виконавчої ради та на щорічних сесіях ОЗХЗ про прогрес, досягнутий у знищенні хімічної зброї.

Ще у 1992 р. в армії США був створений проєкт нестабільних хімічних матеріалів, нині Управління рекуперованих хімічних матеріалів, для утилізації матеріальних засобів. Масштабна утилізація хімічної зброї почалася після ратифікації США КХЗ. Під час Холодної війни запаси хімічної зброї США зберігалися у восьми місцях по всій континентальній частині держави і на одному місці за межами континентальної частини США на атолі Джонстон. Утилізація хімічної зброї відбувалася паралельно на всіх базах. Однією з проблем утилізації та задач Управління стало виявлення старих місць знищення хімічної зброї. Під час знищення навчальних матеріалів, хімічних речовин та обладнання їх просто ховали на невеликих, географічно рознесених місцях. Оскільки КХЗ забороняла перевезення хімічних отруйних речовин, то утилізація відбувалася на кожному місці зберігання окремо. Нові методи утилізації передбачають нейтралізацію хімічних речовин у місцях їх зберігання та є набагато безпечнішими. У Міністерстві оборони США діють екологічні програми, а результати їх виконання щорічно зазначаються у звітах до Конгресу.

США вимагають також, щоб комерційні об'єкти, які перевищують визначені КХЗ пороги діяльності, подавали щорічні декларації, повідомлення й інші звіти як за минулу, так й очікувану діяльність, а також дозволяли систематичну та рутинну перевірку шляхом проведення інспекцій на місцях задекларованих комерційних об'єктів.

У 2022 р. на сесії Виконавчої ради Організації із заборони хімічної зброї Сполучені Штати підтвердили знищення близько 98% запасів хімічної зброї, про які вони заявили після набуття чинності КХЗ (Statement by h.e. ambassador..., 2022). США знищили всю хімічну зброю Категорії 2 (хімічна зброя на основі хімікатів, не включених до Списку 1, таких як фосген) і Категорії 3 (хімічна зброя, включаючи незарядні боєприпаси, пристрої й обладнання, призначені спеціально для застосування хімічної зброї) та найближчим часом планують знищити повністю хімічну зброю Категорії 1 (хімічна зброя на основі хімікатів Списку 1, включаючи VX і зарин) (Chemical and Biological Weapons Status at a Glance, N.d.). У липні 2023 р. президент США Джо Байден оголосив, що Сполучені Штати ліквідували останню партію хімічної зброї на своїй території. Таким чином, США остаточно позбулися свого арсеналу хімічної зброї, що раніше нараховував більш ніж 30 тис. тон отруйних речовин (US Military destroys last of huge..., 2023).

Аби зменшити виробництво, поширення, застосування хімічної зброї суб'єктами міжнародного права США ще у 2004 р. взяли участь у прийнятті Резолюції 1540 РБ ООН, яка стала обов'язковим документом для всіх членів ООН у питанні утримуватися від надання будь-якої допомоги недержавним суб'єктам, які намагаються розробляти, здобувати, виробляти, володіти, перевозити, передавати або застосовувати ЗМЗ (ядерну, хімічну або біологічну) і засоби її доставки (United Nations security council resolution 1540, 2004). З метою сприяння виконання Резолюції 1540 у співробітництві з Центром з питань міжнародної торгівлі та безпеки при Університеті Джорджії США у 2012 р. започаткували видання електронного журналу «Компас 1540» з актуальною інформацією для держав-членів ООН, міжнародних організацій і громадян. Також США здійснюють добровільні внески до бюджету Цільового фонду, пов'язаного з виконанням Резолюції 1540.

Важливим чинником ефективності національної системи хімічної безпеки США є участь у зміцненні міжнародної системи хімічної безпеки. США відповідально дотримуються взятих зобов'язань по міжнародним договорам. У разі зміни

національних інтересів чи виникнення певного конфлікту інтересів, США виступають з ініціативами модифікації міжнародного договору.

США продовжують вживати надзвичайних заходів для вирішення проблеми недотримання КХЗ і відновлення стримування за допомогою хімічної зброї самостійно та разом з міжнародними партнерами. Сполучені Штати беруть участь у французькій ініціативі «Партнерство проти безкарності за застосування хімічної зброї» («Партнерство»), створеній у 2018 р. Учасниками цієї ініціативи є 40 держав та Європейський Союз, які взяли на себе політичне зобов'язання посилити тиск на відповідальних за застосування хімічної зброї.

«Партнерство» стосується винятково питання безкарності винних у хімічних атаках у всьому світі та ставить за мету: збирати, компіювати та зберігати всю доступну інформацію про тих, хто використовує хімічну зброю; сприяти обміну цією інформацією з країнами та відповідними міжнародними організаціями, щоб винні одного разу понесли відповідальність за свої дії; використовувати всі існуючі механізми для ідентифікації причетних осіб та організацій, шляхом надання всієї доступної документації та підтримки багатосторонніх дій для застосування до них санкцій; публікувати імена всіх осіб, організацій, груп або урядів, які підпали під санкції, через спеціальну онлайн-платформу; допомогти державам, які цього потребують, у розбудові потенціалу для впровадження механізмів збору інформації або відповідного національного законодавства для переслідування винних у хімічних атаках (Fighting Impunity: International Partnership against Impunity..., 2018).

Держави-учасниці регулярно організують зустрічі експертів для обміну необхідною інформацією для виконання своїх зобов'язань. Учасники «Партнерства» запроваджують санкції проти фізичних та юридичних осіб, які були ідентифіковані як причетні до випадків використання хімічної зброї та токсичних речовин або сприяли розробці хімічних програм. Найбільша частка запроваджених санкцій належить США (Sanctions List, 2020). «Партнерство» співпрацює з ОЗХЗ та ООН.

США беруть активну участь у сучасних організаціях міжнародних режимів експортного контролю, пов'язаних з хімічною безпекою. Одним із перших був Координаційний Комітет зі здійснення контролю над експортом (COCOM – Coordinating Committee in Export Control, створений 1949 р.), який був створений у 1949 р. з метою здійснення контролю за військовим експортом і пов'язаних з ним товарів подвійного використання, запобігання надходження цих товарів до соціалістичних країн. Після розпаду СРСР COCOM припинив своє існування.

На зміну йому у 1996 р. в дію вступили «Вассенаарські домовленості про експортний контроль за звичайними озброєннями, товарами і технологіями подвійного призначення» (ВД). Вони діють в межах Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Конвенції із заборони хімічної зброї та Конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення (КБТЗ) і наявність розвинутого військово-промислового потенціалу.

ВД об'єднує 42 країни. Ці домовленості покликані сприяти регіональній і міжнародній безпеці, а також стабільності шляхом підвищення прозорості та посилення відповідальності у передачах звичайних озброєнь і товарів, технологій подвійного використання, запобігаючи таким чином дестабілізуючим накопиченням. Кожні шість місяців члени ВД обмінюються із не членами ВД інформацією про поставки звичайних озброєнь. Щорічно складаються переліки товарів військового призначення та подвійного використання, серед яких детально перераховуються хімічні речовини, що можуть бути застосовані як зброя (About us, N.d.).

З 1985 р. США є членом Режиму експортного контролю Австралійської групи (АГ), яка контролює нерозповсюдження хімічної та біологічної зброї. АГ була утворена внаслідок виявлення факту використання Іраком хімічної зброї під час ірансько-іракської війни (1980-1988 рр.). Варто зауважити, що ця АГ має неформальний статус, але не дивлячись на це, усі її держави-члени повинні бути

учасниками КХЗ і КБТЗ (Objectives of the Group, N.d.). Досягненням АГ стала розробка переліків речовин, матеріалів, технологій та обладнання, які можуть бути використані для виробництва хімічної та біологічної зброї.

У 1987 р. на основі спільної заяви США, Канади, Великобританії, Франції, ФРН, Італії та Японії був сформований «Режим контролю за ракетними технологіями» (РКРТ), який також був покликаний протидіяти використанню ракет як носіїв хімічної зброї. Як і АГ, РКРТ є неформальним об'єднанням держав, які домовилися дотримуватися керівних принципів. З метою посилення домовленостей у рамках РКРТ в 2002 р. у Гаазі (Нідерланди) був підписаний «Міжнародний кодекс поведінки проти розповсюдження балістичних ракет», де конкретизувався і дещо розширювався комплекс завдань і зобов'язань держав-учасниць РКРТ. Сьогодні РКРТ об'єднує 35 держав.

Перелічені режими доповнюють один одного та сприяють виконанню міжнародних договорів у сфері роззброєння та хімічної безпеки.

Важливою є діяльність США щодо виявлення випадків порушення КХЗ з боку інших країн. Ще 1991 р. США схвалили Акт щодо контролю та ліквідації хімічної та біологічної зброї, згідно з яким вони упродовж 60 днів зобов'язані ввести санкції проти країни, яка використовувала хімічну зброю. Цей акт застосовувався кілька разів за останнє десятиріччя – проти Сирії у 2013 р., Північної Кореї у 2017 р. і Росії у 2018 р. (Sanders-Zakre, 2018).

За потреби США в односторонньому порядку або спільно з іншою державою-учасницею можуть ініціювати інспекції за вимогою щодо сторони, яка не дотримується КХЗ, з метою продемонструвати міжнародній спільноті акт недотримання; публічно привертати увагу до відповідної діяльності; вимагати у терміновому порядку зустрічі на найвищому дипломатичному рівні зі стороною, що не виконує зобов'язання стороною. Пріоритет надається дипломатичним заходам. Крім того, здійснюється аналіз ризиків для США та аналіз реакції на дії американського уряду країни, що не виконує зобов'язання.

У доповіді Державного департаменту США за 2005 р. про дотримання угод про контроль над озброєннями публічно звинувачено три країни-учасниці КХЗ – Китай, Іран і Росію – у порушенні своїх договірних зобов'язань, оскільки вони зберігають незааявлені потужності з розробки чи виробництва отруйних речовин (Tucker, 2010: 7). США продовжували докладати зусиль для вирішення проблеми невиконання зобов'язань щодо положень КХЗ Росією, Іраном і М'янмою (Compliance with the convention on the prohibition..., 2021). Важливо, що з представниками М'янми представники США на двосторонніх зустрічах неодноразово обговорювали необхідність ліквідації запасів хімічної зброї. У США викликає занепокоєння наявність хімічних отруйних речовин на території КНР і подальші дослідження китайськими вченими різних хімікатів. Спроби США організувати зустріч з представниками Китаю для обговорення цього питання виявилися невдалими.

У відповідь на застосування Росією отруйної речовини «Новачок» проти родини Скрипалів у Солсбері у березні 2018 р. Сполучені Штати разом з Канадою та Нідерландами запропонували додати хімічну речовину «Новачок» до Списку 1 Додатку до КХЗ про хімічні речовини (бойові отруйні речовини). США погодилися з Великою Британією, що Росія несе відповідальність за напад у Солсбері та порушення КХЗ. На Росію були накладені санкції відповідно до Закону про хімічну, біологічну та радіологічну зброю, але для деяких категорій були зроблені винятки. Також США приєдналися до широкої групи країн, які виступили зі спільними заявами на сесіях ЄС та ОЗХЗ у 2020 р. із засудженням замаху на вбивство Олексія Навального. Члени Конгресу у вересні 2020 р. вимагали розслідування отруєння О. Навального.

У березні 2021 р. адміністрація Президента Джо Байдена оголосила про додаткові санкції проти Росії за застосування хімічної зброї «проти власних громадян і порушення Конвенції про заборону хімічної зброї» (Nikitin, 2022). Разом з

тим низка дослідників, зокрема П. Брукс, наполягають на необхідності більш активної політики США щодо протидії російським терористичним актам з використанням хімічної зброї (Brookes, 2020: 4).

Однак найбільш активно США долучилися до питання припинення використання хімічної зброї у Сирійському конфлікті, особливо після того, як у 2013 р. сирійський уряд розпочав масовий обстріл передмістя Дамаску – Гути – з використанням отруйного газу зарину (Lewis & Tertrais, 2017: 77). Офіційні особи США, Великобританії та Франції погрожували, що подальше використання хімічної зброї сирійським урядом призведе до посилення втручання Заходу в сирійський конфлікт, включаючи можливість прямої військової інтервенції (Edwards & Cacciatori, 2018: 288).

Рівень напруженості дещо спав після укладення Женевської угоди між США та РФ про приєднання Сирії до КХЗ і ліквідацію усіх запасів хімічної зброї на території країни. США приєдналися до міжнародної коаліції з вивезення хімічної зброї з території Сирії та подальшої її утилізації (Trapp, 2017: 367-369). Однак це не зупинило сирійську владу від нових випадків використання хімічної зброї, на що США мусили реагувати. Зокрема після того як сирійська влада використала хімічну зброю у провінції Ідліб у 2017 р., США навіть нанесли ракетний удар по урядовій авіабазі Шайрат.

Сполучені Штати Америки систематично підтримували діяльність ОЗХЗ з вивчення випадків використання хімічної зброї в сирійському конфлікті, зокрема щодо інспекції підозрілих об'єктів у Сирії та створення спеціальної команди з розслідування та ідентифікації (Caves & Carus, 2022: 3). У 2020 р. Сполучені Штати разом з міжрегіональною групою відповідальних держав-учасниць сприяли ухваленню Виконавчою радою ОЗХЗ рішення, в якому Сирію засудили за застосування хімічної зброї та визначили заходи, яких Сирія має вжити для виправлення ситуації. За оцінками США, Сирія неодноразово застосовувала хімічну зброю проти сирійського народу з моменту приєднання до КХЗ у 2013 р., порушуючи взяті зобов'язання за статтею I Конвенції. Крім того, США вважають, що Сирія не задекларувала всі елементи своєї хімічної програми, як того вимагає стаття III документу, і що Сирія зберігає хімічну зброю, як вона визначена в КХЗ. Окрім того, Держдепартамент США заявив про можливість причетності Росії до хімічних атак у сирійському місті Дума (Brookes, 2020: 3).

Застосування хімічної зброї Північною Кореєю у 21 ст. також спричинило санкції США відповідно до Закону про контроль над хімічною та біологічною зброєю та ліквідації хімічної зброї від 1991 р. Державний департамент США встановив, що уряд Північної Кореї віддав наказ про використання VX у 2017 р. в Малайзії.

Висновки. Міжнародна діяльність США у напрямку знищення запасів хімічної зброї та її нерозповсюдження є ефективною. Країна застосовує низку конкретних заходів для виконання своїх зобов'язань згідно з міжнародними договорами та конвенціями. Вони вимагають від комерційних об'єктів подавати щорічні декларації та дозволяти проведення інспекцій, а також оголосили про ліквідацію останньої партії хімічної зброї на своїй території. Це свідчить про відданість Сполучених Штатів міжнародним зусиллям у знищенні хімічної зброї.

Окрім того, США здійснюють ретельний моніторинг держав, на території яких продовжує зберігатися хімічна зброя, та одноосібно або через ОЗХЗ намагаються змусити такі держави надати достовірну інформацію ОЗХЗ про запаси хімічної зброї, стан реалізації хімічних програм і перспективи знищення хімічних отруйних речовин. США реагують на порушення Конвенції про хімічну зброю на різних рівнях, включаючи політичні, дипломатичні та економічні заходи. Зокрема вони виступають із заявами, в яких засуджують порушення Конвенції про хімічну зброю та закликають держави дотримуватися своїх зобов'язань, а також застосовують санкції проти країн-порушниць.

Досвід США доводить актуальність у 21 ст. класичних загроз для держав в сучасному світі та необхідність врахування цих загроз під час розбудови системи національної безпеки. Разом з тим, політика США щодо протидії використанню хімічної зброї потребує подальшого вдосконалення у напрямку розширення інструментів і методів запобігання порушень КХЗ.

REFERENCES

- About us. (N.d.). *The Wassenaar Arrangement: official site*. Retrieved from <https://www.wassenaar.org/about-us/>
- Brookes, P.** (2020). The International Response to Russia's Chemical Weapons Use Must Be Stronger. *The Heritage Foundation Issue Brief*, 6019. Retrieved from <https://heritage.org/sites/default/files/2020-10/IB6019.pdf>
- Caves, J.P. & Carus, W.S.** (2022). Controlling Chemical Weapons in the New International Order. *Center for the Study of Weapons of Mass Destruction Proceedings*. Retrieved from <https://wmdcenter.ndu.edu/Portals/97/CSWMD%20Proceedings%20Aug%202022%20Final%20for%20Web.pdf>
- Chemical and Biological Weapons Status at a Glance (N.d.). *Arms Control Association*. Retrieved from <https://www.armscontrol.org/factsheets/cbwprolif>
- Compliance with the convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction Condition (10) (C) Report (April, 2021). *The U.S. Department of State*. Retrieved from <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2021/04/2021-Condition-10-c-Report.pdf>
- Edwards, B. & Cacciatori, M.** (2018). The politics of international chemical weapon justice: The case of Syria, 2011-2017. *Contemporary Security Policy*, 39 (2), 280-297.
- Fighting Impunity: International Partnership against Impunity for the Use of Chemical Weapons. (January 23, 2018). *Chemical weapons no impunity*. Retrieved from https://www.noimpunitychemicalweapons.org/IMG/pdf/180119_declaration_ppes_v_f_en_post_draftin_24_janvier.pdf
- Lewis, J. & Tertrais, B.** (2017). The Thick Red Line: Implications of the 2013 Chemical-Weapons Crisis for Deterrence and Transatlantic Relations. *Survival: Global Politics and Strategy*, 59 (6), 77-108.
- Nikitin, M.B.** (2022). Resurgence of Chemical Weapons Use: Issues for Congress. Retrieved from <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IN/IN10936>
- Objectives of the Group. (N.d.). *The Australia Group: official site*. Retrieved from <https://www.dfat.gov.au/publications/minisite/theaustraliagroupnet/site/en/objectives.html>
- Sanctions List. (October 29, 2020). *Chemical weapons no impunity* Retrieved from <https://www.noimpunitychemicalweapons.org/-en-.html>
- Sanders-Zakre, A.** (2018). U.S. Sanctions Russia for CW Use. *Arms Control Today*. Retrieved from <https://www.armscontrol.org/act/2018-09/news/us-sanctions-russia-cw-use>
- Statement by h.e. ambassador Joseph Manso permanent representative of the United States of America to the OPCW at the 100th session of the executive council (2022). *OPCW*. Retrieved from <https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/2022/08/ec100nat15%28e%29.pdf>
- The Wassenaar Arrangement at a Glance. Retrieved from <https://www.armscontrol.org/factsheets/wassenaar>
- Trapp, R.** (2017) The Use of Chemical Weapons in Syria: Implications and Consequences. *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*. Cham: Springer, 363-375.
- Tucker, J.B.** (2010). The Future of Chemical Weapons. *The New Atlantis*, 26, 3-29.
- United Nations security council resolution 1540 (2004). *United Nations*. Retrieved from <https://www.un.org/en/sc/1540/about-1540-committee/general-information.shtml>
- US military destroys last of huge chemical weapons arsenal (2023). *Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/us-news/2023/jul/07/us-military-chemical-weapons-arsenal>
- Zanders, J.P.** (2019). Preventing the Re-Emergence of Chemical Weapons. *European Union Institute for Security Studies*. Retrieved from <https://www.nonproliferation.eu/wp-content/uploads/2019/11/Brief-3-Chemical-Weapons.pdf>

УДК (UDC) 327 : 343 (4)
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.093

**COOPERATION OF THE STATES OF THE BALTIC REGION
IN THE FIELD OF COMBAT HUMAN TRAFFICKING
(ON THE EXAMPLE OF THE COUNCIL OF THE BALTIC SEA STATES)**

Tetiana Moiseieva,

e-mail: m.tatyana.n.33@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7129-6046>

*National University 'Odessa Polytechnic',
Ukraine, 65044, Odesa, Shevchenko Ave., 1*

Abstract

The problem of combating human trafficking becomes extremely important, taking into account: the global nature of the phenomenon of human trafficking; its characteristic features and negative consequences; ineffectiveness of measures to identify victims of human trafficking and bring criminals to justice; growing risks of human trafficking, in the conditions of various crises and conflicts of our time.

The article analyses the activity of the Council of the Baltic Sea States (CBSC) in the field of combating human trafficking (organizational, normative and applied aspects). The relevance of the issue of combating human trafficking for the Baltic region is substantiated, which led to its inclusion in the long-term priority of the CBSC 'Safe and Secure Region'.

It was emphasized that a significant step in the design and conceptualization of the activities of the CBSC (in the area of combating human trafficking) was the creation of a relevant specialized body – the North Baltic Task Force on Combating Human Trafficking (TF-THB). The purpose, composition, and general principles of TF-THB activity are briefly formulated.

Considerable attention was paid to the analysis of the regulatory documents of the target group: 'Target group of CBSC against human trafficking. Strategy 2020-2025' and 'Target group of CBSC against human trafficking, Technical task 2020-2025'.

A description of the projects is given of CBSC and TF-THB ('CAPE', 'CAPE II', 'PROMISE-TRM', 'They have a name', 'Transnational Referral Mechanism of the Baltic Sea Region' (BSR-TRM), information campaign 'Before You Go'): their general direction, participants, and tasks. The special applied value of the 'BSR-TRM' project and the difficulties associated with its implementation are emphasized.

It was determined that an important component of the cooperation of the states of the region is the discussion (with the participation of experts and practitioners) of the pressing problems of combating human trafficking, at the 'fields' of international forums, conferences, and trainings.

Keywords: Council of Baltic Sea States, task force, anti-trafficking in human beings, CBSS and TF-THB projects

СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ БАЛТІЙСЬКОГО РЕГІОНУ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ (НА ПРИКЛАДІ РАДИ ДЕРЖАВ БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ)

Тетяна Моїсеєва,

e-mail: m.tatyana.n.33@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7129-6046>

*Національний університет «Одеська політехніка»,
Україна, 65044, м. Одеса, проспект Шевченка, 1*

Анотація

Проблема протидії торгівлі людьми набуває виняткової значущості, враховуючи: глобальність явища торгівлі людьми; його характерні риси та негативні наслідки; неефективність заходів щодо виявлення жертв торгівлі людьми та притягнення до відповідальності злочинців; зростання ризиків торгівлі людьми, в умовах різноманітних криз і конфліктів сучасності.

У статті здійснено аналіз діяльності Ради держав Балтійського моря (РДБМ) у сфері протидії торгівлі людьми (організаційний, нормативний і прикладний аспекти). Обґрунтовано актуальність проблеми для балтійського регіону, що зумовило включення цього напрямку до довгострокового пріоритету РДБМ «Безпечний і захищений регіон».

Наголошено, що значним кроком в оформленні та концептуалізації діяльності РДБМ (в площині протидії торгівлі людьми), стало створення відповідного профільного органу – Північно-Балтійської цільової групи боротьби з торгівлею людьми (TF-TNB). Стисло сформульовано мету, склад, загальні засади діяльності TF-TNB.

Значну увагу приділено аналізу регламентуючих документів цільової групи: «Цільова група РДБМ проти торгівлі людьми. Стратегія 2020-2025» і «Цільова група РДБМ проти торгівлі людьми. Технічне завдання 2020-2025».

Охарактеризовано проекти РДБМ і TF-TNB («CAPE», «CAPE II», «PROMISE-TRM», «They have a name», «Транснаціональний механізм перенаправлення в регіоні Балтійського моря» (BSR-TRM), інформаційна кампанія «Before You Go»): їх загальну спрямованість, учасників, завдання. Підкреслено особливе прикладне значення проекту «BSR-TRM» і труднощі, пов'язані з його реалізацією.

Визначено, що вагомою складовою співпраці держав регіону є обговорення (за участі експертів і практиків) назрілих проблем протидії торгівлі людьми, на «майданчиках» міжнародних форумів, конференцій, тренінгів.

Ключові слова: Рада держав Балтійського моря, цільова група, протидія торгівлі людьми, проекти РДБМ і TF-TNB

Постановка проблеми. Торгівля людьми – транснаціональне явище (злочин), яке порушує основні права і свободи людини та має глибокі історичні корені. Характерними його рисами є: глобальність (ареал поширення та масштаби – за оцінками експертів, торгівля людьми стоїть на третьому місці, після нелегальної торгівлі зброєю та наркотиками), різноманітність форм, динамічність, здатність швидко адаптуватися до змінюваних реалій.

Торгівля людьми не є ізольованим явищем, вона тісно пов'язана з багатьма процесами (як на світовому, так і на національному рівнях): політичними, ідеологічними, соціально-економічними, а також – наявністю значного попиту, як на дешеву робочу силу, так і на платні сексуальні послуги (трудова та сексуальна експлуатація є найбільш поширеними видами торгівлі людьми).

У Спільній заяві Міжвідомчої координаційної групи ООН з протидії торгівлі людьми (ICAT), до Всесвітнього дня боротьби з торгівлею людьми (2023 р.), акцентовано, що ризики торгівлі людьми зростають в умовах різноманітних криз і конфліктів, кліматичних змін, відставання темпів соціально-економічного розвитку від стрімкого технологічного прогресу (Joint Statement of the Inter-Agency Coordination Group..., 2023).

На переконання директора Відділу з питань договорів, Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) Джона Брендоліно, «накладання» (збіг у часі) декількох криз, посилює існуючі ризики торгівлі людьми та створює нові. Саме це, на його думку, ми спостерігали у 2022 р. – наявність численних криз, які сформували потужні виклики для всього людства: гуманітарні кризи, кліматичні катастрофи, затяжна пандемія COVID-19, загострення проблем глобальної економічної та продовольчої безпеки, тероризм, конфлікти й ін. (ICAT Chairs' Annual Report, 2022: 1).

Особливої гостроти проблема набула в умовах, розв'язаної Російською Федерацією, повномасштабної війни проти України, що мало прямим наслідком еміграцію величезної кількості українців за кордон. Згідно з даними Агентства ООН у справах біженців (UNHCR), станом на 31 грудня 2022 р., в Європі було зареєстровано майже 8 мільйонів біженців з України, з яких переважну більшість становили жінки та діти (ICAT Chairs' Annual Report, 2022: 17). Це стало найбільшою кризою біженців в Європі (з часів Другої світової війни) та гуманітарним випробуванням не лише для України, а й для держав-партнерів – у тому числі, в контексті ризиків збільшення масштабів торгівлі людьми, адже мігранти є особливо вразливою категорією на всіх етапах міграційного процесу.

Негативною тенденцією, пов'язаною з торгівлею людьми, є неефективність заходів щодо виявлення жертв торгівлі людьми та притягнення до відповідальності злочинців. Так, в Глобальному звіті Управління ООН з наркотиків і злочинності за 2022 р. міститься офіційна статистика виявлених випадків торгівлі людьми за даними 141 країни (понад 95% населення світу), що охоплює період 2017-2020 рр. Наведені цифри засвідчують скорочення кількості жертв (виявлених у всьому світі) у 2020 р. (2019 р. – 49 692 осіб, 2020 р. – 46 850 осіб). Водночас, згідно документу, подібне зменшення не є демонстрацією позитивної динаміки, а скоріше пояснюється іншими причинами: активізацією нових (латентних) форм торгівлі людьми та складністю їх виявлення, в умовах обмежень, пов'язаних з пандемією COVID-19. Що стосується притягнення до відповідальності за злочини торгівлі людьми, то кількість винесених вироків стабільно зменшується: так, якщо у 2017 р. число виявлених жертв становило 44 989 осіб, а засуджених – 7 310 осіб, то у 2020 р. – 46 850/2 271 осіб (UNODC Global Report on Trafficking in Persons, 2022: 7-11).

Враховуючи глобальність явища торгівлі людьми (та інші, пов'язані з ним аспекти), завдання боротьби з ним набуває виняткової актуальності. Проблема протидії торгівлі людьми вимагає пильної уваги та зусиль всіх зацікавлених сторін (урядів, міжнародних і регіональних організацій, профспілок, громадянського суспільства й ін.), і має ґрунтуватися на комплексному, мультидисциплінарному та цілісному підході до її розв'язання (або, хоча б зменшення масштабів і негативних наслідків). Важливим є вироблення узгодженого підходу до: формування відповідної законодавчої бази, належної інформаційної роботи, розроблення превентивних заходів і практичних «механізмів» протидії торгівлі людьми.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Багатоаспектність такого явища, як торгівля людьми, зумовлює інтерес до нього фахівців різних галузей науки: історії, політології, юриспруденції, соціології й ін. Так, в українській історіографії, торгівля людьми, як соціальне явище, розглядається у статті З.Р. Кісіля (Kisil, 2017); його правову оцінку (як злочину) подано у роботах О.О. Мельнікової (Melnikova, 2016), Н.А. Гураленко (Guralenko, 2020) та Д.О. Михайленко (Mukhaylenko, 2015); співробітництво України (з іншими державами) у боротьбі з

торгівлею людьми, досліджено в публікації Ю.С. Нагачевської (Nagachevska, 2015); зв'язок міграційної політики і протидії торгівлі людьми проаналізовано у науковій розвідці О.Р. Овчиннікової (Ovchinnikova, 2016).

Водночас, недостатньо дослідженими залишаються питання вироблення прикладних «механізмів» протидії торгівлі людьми, що робить досвід держав Балтійського регіону (в означеній сфері), цінним – як в науковому, так і в практичному контексті. Тому, **метою** дослідження є аналіз діяльності Ради держав Балтійського моря в сфері протидії торгівлі людьми (організаційний, нормативний і прикладний аспекти).

Виклад основного матеріалу. Рада держав Балтійського моря (далі – РДБМ), як міждержавна регіональна організація, була заснована у 1992 р., для сприяння співпраці та довірі між країнами Балтійського моря. РДБМ складається з 10 держав-членів (Данії, Естонії, Фінляндії, Німеччини, Ісландії, Латвії, Литви, Норвегії, Польщі та Швеції), а також Європейського Союзу (Council, N.d.).

Російська Федерація (входила до числа співзасновників організації), рішенням членів РДБМ (від 3 березня 2022 р.), була відсторонена від подальшої участі у діяльності Ради – як держава, що неспровокованою агресією проти суверенної та демократичної України, порушила фундаментальні принципи та цілі організації. Долю РФ розділила і Білорусь (держав-спостерігач). У спільній заяві (декларації) міністрів закордонних справ держав-учасниць РДБМ і Високого представника Європейського Союзу із закордонних справ і політики безпеки, наголошено, що «Дозволяючи Росії використовувати свою територію для агресії проти України, Білорусь сама несе відповідальність за акт агресії» (Declaration by the Ministers of Foreign Affairs..., March 3, 2022).

Статус спостерігача РДБМ мають 10 країн: Франція, Угорщина, Італія, Нідерланди, Румунія, Словаччина, Іспанія, Україна, Велика Британія та Сполучені Штати Америки. *Спостерігачі* отримують інформацію щодо поточної діяльності РДБМ, долучаються (у відповідних випадках і на тимчасовій основі) до консультацій та роботи структур і робочих органів (Council, N.d.).

У своїй діяльності, РДБМ керується *трьома довгостроковими пріоритетами*: «Регіональна ідентичність», «Сталий і процвітаючий регіон» та «Безпечний і захищений регіон». *Запобігання/протидія торгівлі людьми* (поряд з цивільною безпекою та захистом дітей) є складовою довгострокового пріоритету РДБМ «Безпечний і захищений регіон» (Terms of Reference of the CBSS..., June 9, 2020: 1).

Питання протидії торгівлі людьми (в діяльності РДБМ) актуалізується у зв'язку з виявленими у Балтійському регіоні численними та різноманітними *формами торгівлі людьми* (експлуатації): сексуальна та трудова експлуатація, примусові або фіктивні шлюби, примусова злочинність, примусове жебракування та різні форми торгівлі дітьми.

Найбільш поширеними формами є сексуальна та трудова експлуатація, що, значною мірою, зумовлене попитом на дешеву робочу силу та сексуальні послуги і робить регіон «прибутковим для торговців людьми, які працюють як частина організованих злочинних мереж (або як окремі особи), користуючись вразливістю жертв» (Anti-trafficking, N.d.).

Серйозних масштабів набуває *трудова експлуатація* – передусім, у таких державах, як: Фінляндія, Ісландія, Латвія, Литва, Польща (CBSS Task Force... Strategy 2020-2025, N.d.: 6). Так, у 2016-2018 рр., в країнах регіону було офіційно ідентифіковано понад 800 жертв цієї форми торгівлі людьми. Особливо вразливими є сектори з низькою заробітною платою (м'ясопереробна промисловість, будівництво, сільськогосподарський сектор, транспорт і логістика, сектор клінінгу та готелів, сектор догляду), де вербування трудових мігрантів відбувається через незаконні схеми (здебільшого – за активної участі приватних агентств з працевлаштування, посередників, а також недобросовісних роботодавців) (Joint Statement of commitment to work against human..., June 9, 2021: 1).

Значним кроком в оформленні та концептуалізації діяльності РДБМ, в площині протидії торгівлі людьми, стало створення відповідного профільного органу, визначення принципів його діяльності, завдань та «інструментів» їх реалізації. У червні 2006 р. (на 6-му саміті держав Балтійського моря, в Рейк'явіку), рішенням глав урядів, в рамки РДБМ було інтегровано *Північно-Балтійську цільову* (паралельно вживаються назви: оперативна, або робоча) *групу боротьби з торгівлею людьми* (Task Force Against Trafficking in Human Beings – TF-TNB).

Метою групи є посилення та вдосконалення поточної роботи у питаннях протидії (включаючи превентивні, захисні «механізми») торгівлі людьми, «за допомогою узгодженого та міждисциплінарного підходу», який, зокрема, передбачає кооперацію дій TF-TNB з іншими підрозділами Секретаріату РДБМ (у тому числі, з Групою експертів РДБМ з питань дітей групи ризику) та відповідними суб'єктами у державах-членах (CBSS Task Force... Strategy 2020-2025, N.d.: 2-3; Task Force Against Trafficking in Human Beings, N.d.).

TF-TNB складається з представників урядів (відповідальних за цей напрямок роботи) держав-членів РДБМ та Європейської Комісії. Голова групи змінюється (щорічно) на ротаційній основі між державами-членами.

TF-TNB має свій підрозділ у Секретаріаті РДБМ, який: здійснює професійну підтримку Цільової групи та забезпечує безперервність її діяльності (розробляє річні плани роботи та транснаціональні проекти, вносить пропозиції та ініціативи); представляє Цільову групу на відповідних заходах і в міжнародних / регіональних мережах; поширює інформацію про прогрес і результати роботи TF-TNB (Task Force Against Trafficking in Human Beings, N.d.).

Важливим критерієм ефективності TF-TNB є здатність оперативно реагувати на нові фактори ризику і загрози (пов'язані з торгівлею людьми), зумовлені, в тому числі, безпековими викликами – такими, як російсько-українська війна, що призвела до переміщення (в межах регіону) понад 2,7 мільйонів українців (відомості наведені в підсумковому звіті щодо торгівлі людьми, станом на жовтень 2022 р.) (Human Trafficking – Baltic Sea Region Round-up Report 2022, October 17, 2022).

Оперативна група працює відповідно до загальних стратегічних цілей і завдань та річних планів роботи, які відповідають Стратегії Європейського Союзу для регіону Балтійського моря – EUSBSR (CBSS Task Force... Strategy 2020-2025, N.d.: 3).

На поточний момент, діяльність TF-TNB регламентується двома основними документами: «Цільова група РДБМ проти торгівлі людьми. Стратегія 2020-2025» (далі: «Стратегія») та «Цільова група РДБМ проти торгівлі людьми. Технічне завдання 2020-2025» (далі: «Технічне завдання») (CBSS Task Force... Strategy 2020-2025; Terms of Reference of the CBSS..., June 9, 2020).

«Стратегія» – керівний інструмент, який: формулює загальну мету та бачення роботи Цільової групи; встановлює ключові принципи та стандарти, які лежать в основі всіх дій; окреслює і деталізує чотири стратегічні цілі та тематичні пріоритети у протидії торгівлі людьми (CBSS Task Force... Strategy 2020-2025, N.d.: 1-9).

Так, ключовими принципами та стандартами визначено наступні: підхід, що ґрунтується на правах людини; гендерно-чутливий підхід; міждисциплінарна співпраця (передбачає співробітництво органів державної влади з організаціями громадянського суспільства, а також профспілками, асоціаціями роботодавців, підприємствами, релігійними організаціями й іншими суб'єктами); послідовний підхід, що ґрунтується на фактичних даних; процеси участі «знизу-вгору» у поєднанні з підходами «зверху-вниз» (співпраця та координація зусиль між установами й органами різних рівнів); забезпечення сталості (формування ефективної стратегії протидії торгівлі людьми, з урахуванням минулих досягнень та уроків, а також досвіду реалізації глобальних, регіональних і національних програм).

До стратегічних цілей у сфері протидії торгівлі людьми належить: підтримка регіонального інформаційного та ресурсного центру; підвищення узгодженості політики щодо боротьби з торгівлею людьми у контексті міграції; зміцнення

міжнародного співробітництва та стратегічного партнерства (співпраця з державами-спостерігачами РДБМ, регіональними організаціями та стратегічними міжнародними партнерами, як-от: Міжнародна організація з міграції (МОМ), Комісія ЄС та Координатор ЄС з боротьби з торгівлею людьми, Група експертів Ради Європи із заходів стосовно протидії торгівлі людьми (GRETA), Міжнародна Організація Праці (МОП), Спеціальний доповідач ООН з питань торгівлі людьми, Спеціальний представник ОБСЄ з питань торгівлі людьми й ін.); надання технічної допомоги з управління міграцією та протидії торгівлі людьми.

Тематичні пріоритети сформульовані та конкретизовані у відповідності з ключовими викликами та завданнями у сфері протидії торгівлі людьми: трудова експлуатація; державні закупівлі; залучення багатьох зацікавлених сторін; співпраця з третіми країнами, запобігання повторній торгівлі людьми; гендерний вимір; захист потерпілих; сексуальна експлуатація; міграція та програмна безпека (CBSS Task Force... Strategy 2020-2025, N.d.: 1-9).

«Технічне завдання» визначає: мету та склад робочої групи (експерти відповідних міністерств і профільних державних установ); обов'язки Голови та членів TF-ТНВ; приписи щодо організації зустрічей (2-3 на рік) і прийняття рішень (консенсусом); методи роботи, фінансування та керівні міжнародні інструменти (правові документи, рекомендації та плани дій) (Terms of Reference of the CBSS..., June 9, 2020: 1-6).

Річні плани роботи розробляються на основі «Стратегії» та визначених тематичних пріоритетів. План має містити: чіткі цілі, конкретні заходи (проекти, ініціативи), очікуваний результат та показники прогресу для реалізації Стратегічного плану (CBSS Task Force... Strategy 2020-2025, N.d.: 9; Terms of Reference of the CBSS..., June 9, 2020: 6).

Практичне виконання окреслених завдань здійснюється, значною мірою, через розробку та реалізацію низки проєктів РДБМ та TF-ТНВ. Наприклад, проєкт «CAPE» (Competence building, assistance provision and prosecution of labour exploitation cases in the Baltic Sea Region), 2019-2022, головною метою якого був розвиток компетенції, надання допомоги та переслідування випадків трудової експлуатації в регіоні Балтійського моря.

Окрім того, проєкт покликаний підтримувати національні та місцеві органи влади (в усіх державах-членах РДБМ) у питаннях протидії торгівлі людьми, покращення допомоги жертвам і посилення кримінального переслідування торговців людьми. Досягнення мети має здійснюватися шляхом поглиблення обізнаності щодо торгівлі людьми (з метою трудової експлуатації) в Швеції та регіоні Балтійського моря; аналізу та консолідації інформації; активізації діалогу, обміну досвідом, ноу-хау між владою Швеції й інших держав-членів ЄС. «Інструментами» виконання цих завдань є: наукова діяльність, навчальні заходи, просвітницька діяльність серед широкої громадськості.

Реалізація проєкту пов'язана з роботою групи, до складу якої входять профільні національні і місцеві учасники – зокрема Шведська національна оперативна група проти торгівлі людьми – NMT Sverige (CAPE. Competence building, assistance provision and prosecution of labour exploitation cases in the Baltic Sea Region, N.d.).

Проєкт «CAPE II», 2021-2023 тематично пов'язаний з проєктом CAPE, але «майданчиком» його реалізації виступає Швеція. Що стосується інших країн-учасниць РДБМ, то вони виявили зацікавленість у можливому використанні результатів кампанії та готовність здійснювати певні грошові внески.

Проєкт фінансується Шведським агентством з питань гендерної рівності (Jämställdhetsmyndigheten) та спрямований на інформування потенційних трудових мігрантів (у тому числі – біженців з України) та громадськості Швеції щодо ризиків і проблем торгівлі людьми (трудова експлуатація) на ринку праці Швеції.

У порівнянні з проектом CAPE, в «інструментарії» реалізації проекту CAPE II передбачена потужна інформаційна кампанія: задіяння можливостей соціальних мереж (цільові оголошення у Facebook і групи у країнах походження); презентаційний захід у Швеції (з метою привернути увагу ЗМІ та максимізувати потенціал охоплення); поширення інформації (відповідними мовами та адаптовану для поширення) у транспортних вузлах – аеропортах, автобусних терміналах та ін. (CAPE II. Competence building, assistance provision and prosecution of labour exploitation cases in the Baltic Sea Region II, N.d.).

Проект «PROMISE-TRM» очолюється підрозділом РДБМ «Діти в групі ризику» («Children at Risk unit») та спрямований на захист прав дітей, що стали жертвами торгівлі та експлуатації, шляхом посилення взаємодії між «органами влади та суб'єктами, які безпосередньо беруть участь у реагуванні на подібні випадки та забезпеченні процесів правосуддя» (Task Force Against Trafficking in Human Beings, N.d.).

Провідним партнером Проекту «They have a name», 2022-2023 («У них є ім'я») є литовська Асоціація активної молоді (Aktyvus Jaunimas). Загальною його метою є посилення співпраці недержавних організацій Естонії, Латвії та Литви в питаннях проведення національних досліджень форм торгівлі людьми та надання психологічної підтримки жертвам (Anti-trafficking, N.d.).

Особливий практичний інтерес, на наш погляд, представляє «Транснаціональний механізм перенаправлення в регіоні Балтійського моря» (Transnational Referral Mechanism of the Baltic Sea Region – BSR-TRM), розроблений Робочою групою РДБМ (2018 р.), у рамках транснаціонального проекту «Прокладаючи шлях до гармонізованої операційної системи в регіоні Балтійського моря» (HOF-BSR). Болгарія, Румунія та Україна були долучені до TRM, оскільки (останнім часом) вони стали основними країнами походження жертв торгівлі людьми у цьому регіоні (Transnational Referral Mechanism of the Baltic Sea Region, N.d.). Фінансування проекту здійснюється урядом Швеції.

Запровадження проекту було викликане об'єктивними чинниками, пов'язаними з переводом жертв торгівлі людьми з однієї системи допомоги (у країні призначення) до іншої (в країні походження). Відмінність систем і відсутність спільного бачення вирішення проблеми, роблять потенційно можливим розвиток «сценарію», за якого людина піддається значному ризику повторно стати жертвою торгівлі людьми.

Ці фактори зумовили необхідність активізації транскордонної співпраці, координацію зусиль з національними механізмами перенаправлення (NRM) залучених країн і вироблення узгоджених підходів до роботи з постраждалими (Transnational Referral Mechanism of the Baltic Sea Region, N.d.).

Метою BSR-TRM є ефективна та безпечна транснаціональна допомога та направлення (перенаправлення) жертв торгівлі людьми до низки послуг (служб) у країнах Балтійського моря, Україні, Болгарії та Румунії.

TRM орієнтований, у першу чергу, на професіоналів, які мають необхідний рівень знань, інформації, підготовки для реалізації поставлених завдань (поліція, соціальні служби, міграційні агентства, неурядові організації, притулки, юристи, медичні працівники, психологи) та структурно включає декілька компонентів (етапів роботи з постраждалими): ідентифікація, невідкладна допомога та захист, повернення, довгострокова допомога та соціальна інтеграція.

Варто зауважити, що є низка викликів (проблем), з якими стикаються держави-учасниці проекту, в ході його реалізації, як-от: відмінності в законодавстві, відсутність знань про систему ідентифікації та допомоги в іншій країні, різний обсяг послуг та критерії отримання допомоги, мовний бар'єр (About TRM, N.d.).

Інформаційна кампанія «Before You Go» («Перед тим як ти підеш») була запроваджена 15 листопада 2022 р., як спільний проект РДБМ і Шведського агентства з гендерної рівності. Передбачено, що початкова апробація концепції

«Before You Go» відбуватиметься на території Швеції (як зони фокусування), з перспективою подальшого її поширення на весь балтійський регіон.

Оцінюючи затребуваність кампанії, Еді Муджай (старший радник з питань торгівлі людьми РДБМ) зауважив: «Кампанія «Перед тим як ти підеш» допоможе більшій кількості людей знайти безпечні шляхи до роботи» («Before You Go»: information campaign..., N.d.).

Головним завданням «Before You Go» є інформування трудових мігрантів (в тому числі, потенційних) і переміщених осіб з України, Болгарії, Польщі та Румунії про ризики трудової експлуатації та про права, які вони мають, як працівники.

Змістовними складовими кампанії є доступне на YouTube відео, в якому мігранти (з Болгарії, Польщі, Румунії та України), що вже «осіли» у Швеції, діляться досвідом і дають поради своїм співвітчизникам; додаткові відомості, представлені на відповідній інформаційній сторінці веб-сайту Шведського агентства з питань гендерної рівності («Before You Go»: information campaign..., N.d.).

Інформація, на цій сторінці, розміщена окремими «блоками»: «Про що слід подбати, перш ніж розпочати пошук роботи у Швеції?»; «Ваші права, як працівника у Швеції»; «Інформація про дитячу працю»; «Як може виглядати торгівля людьми з метою примусової праці?»; «Якщо вам потрібна допомога» (подано перелік і контакти екстрених та профільних служб); «Контактна інформація посольств» (BEFORE YOU GO, N.d.). Це дає можливість потенційним мігрантам отримати максимум необхідної інформації та уникнути (або звести до мінімуму) ризики небажаних ситуацій.

Діяльність TF-ТНВ спрямована, в тому числі, і на покращення обізнаності дипломатичного персоналу щодо проблеми торгівлі людьми. Наприклад, у 2011 р., зусиллями Цільової групи, було підготовлено й опубліковано «Посібник для дипломатів і персоналу консульських і міграційних відділів посольств і дипломатичних представництв про те, як допомагати і захищати жертв торгівлі людьми» (23 лютого 2023 р., на сайті РДБМ, розміщено оновлений варіант посібника), який містить розділи про виявлення випадків торгівлі людьми, міжнародну правову базу, оцінку ризиків, можливості отримання допомоги та безпечного повернення (Anti-trafficking, N.d.; Handbook for Embassies and Diplomatic Missions on How to Assist and Protect Victims of Human Trafficking, February 23, 2023; Task Force Against Trafficking in Human Beings, N.d.).

Вагомою складовою співпраці держав Балтійського регіону є проведення спільних тематичних/цільових заходів (форумів, конференцій, тренінгів і т.ін.), що розширює можливості діалогу, узгодження позицій, апробації напрацьованого (у ході тренінгів / симуляційних навчань). Лише за період листопада-грудня 2023 р., відбулося чотири подібних заходи.

Так, на початку листопада 2023 р. (у Німеччині), було проведено інтенсивний тижневий тренінг (організаторами виступили РДБМ та ОБСЄ), в якому взяли участь понад 50 професіоналів із п'яти країн (практики, які представляють правоохоронні органи, судову систему, постачальників соціальних послуг; організації громадянського суспільства та агенції з надання притулку) – Фінляндії, Німеччини, Ісландії, Литви та Швеції.

Симуляційні навчання були організовані з метою підвищення здатності учасників ефективно ідентифікувати жертв торгівлі людьми та надавати їм допомогу, вироблення підходів до роботи з жертвами торгівлі людьми, з урахуванням травми й ін.

Новий спеціальний представник ОБСЄ та координатор з питань боротьби з торгівлею людьми доктор Карі Джонстон, що взяла участь у заході, зауважила, що з 2015 р. було підготовлено понад 600 практиків із 68 країн. У цілому ж, зусиллями Офісу спеціального представника та координатора ОБСЄ з питань боротьби з торгівлею людьми, було успішно проведено дванадцять національних, одне

регіональне та шість міжнародних симуляційних навчань (Learning by doing: anti-trafficking practitioners across the Baltic Sea Region., November 10, 2023).

Знаковою подією став *європейський форум*, присвячений питанням активізації боротьби з торгівлею людьми, з метою трудової експлуатації, в Європі (7-8 грудня 2023 р., Стокгольм, Швеція). Форум, що був організований Радою держав Балтійського моря та Шведським агентством гендерної рівності, зібрав на своїх майданчиках близько 250 експертів (у тому числі: представників приватного сектору, організацій роботодавців, інспекцій праці, міграційних агентств і профспілкових організацій; юристів і науковців) й політиків з усієї Європи.

У ході експертних семінарів і панельних дискусій, обговорювалися питання: переоцінки та посилення стратегій протидії трудовій експлуатації в європейських країнах; подолання інституційних і законодавчих перешкод у цій сфері; боротьби з попитом та інтеграції мігрантів (як превентивних заходів); розслідування, судового переслідування та засудження випадків трудової експлуатації; ефективного партнерства, за межами традиційних зацікавлених сторін, та інші (European Forum in Stockholm..., December 13, 2023).

З 29 листопада по 1 грудня 2023 р. у Рованіємі (Фінляндія), за участі двох експертних груп РДБМ (Цільової групи проти торгівлі людьми / TF-TNV та Експертної групи з питань дітей групи ризику / CAR), відбувся семінар, присвячений питанням запобігання торгівлі дітьми та випадків насильства над ними (Preventing child trafficking..., December 14, 2023).

Висновки. Протидія торгівлі людьми є важливою компонентою співробітництва держав балтійського регіону та складовою довгострокового пріоритету РДБМ «Безпечний і захищений регіон». У діяльності РДБМ, в площині протидії торгівлі людьми, можна (умовно) виділити три аспекти: *організаційний* (створення Північно-Балтійської цільової групи боротьби з торгівлею людьми (TF-TNV) та її підрозділу у Секретаріаті РДБМ, які безпосередньо відповідальні за цей напрямок роботи); *нормативний* (підготовка регламентуючих документів: «Цільова група РДБМ проти торгівлі людьми. Стратегія 2020-2025» та «Цільова група РДБМ проти торгівлі людьми. Технічне завдання 2020-2025»), і *прикладний* («запуск» низки проєктів та експертне обговорення найбільш резонансних проблем на «майданчиках» міжнародних форумів, конференцій, тренінгів).

Важливе прикладне значення, на наш погляд, представляють проєкти РДБМ і TF-TNV, спільною рисою більшості з яких є їх інформативна спрямованість (збирання, консолідація, аналіз, інформування/обмін інформацією). Цільову «аудиторію» отримувачів («споживачів») інформації складають: національні та місцеві органи влади (проєкти CAPE, PROMISE-TRM); фактичні та потенційні трудові мігранти (проєкт CAPE II, інформаційна кампанія «Before You Go»).

Особливої уваги заслуговує (орієнтований на професіоналів), проєкт «Транснаціональний механізм перенаправлення в регіоні Балтійського моря» (BSR-TRM), який передбачає тісну співпрацю та координацію зусиль країн походження (в тому числі – Україну) та країн призначення, в організації транснаціональної допомоги та направленні (перенаправленні) жертв торгівлі людьми до низки послуг (служб). Реалізація цього проєкту виявила низку труднощів, які ми вважаємо загальними, для формату міждержавної співпраці (комунікації): відмінності у законодавстві, відсутність знань про систему ідентифікації та допомоги в іншій країні, різний обсяг послуг і критерії отримання допомоги, мовний бар'єр. Вагомою складовою співробітництва держав регіону є обговорення (за участі експертів і практиків) назрілих проблем протидії торгівлі людьми, на «майданчиках» міжнародних форумів, конференцій, тренінгів.

REFERENCES

About TRM. (N.d.). *HOF BSR*. Retrieved from <https://bsr-trm.com/about-trm/>
 Anti-trafficking. (N.d.). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/wwLPOixp>

- «Before You Go»: information campaign highlights risks of labour exploitation. (N.d.). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/6wLPArHV>
- BEFORE YOU GO. (N.d.). *The Swedish Gender Equality Agency*. Retrieved from <https://cutt.ly/8wLPAIDe>
- CAPE II. Competence building, assistance provision and prosecution of labour exploitation cases in the Baltic Sea Region II. (N.d.). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cbss.org/projects-cbss/cape-ii/>
- CAPE. Competence building, assistance provision and prosecution of labour exploitation cases in the Baltic Sea Region (CAPE). (N.d.). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cbss.org/projects-cbss/completed-projects/cape/>
- CBSS Task Force against Trafficking in Human Beings Strategy 2020-2025. (N.d.). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/DwLPIEA1>
- Council. (N.d.). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/qwLPFmde>
- Declaration by the Ministers of Foreign Affairs of Denmark, Estonia, Finland, Germany, Iceland, Latvia, Lithuania, Norway, Poland and Sweden and the High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy on the participation by the Russian Federation and Belarus in the work of the Council of the Baltic Sea States (March 3, 2022). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/wwLPxX4c>
- European Forum in Stockholm drives international efforts against labour exploitation (December 13, 2023). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/ewLPDfwa>
- Guralenko, N.A.** (2020). Combating human trafficking in Ukraine: ways to improve legal policy. *Carpathian Legal Gazette*, 1, 163-167 // **Гураленко, Н.А.** (2020). Протидія торгівлі людьми в Україні: шляхи вдосконалення правової політики. *Прикарпатський юридичний вісник*, 1, 163-167.
- Handbook for Embassies and Diplomatic Missions on How to Assist and Protect Victims of Human Trafficking (February 23, 2023). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/QwLPSwy3>
- Human Trafficking – Baltic Sea Region Round-up Report 2022 (October 17, 2022). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/2wLPPyoY>
- ICAT Chairs' Annual Report (2022). *The Inter-Agency Coordination Group against Trafficking in Persons*. Retrieved from <https://cutt.ly/bwLPUzza>
- Joint Statement of commitment to work against human trafficking for labour exploitation in the Baltic Sea Region (June 9, 2021). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/fwLPYwLb>
- Joint Statement of the Inter-Agency Coordination Group against Trafficking in Persons (ICAT) on the World Day against Trafficking in Persons (2023). *The Inter-Agency Coordination Group against Trafficking in Persons*. Retrieved from <https://cutt.ly/ZwLPvSkX>.
- Kisil, Z.R.** (2017). Human trafficking is a social problem of modern times. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series*, 2, 188-193 // **Кісіль, З.Р.** (2017). Торгівля людьми – соціальна проблема сучасності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*, 2, 188-193.
- Learning by doing: anti-trafficking practitioners across the Baltic Sea Region take part in week-long regional simulation training (November 10, 2023). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/qwLPSYyk>
- Melnikova, O.O.** (2016). Human trafficking as a form of transnational criminal activity. *South Ukrainian legal journal*, 1, 36-39 // **Мельнікова, О.О.** (2016). Торгівля людьми як форма транснаціональної злочинної діяльності *Південноукраїнський правничий часопис*, 1, 36-39.
- Mykhaylenko, D.O.** (2015). Combating human trafficking as one of the directions for overcoming transnational crime. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 34 (3), 38-41 // **Михайленко, Д.О.** (2015). Протидія торгівлі людьми як один із напрямів подолання транснаціональної злочинності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 34 (3), 38-41.
- Nagachevska, Yu.S.** (2015). Prevention and countering of human trafficking at the national and international level. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series*, 1, 405-415 // **Нагачевська, Ю.С.** (2015). Запобігання та протидія торгівлі людьми на національному та міжнародному рівні. *Науковий вісник*

Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: юридична, 1, 405-415.

- Ovchinnikova, O.R.** (2016). Migration policy and anti-trafficking. *Innovative economy*, 1-2, 163-167 // **Овчиннікова, О.Р.** (2016). Міграційна політика і протидія торгівлі людьми. *Інноваційна економіка*, 1-2, 163-167.
- Preventing child trafficking: CBSS holds multidisciplinary expert workshop in Rovaniemi (December 14, 2023). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cutt.ly/7wLPDXt5>
- Task Force Against Trafficking in Human Beings. (N.d.). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from <https://cbss.org/cbss-bodies/tf-thb/>
- Terms of Reference of the CBSS Task Force against Trafficking in Human Beings (June 9, 2020). *Council of the Baltic sea states*. Retrieved from. <https://cutt.ly/twLPcTbK>
- Transnational Referral Mechanism of the Baltic Sea Region. (N.d.). *HOF BSR*. Retrieved from <https://bsr-trm.com/>
- UNODC Global Report on Trafficking in Persons (2022). *United Nations Office on Drugs and Crime*. Retrieved from <https://cutt.ly/hwLPU5Zi>

УДК (UDK) 327 (100)
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.104

CONCEPTUAL AND DOCTRINAL DIMENSION OF THE US NUCLEAR POLICY IN THE EARLY 21 CENTURY

Marharyta Lymar,

e-mail: rita25lymar@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9902-2709>

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68 Desantnykiv, 10*

Viktoriia Ahieieva-Karkashadze,

e-mail: missis.ageeva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5243-3623>

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68 Desantnykiv, 10*

Abstract

The article explores the evolution of the doctrinal foundations of the United States nuclear policy from the early 2000s to the present day. The relevance of the article is due to the destabilisation of the modern international security system and the aggravation of regional conflicts. This research considers the main concepts and documents reflecting the foreign policy guidelines on nuclear security of the administrations of George W. Bush (Jr), Barack Obama, Donald Trump and Joseph 'Joe' Biden. The article includes their comparative analysis. Also, it identifies similarities and differences in approaches to the implementation of the nuclear deterrence concept by different administrations. The research is based mainly on the analysis of the documentary base, as well as scientific and analytical publications of American and Western European researchers.

It is determined that the events of September 11, 2001, had a radical impact on US foreign policy and forced the administration of Republican Bush Jr. to prioritise direct military action over classical diplomatic methods and deterrence, which led to an increased threat of nuclear proliferation. Instead, the administration of Democrat Obama, who preferred diplomacy, worked to restore the moral leadership of the United States and to create a world free of nuclear weapons. Despite the fact that Obama's ultimate goal remained declarative, the United States was able to strengthen its deterrence and reduce the national nuclear arsenal in favour of its modernisation, which was also supported by Republican Trump. However, the following President Trump also focused on the development of the US nuclear programme, which significantly undermined nuclear deterrence and the non-proliferation regime. Finally, the current Democratic President Biden has returned to Obama's policy, but, given the current challenges to international security, his administration has rejected the principle of no-first-use (NFU) of nuclear weapons and the concept of 'sole purpose'.

The authors conclude that despite the different ways of implementing foreign policy by these administrations, the nuclear deterrence policy has not lost its relevance at the doctrinal level. President Biden relies on the deterrent effect of nuclear weapons; and his policy aimed at both modernising nuclear forces and strengthening regional cooperation to jointly confront current international security challenges seems to be balanced and consistent.

Keywords: United States, nuclear weapons, deterrence, security, Bush Jr., Obama, Trump, Biden

КОНЦЕПТУАЛЬНО-ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІР ЯДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ США НА ПОЧАТКУ 21 СТОЛІТТЯ

Маргарита Лимар,

e-mail: rita25lymar@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9902-2709>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Вікторія Агеева-Каркашадзе,

e-mail: missis.ageeva@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5243-3623>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Анотація

Статтю присвячено дослідженню еволюції доктринальних основ ядерної політики Сполучених Штатів з початку 2000-х років і до сьогодні. Актуальність статті обумовлена дестабілізацією сучасної міжнародної системи безпеки та загостренням регіональних конфліктів. Розглянуто основні концепції та документи, в яких відображено зовнішньополітичні настанови щодо ядерної безпеки адміністрацій Дж. Буша-мол., Б. Обами, Д. Трампа та Дж. Байдена. Здійснено їх порівняльний аналіз; визначено подібності та відмінності у підходах щодо реалізації концепції ядерного стримування різними адміністраціями. Стаття ґрунтується переважно на аналізі документальної бази та науково-аналітичних публікацій американських і західноєвропейських дослідників.

Визначено, що події 11 вересня 2001 р. радикально вплинули на зовнішню політику США та змусили адміністрацію республіканця Дж. Буша-мол. віддати пріоритет прямим військовим діям над класичними дипломатичними методами та стримуванням, що призвело до посилення загрози ядерного розповсюдження. Натомість адміністрація демократа Б. Обами надала перевагу дипломатії, працювала над відновленням морального лідерства США та створенням світу, вільного від ядерної зброї. Не зважаючи на те, що кінцева мета Б. Обами залишилися у декларативній площині, США змогли зміцнити сили стримування та скоротити ядерний арсенал на користь його модернізації, яку підтримував і республіканець Д. Трамп. Проте, президент Д. Трамп зосередився також і на розвитку ядерної програми США, чим суттєво зашкодив ядерному стримуванню та режиму нерозповсюдження. Нарешті, чинний президент-демократ Дж. Байден повернувся до політики Б. Обами, однак, з огляду на сучасні виклики міжнародній безпеці, його адміністрація відкинула принцип незастосування ядерної зброї першими та концепцію «єдиної мети».

Авторки дійшли висновку, що не зважаючи на різні способи реалізації зовнішньої політики зазначеними адміністраціями, курс на ядерне стримування не втратив своєї актуальності на доктринальному рівні. Чинний президент Дж. Байден покладається на стримуючий ефект ядерної зброї, а його політика, спрямована як на модернізацію ядерних сил, так і на посилення регіональної співпраці задля спільного протистояння сучасним викликам міжнародній безпеці, видається виваженою та послідовною.

Ключові слова: США, ядерна зброя, стримування, безпека, Буш-мол., Обама, Трамп, Байден

Постановка проблеми. Сьогодні міжнародна система безпеки, одним із гарантів якої є Сполучені Штати Америки, переживає черговий період трансформацій. Посилення конфліктогенності в Європі через повномасштабне вторгнення Російської Федерації (РФ) на територію України, загострення корейського питання в Індо-Тихоокеанському регіоні, дестабілізаційний «іранський» чинник, напад ХАМАСу на територію Ізраїлю, погрози Китаю (КНР) у бік Тайваню та інші фактори надають сучасним міждержавним відносинам нестабільного характеру, одним із проявів якого є ядерний шантаж. З огляду на зазначене, вивчення ядерної політики США, – світового лідера з питань ядерної безпеки та нерозповсюдження, – набуває особливої актуальності.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження міжнародного режиму ядерного нерозповсюдження, системи ядерного стримування та політики США щодо цього напряму приділено увагу у низці публікацій таких українських дослідників, як: С. Галака (Halaka, 2006), О. Головань (Holovan, 2017), М. Капируля (Karupulia, 2015), Т. Мельник (Melnyk, 2021), О. Павлюк (Pavliuk, 2016), П. Сіновець (Sinovets, 2009), М. Скрипник (Skrypnyk, 2023) й інші. Проте, у нашій роботі було використано, головним чином, матеріали американських та європейських публікацій, серед яких слід виділити праці Г. Крістенсена (Kristensen, 2005, 2017) (вивчення еволюції ядерних доктрин США та формування ядерної тріади), Дж. Сірінціоні (Cirincione, 2008) (дослідження ядерної політики Дж. Буша-мол.) Л. Береса та Т. МакІнерні (Beres & McInerney, 2013) (критичний аналіз ядерної політики Б. Обами), Д. Аксе (Axe, 2020), О. Тренерта (Thränert, 2018) та А. Печелі (Péczeli, 2018) (огляд ядерної політики адміністрації Д. Трампа та вивчення її впливу на міжнародний режим нерозповсюдження), Д. Кімбалла (Kimball, 2022) і П.-Дж. Геллера (Geller, 2022) (аналіз сильних і слабких сторін ядерної політики Дж. Байдена) й інших. Частина розглянутих нами наукових розвідок раніше не була предметом вивчення українських дослідників.

Метою дослідження є вивчення концептуально-доктринальних основ американської політики у сфері ядерної безпеки з початку 2000-х років і до сьогодення (періоди адміністрацій Джорджа Буша-мол., Барака Обами, Дональда Трампа та Джозефа Байдена).

Методи та прийоми дослідження обумовлені метою і включають загальнонаукові методи дослідження (гносеологічний, компаративний, історичний, системний, хронологічний та інші). Основний матеріал було презентовано за проблемно-хронологічним принципом із застосуванням історико-генетичного, історико-порівняльного та історико-системного методів. Підведення підсумків було здійснено за допомогою аналітичного методу та порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1990-х і на початку 2000-х років режими нерозповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ) користувалися у США меншою підтримкою у порівнянні із заходами контр-розповсюдження (McDonough, 2003). У американських правлячих колах існувала думка, що контроль над озброєнням є дорогою до ізоляції та пережитком минулого, а загальну безпеку можна гарантувати лише «власним військовим потенціалом», а не «паутинням паперових угод» (Cirincione, 2008). Більше того, після терактів 11 вересня 2001 р. неоконсерватори, які займали високі посади, змогли докорінно змінити курс американської політики щодо розповсюдження ЗМЗ. Замість концепції реалізму, викладеної Кондолізою Райс у журналі «Форін Еффейрс» (2000 р.), та політики, якої мав би на її думку притримуватися Джордж Буш-мол. (Rice, 2000), адміністрація президента, зрештою, підтримала концепцію «доброчинливої імперії» (benevolent empire), яку відстоював неоконсервативний мислитель Роберт Каган ще у 1998 р. (Kagan, 1998).

Новий порядок, побудований на трьох взаємопов'язаних принципах, розроблених неоконсерваторами, став відомим під загальною назвою «доктрина

Буша». По-перше, доктрина надавала перевагу прямим військовим діям над дипломатією та стримуванням. По-друге, Сполучені Штати були готові вдатися до військових дій ще до того як виникне реальна загроза. По-третє, адміністрація переключилася з терористичних груп на національні держави, пов'язуючи нападників 11 вересня безпосередньо з режимами, ворожими до США. Тож, нова стратегія була спрямована на ліквідацію режимів, а не зброї, а США спиралися на силу, а не багатосторонні договори.

Стратегія адміністрації Дж. Буша-мол. була детально викладена та закріплена у двох ключових документах: «Стратегії національної безпеки Сполучених Штатів Америки» 2002 р. (The National Security Strategy, 2002) і «Національній стратегії боротьби зі зброєю масового знищення» 2002 р. (National Strategy to Combat, 2002). «Огляд ядерної політики» (Nuclear Posture Review [Excerpts], 2002), частково оприлюднений на початку 2002 р., відобразив ці ідеї, детально описуючи «розширені ядерні місії», що вимагають наявності тисяч одиниць ядерної зброї (ЯЗ) в арсеналі США. Тодішній міністр оборони Дональд Рамсфельд (D. Rumsfeld) прокоментував політику США так: «Потрібен ширший спектр можливостей, щоб утримати держави від політичних, військових або технічних дій, які загрожують безпеці США та їхніх союзників» (Cingione, 2008). У зв'язку з цим, «Огляд ядерної політики» підкреслив мету збереження та посилення військової гнучкості США; окреслив оновлену ядерну тріаду, що охоплювала наступальні ударні системи, оборонні системи й оперативну реагуючу оборонну інфраструктуру; підтримав збереження великих резервних запасів ЯЗ; відкинув угоди про контроль над озброєннями; та наголосив на необхідності скорочення часу на відновлення ядерних випробувань (Ferguson, 2002).

Спочатку стратегія видавалася успішною: швидка та дешева війна в Афганістані, розгром Аль-Каїди, відсторонення від влади Талібану. Дж. Буш-мол. оголосив про вихід США із Договору ПРО 2001 р. Окрім того, вкотре було відкинута питання ратифікації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань. Адміністрація та республіканський Конгрес збільшили фінансування протиракетних програм (з \$ 4 млрд. у 2000 р. до понад \$ 9 млрд. у 2004 р.) та всього оборонного бюджету (Cingione, 2008). Після успішного початку військової кампанії проти Іраку, адміністрація президента США заговорила про повалення режимів в Ірані, Сирії і, навіть, Північній Кореї (КНДР). Проте, після того як Лівія погодилася відмовитися від ядерної, хімічної та ракетної програм дальньої дії, США скорегували стратегію та зосередилися не на ліквідації режимів, а на управлінні їх поведінкою, шляхом «поєднання» погроз, багаторічних санкцій з гарантій безпеки, що мало досить позитивні результати.

Разом з тим, США не відкидали й дипломатичні методи. Так, у квітні 2004 р. чиновники Дж. Буша-мол. домоглися ухвалення Резолюції № 1540 Ради Безпеки ООН, яка закликала усі країни докладати більше правових і дипломатичних зусиль задля протидії розповсюдженню ядерної зброї. Проте, Конференція 2005 р. з перегляду Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) минула без особливої участі США.

Не зважаючи на певні успіхи, політика адміністрації Дж. Буша-мол. таки зазнала критики, коли у 2005 р. стало зрозуміло, що в Іраку немає ядерної, біологічної чи хімічної зброї, або програм з її виробництва. Жоден із ключових висновків доповіді Національної розвідки США щодо Іраку не був точним, за винятком твердження, що Саддам Хусейн навряд чи передавав будь-яку зброю терористичним групам. Необхідність війни було спростовано, а ядерну політику Дж. Буша-мол. – поставлено під сумнів. На думку президента фонду «Ploughshares» та американського експерта Асоціації контролю над озброєннями Джозефа Сірінсіоні до наслідків провальної ядерної політики США за адміністрації Дж. Буша-мол. можна віднести: (1) зростання небезпеки ядерного тероризму; (2) прискорення ядерної програми Ірану; (3) підриг ядерної бомби КНДР і розширення її програми

озброєнь; (4) поширення ядерних технологій; (5) посилення небезпеки використання ЯЗ часів холодної війни; (6) поширення думки про те, що ЯЗ може замінити звичайні озброєння; (7) режим нерозповсюдження наблизився до краху; (8) угода між США та Індією зняла низку бар'єрів на шляху розповсюдження ЯЗ; (9) діяльність мереж ядерної контрабанди; (10) слабкість протиракетних програм (Cirincione, 2008).

Врахувавши прорахунки США, американські експерти та високопосадовці дійшли висновку, що відновлення переговорного процесу щодо питань нерозповсюдження та роззброєння може стати виходом із кризи. Ці настрої поділяли й обидва кандидати у президенти США. Сенатор-демократ Барак Обама (штат Іллінойс) наголошував на тому, що «настав час надіслати чіткий сигнал: Америка прагне до світу без ядерної зброї» (Obama, 2008), а сенатор-республіканець Джон Маккейн (штат Арізона) заявляв, що «Сполучені Штати повинні очолити глобальні зусилля із ядерного роззброєння» (McCain, 2008).

Усупереч поширеній думці сучасних спостерігачів, доктрина Дж. Буша-мол. не представляла радикально нового підходу до класичного ядерного стримування. Прихильність до «нової тріади» ядерних і неядерних систем доставляла для посилення загального потенціалу стримування США згодом підтверджена як за адміністрації Б. Обами, так і за адміністрації Дональда Трампа. Американські дослідники Ганс Крістенсен (Kristensen, 2005) і Джеффрі Кнопф (Knopf, 2008), наприклад, наголошують на тому, що не лише ядерна зброя як така, але й саме ядерне стримування зберегли свою центральну роль. Більше того, у передмові до «Огляду ядерної політики США» 2001 р. Д. Рамсфельд зазначив, що цей документ започатковував серйозні зміни в американському підході до ролі ядерних наступальних сил стратегії стримування США (Johnson, 2023).

Аналізуючи діяльність адміністрацій Дж. Буша-мол., Дж. Кнопф виділяє чотири всеохоплюючі цілі стримування: (1) підтвердити та посилити стримування та продемонструвати рішучість; (2) розширити діапазон стримування та масштаби для досягнення нових політичних цілей; (3) зменшити залежність від стримування та, (4) змінити спосіб, у який США практикували стримування з огляду на ризики розповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ) серед країн-ізгоїв і терористів (Knopf, 2008: 235). Досягнення зазначених цілей мало б забезпечити США пріоритет у формі «односпрямованого стримування» (unidirectional deterrence), коли інші сили на міжнародній арені не мали б змоги стримувати США у відповідь. Дж. Кнопф також називає таку форму стримування «індивідуальним стримуванням» (Knopf, 2010: 3). Таким чином, можна зазначити, що політику початку 2000-х років Дж. Буша-мол. неправильно розглядати лише виходячи з офіційних заяв і намірів відійти від стримування, адже, по-суті, реалізація зовнішньополітичних концепцій продовжувалася з огляду на раніше визначені пріоритети.

Після складання Дж. Бушем-мол. повноважень, США поступово повернулися до відновлення класичної політики ядерного стримування, спираючись більше на дипломатичні методи. Так, новообраний президент США Б. Обама на своїй першій прес-конференції у Білому домі 10 лютого 2009 р. заявив: «...одна з моїх цілей – запобігти розповсюдженню ядерної зброї в цілому. ...Сполученим Штатам, спільно з Росією, важливо бути лідерами... відновити розмови про те, як ми можемо почати скорочувати наші ядерні арсенали в ефективний спосіб... щоб у нас була можливість звернутися до інших країн і почати відновлювати договори про нерозповсюдження» (Transcript: Obama press conference..., 2009). Риторика щодо зменшення ролі ядерної зброї лунала і надалі. У промові 5 квітня 2009 р. у Празі Б. Обама зазначив, що «як єдина ядерна держава, що застосувала ядерну зброю, Сполучені Штати несуть моральну відповідальність діяти» і хоч вони й не можуть «досягти успіху в цій справі самотужки», але «можуть її очолити» чи хоча б розпочати, а своє президентство Б. Обама бачив свідченням «відданості Америки прагненню до миру та безпеки у світі без ядерної зброї» (Remarks by President..., 2009). Надалі він доклав чимало

спроб ратифікувати Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) і сприяв зміцненню режиму нерозповсюдження проведенням серії самітів із ядерної безпеки.

Серед іншого, Президент США закликав до посилення міжнародної співпраці задля забезпечення «вільних ядерних боєголовок» і «вразливих ядерних матеріалів», скорочення ядерних озброєнь (включно із попередженнями на рахунок КНДР та Ірану), посилення протиракетної оборони та попередження ризиків отримання терористами ядерних технологій. Також було наголошено на тому, що Чехія та Польща все ще можуть прийняти американські об'єкти протиракетної оборони за умови, що проєкт протиракетного щита буде визнаний «перевіреном та економічно ефективним» (Remarks by President..., 2009). Старання Б.Обами було відзначено Нобелівською премією миру «за значні зусилля з посилення міжнародної дипломатії та співпраці між народами» у вересні 2009 р.

«Стратегія національної безпеки США», оприлюднена у травні 2010 р. задокументувала вищевикладені пріоритети, включно із реалізацією «комплексного порядку денного у сфері нерозповсюдження та ядерної безпеки, що ґрунтується на правах та обов'язках держав», скороченням ядерного арсеналу, зменшенням залежності від ЯЗ, водночас забезпеченням надійності й ефективності сил стримування (National Security Strategy, 2010: 4).

Таким чином, Б.Обама виголосив свої наміри щодо ядерної зброї і загалом притримувався визначеного курсу, хоча результати такої політики були далекими від «запланованих» у 2010 р. Перші півроку його другої каденції ознаменувався промовою у Берліні 19 червня 2013 р., під час якої Б.Обама здебільшого підтвердив наміри, виголошені у Празі. Президент США заявив, що США можуть «зберегти сильні та надійні стратегічні сили стримування, скоротивши при цьому... розгорнуті стратегічні ядерні озброєння на третину». У його плани входили переговори з РФ і НАТО щодо «скороченням американських і російських тактичних озброєнь у Європі». Він сподівався «відкинути ядерну зброю, до якої можуть прагнути Північна Корея та Іран» (Remarks by President..., 2013).

Б.Обама наголосив на тому, що допоки існує ядерна зброя, США зберігатимуть безпечний, надійний та ефективний арсенал, який гарантує оборону США, їх союзників і партнерів, і підтримав значні інвестиції для модернізації ядерної галузі (Fact Sheet, 2013). Більш детальний аналіз промови показав, що вона не вносить принципових змін у ядерну політику США. Більше того, за час адміністрації Б.Обами США так і не ствердилися у думці, що єдиною метою ЯЗ може бути стримування лише ядерних нападів. Власне, оновлена «Стратегія національної безпеки США» 2015 р. підтверджувала прихильність другої адміністрації Б.Обами курсу, закріпленому ще на Празькому порядку денному (National Security Strategy..., 2015).

У період його другої каденції опоненти Б.Обами зазначали, що замість розбудови утопічного світу, вільного від ядерної зброї, було б краще зосередитися на створенні світу, який був би менш вразливим до спалахів тотальної війни й актів масштабного терору. На їх погляд, добре продумана ядерна доктрина та чітко кодифікований план національної безпеки були більш реальними та необхідними як база для оновленої стратегії ядерного стримування (Beres & McInerney, 2013). Також, викликали занепокоєння і настрої президента щодо відмови від можливості застосування ядерної зброї першими у разі критичної необхідності, що могло відвернути від США таких індо-тихоокеанських союзників як Японія та Південна Корея (Sanger & Broad, 2016). Такі занепокоєння видавалися логічними, і з огляду на заяву колишнього генерального секретаря Ясуо Фукуда у 2002 р., що мирна конституція Японії не виключає наявності ЯЗ і «залежно від світової ситуації, обставин і громадської думки Японія може затребувати право на володіння ядерною зброєю» (Blechman & Bollfrass, 2010: 199).

США на чолі з Б. Обамою дійсно продемонстрували лідерський підхід щодо захисту режиму нерозповсюдження, ствердивши роль НАТО як основної структури у системі стримування в Європі, уклавши новий Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО) з РФ і підписавши Іранську угоду. Б. Обама орієнтувався на збереження саме «морального лідерства» через інституційну співпрацю, у тому числі – у рамках НАТО та ООН. Також, США скоротили в односторонньому порядку власний ядерний арсенал. Згідно статистики, яку наводить Г. Крістенсен, по завершенні другого терміну Б. Обама, в арсеналі Пентагону налічувалося до 4 018 боєголовок, що на 1 255 боєголовки менше, від зафіксованої кількості наприкінці терміну повноважень Дж. Буша-мол. Такі цифри видаються вагомими, але буде справедливим зауважити, що у свій час адміністрація Дж. Буша-мол. скоротила значно більше боєголовок, аніж адміністрація його попередника – Вільяма Клінтона (Kristensen, 2017).

Скорочення ядерного арсеналу за час Б. Обама було здійснено на користь перспектив модернізації ядерної тріади (засобів доставки, що включають літаки, підводні човни та міжконтинентальні ракети) загальною вартістю до \$1 трлн, що у свою чергу могло або зберегти статус-кво, або призвести до нової витратної гонки озброєнь, що у жодному варіанті не відповідало основній риторичі Б. Обама (Takahashi, 2016). Проте, й сам тодішній президент США наголошував на тому, що шлях до «нульового» рівня у контексті модернізації та скорочення ядерних запасів є довгостроковим, що також прописано і в «Огляді ядерної політики» 2010 р. (Nuclear Posture Review, 2010: 41-42). Загалом, планування та початок фінансування подальшої модернізації ядерної програми видається нам одним із найбільш вдалих рішень адміністрації Б. Обама.

Наступником Б. Обама на посаді президента США став представник Республіканської партії Д. Трамп. На думку аналітиків, його каденція була періодом чи не найбурхливішого розвитку ядерної програми США. Позиція Д. Трампа щодо ядерної зброї включала вимоги розповсюдження, погрози детонації та вихід із ядерних угод (Popen, 2020). Як зазначав сам Д. Трамп: «Моїм першим наказом на посаді президента було відновити та модернізувати наш ядерний арсенал. Зараз він набагато сильніший і потужніший, ніж будь-коли раніше...» (Кнох, 2019: 72-73). Проте, станом на серпень 2017 р., коли було зроблену цю заяву, вона не відповідала дійсності. Аналітик Гленн Кесслер наводить слова виконавчого директора Асоціації з контролю над озброєннями Деріла Кімбалла: «Ядерний арсенал залишається таким же, яким він був за день до інавгурації. Він складається з близько 1 750 стратегічних ядерних боєголовок, розміщених на міжконтинентальних балістичних ракетах (МБР), балістичних ракетах підводних човнів (БРПЧ) і стратегічних бомбардувальниках, і близько 180 одиниць тактичної ядерної зброї на європейських базах» (Kessler, 2017). Ба більше, на той час Б. Обама вже розпочав модернізацію ядерних озброєнь, яка, за оцінками Бюджетного управління Конгресу, мала обійтися у \$400 млрд. у період між 2015 і 2024 роками й у \$1 трлн. – за 30 років. Тож, за словами Д. Кімбалла, пропозиція Д. Трампа щодо ядерної модернізації, по-суті, продублювала пропозиції Б. Обама.

Тим не менше, курс на підтримку ядерних сил США був закріплений у «Стратегії національної безпеки США» 2017 р. У документі зазначалося, що ЯЗ є основою американської «стратегії збереження миру та стабільності шляхом стримування агресії проти Сполучених Штатів [...] союзників і партнерів», а також і те, що «поширення ядерних сил стримування США на понад 30 союзників та партнерів допомагає гарантувати їхню безпеку та зменшує їхню потребу у володінні власним ядерним потенціалом» (National Security Strategy..., 2017). У документі також наголошувалося на тому, що США мають підтримувати надійний потенціал стримування та гарантування, що забезпечується ядерною тріадою й американськими ядерними силами, які дислокуються за кордоном. Загалом, «ядерні» положення стратегії безпеки Д. Трампа мали традиційний характер, на

відміну від більш радикальної усної риторики президента, та вкотре закріплювали принципи стримування.

Проте, ще до кінця першого року виконання повноважень Д. Трампом і до оприлюднення традиційного «Огляду ядерної політики», американські експерти з ядерних питань дійшли висновку, що політика нової адміністрації несе загрозу встановленому ядерному порядку та архітектурі контролю над озброєннями. Д. Трамп відкидав «перевірені й ефективні заходи зі зменшення ядерних ризиків», погрожував відповісти на північнокорейські провокації «вогнем і люттям» та уникав дипломатичної взаємодії з Пхеньяном (Reif & Davenport, 2017). Співзасновник Центру Стімсона та визнаний дослідник з питань зменшення ядерної небезпеки, Майкл Крепон писав: «Глобальний ядерний порядок хитається. Мережа ядерної безпеки, густо зіткана з договорів про зменшення ядерної небезпеки та запобігання розповсюдженню, а також скорочення американських та російських збройних сил, розпадається» (Крепон, 2017: 30-31). Таким чином, політика адміністрації Д. Трампа дійсно наштовхувала на думку щодо краху попередніх дипломатичних зусиль у напрямі ядерного контролю та нерозповсюдження. Вона видавалася занадто різкою та радикальною у порівнянні з курсом Б. Обами.

У свою чергу, «Огляд ядерної політики» 2018 р. було загалом підготовлено за зразком попередніх документів. Він не лише надсилав «сигнал стримування потенційним супротивникам», але й був «важливим запевненням для союзників і партнерів США» (Nuclear Posture Review., 2018). Однак, цього разу, акцент було зроблено саме на ядерній модернізації, а не на підтримці заходів з контролю над озброєннями через те, що в основу нової стратегії було покладено концепцію протистояння великих держав, а не стратегічну стабільність, яка була керівним принципом попереднього «Огляду ядерної політики» Б. Обами.

За адміністрації Д. Трампа «Огляд ядерної політики» 2018 р. передбачав передову дислокацію ядерних сил США на території союзників (Thränert, 2018). Було збережено негативні гарантії безпеки для (більшості) неядерних держав і відкинуто принцип незастосування ядерної зброї першими. Що ж стосується відмінностей, то документ мав більш песимістичний опис міжнародної системи, який виправдовує рішення відсунути на другий план заходи з контролю над озброєннями та зосередитися на стримуванні та модернізації (Péczei, 2018).

Не зважаючи на політичний курс Д. Трампа із курсом попередньої адміністрації, його практична імплементація зустріла значно менше підтримки, ніж очікувалося. Як зазначається у виданні «Форбс» за грудень 2020 р. з посиланням на думку експерта з ракетних озброєнь Асоціації з контролю над озброєннями у Вашингтоні Рейфа Кінгстона, президент Д. Трамп завдав непоправної шкоди режиму ядерного нерозповсюдження та стримування (Ахе, 2020). По-перше, він підштовхнув Пентагон до подвоєння кількості ядерних боезарядів малої потужності, що підвищує ризик ядерної війни, роблячи ядерну зброю більш «придатною» для використання у збройному зіткненні між великими державами. Водночас ядерна доктрина Д. Трампа розширила перелік зовнішніх загроз, які офіційно виправдовують «ядерну відплату». Також, військово-морські сили (ВМС) США розгорнули малопотужний варіант W76-2 своєї балістичної ракети підводних човнів «Trident II». По-друге, Д. Трамп ініціював прискорення розробки високопотужних БРПЧ і скасував план Пентагону щодо зняття з озброєння гравітаційної бомби мегатонного класу W83-1. По-третє, президент сприяв відновленню виробництва плутонієвих активних зон для ядерних босголовок. По-четверте, Д. Трамп вивів США з Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності, Договору з відкритого неба, та поставив під загрозу домовленості із РФ. Нарешті, по-п'яте, після невдалих спроб домовитися з КНДР щодо контролю над ядерним озброєнням, Д. Трамп став першим президентом з 1960-х років, який не уклав жодної нової угоди у цій сфері, натомість – послабив контроль і захопив розповсюдження.

3 січня 2021 р. Д. Трамп на посаді президента США змінив Дж. Байден, представник Демократичної партії та віце-президент у часи адміністрації Б. Обама. Перед початком каденції Д. Трампа, 11 січня 2017 р., він виступив зі звітом щодо досягнень у сфері ядерної безпеки, серед іншого зазначивши, що завдяки лідерству США «міжнародне співтовариство знову зосередилося на запобіганні ядерному тероризму», «у світі скоротилися запаси матеріалів, придатних для створення ядерної зброї», зміцніла «глобальна архітектура фізичної ядерної безпеки, яка контролює та забезпечує дотримання ядерних норм» (Remarks by the Vice President..., 2017). Було згадано і про створення Контактної групи з ядерної безпеки, та про зусилля, спрямовані на утримання Ірану від розробки ядерної зброї. Дж. Байден не оминув увагою РФ, Китай, КНДР, Пакистан, які зробили «контрпродуктивні кроки», які лише збільшують ризик застосування ядерної зброї у регіональних конфліктах в Європі, Південній або Східній Азії. Усупереч сподіванням, які висловив Дж. Байден наприкінці промови, наступна адміністрація не змогла очолити глобальний рух щодо зменшення ролі ядерної зброї, принаймні, у тому сенсі, в якому це вочевидь бачили Б. Обама, Дж. Байден та їх однодумці.

Президентство Дж. Байдена припало на скрутний період пандемії COVID-19 і загострення міжнародних конфліктів. Більше того, через політику Д. Трампа щодо нерозповсюдження, ситуація з поширення зброї загострилася ще більше. За період передвиборчої кампанії, Дж. Байден дав чітко зрозуміти, що США окреслюють курс на повернення собі ролі «глобального лідера» (Biden, 2020) і розглядатимуть наявність ядерної зброї винятково як частину механізму стримування, який також надає можливість відповіді у разі порушення режиму безпеки третіми сторонами (Kimball, 2022a). У 2021 р. вже на посаді президента США він допускав можливість зміни політики ядерних декларацій США та зменшення ролі ядерної зброї через концепцію «єдиної мети» (sole purpose), яка саме й розглядала стримування (та відповідь на ядерні атаки у разі необхідності) як єдину мету ядерної зброї США (Horowitz, Schneider, Wachs & Major, 2021).

Проте, протягом усього процесу перегляду й оцінки традиційного «Огляду ядерної політики», адміністрація Дж. Байдена стикалася із суперечливими пріоритетами, через що остаточний документ викликав дискусії. Так, з одного боку, президент мав намір зменшити роль ядерної зброї у політиці безпеки США, про що Білий дім оголосив у документі під назвою «Попередні настанови щодо стратегії національної безпеки» (березень 2021 р.) (Biden, 2021: 13). А з іншого боку, він пообіцяв зміцнити альянси США. Тим не менш, більшість союзників покладаються саме на «розширені ядерні сили стримування» США та на їх застосування у разі потреби. Наміри США продовжити з РФ дію Договору СНО ставили під загрозу дієвість «ядерної парасольки», що не могло не викликати занепокоєння. Тож, з першого року президентства Дж. Байдена існувала певна розбіжність між метою президента зменшити роль ядерної зброї у політиці безпеки США за допомогою СНО та його метою зміцнити американські альянси, які покладаються на ядерні гарантії.

У 2009 р. такі наміри не перетворювалися б на дилему, оскільки відносини РФ і НАТО тяжіли до стратегічного партнерства. Проте, ситуація суттєво змінилася протягом подальших років. Більше того, після початку збройної агресії та повномасштабної війни РФ проти України, – держави, яка добровільно відмовилася від ядерного арсеналу і тепер зазнала нападу з боку «ядерного» сусіда, що зобов'язувався поважати її цілісність і суверенітет, – питання зниження ролі ядерної зброї у політиці США не може не викликати занепокоєння у країн, які не володіють зброєю та розраховують на конкретні, дієві гарантії безпеки (яких Україна, до слова, у свій час так і не отримала через те, що виконання положень Будапештського меморандуму не регулювалося законодавчо).

З часом, ядерна політика Дж. Байден зазнала певних змін через те, що ситуація у сфері міжнародної безпеки суттєво погіршилася. Деякі члени НАТО, а також союзники США в Індо-Тихоокеанському регіоні відчувають загрозу через

значне нарощування військового потенціалу й агресивну зовнішню політику РФ і КНР. Як наслідок, питання розширеного ядерного стримування США стає все більш актуальним для їхньої безпеки. Тим більше, що жодна з країн, – РФ, КНР, КНДР, Індія, Пакистан, Велика Британія, Франція та Ізраїль, – які володіють ядерною зброєю чи розвинутими ядерними технологіями, незалежно від своїх геополітичних позицій, не виявляють бажання зменшувати власні арсенали або згорнути ядерні програми.

Війна у серці Європи, яку розпочала РФ, її ядерні погрози, регулярні ракетні випробування КНДР, ядерні розробки Ірану й інші фактори дали чітко зрозуміти, що притримуватися омріяного курсу на розбудову світу без ядерної зброї або такого, де її значення можна поступово звести нанівець, більше не видається можливим. Тому, базові документи оприлюднені у жовтні 2022 р., які закріплюють ядерну та оборонну політику США, враховують цю реалію.

Так, у «Стратегії національної безпеки» (від 12 жовтня 2022 р.) зазначається, що ядерне стримування залишається головним пріоритетом для країни й основою «інтегрованого стримування». Адміністрація Дж. Байдена визнає, що у майбутньому доведеться стримувати потужні ядерні держави заради чого необхідно модернізувати ядерну тріаду. І разом із тим, адміністрація зазначає, що метою є «досягнення реалістичних цілей взаємного контролю над озброєннями» та зміцнення режиму нерозповсюдження (National Security Strategy..., 2022: 21). І вже 27 жовтня у «Стратегії національної оборони» 2022 р. закріплюється окреслений курс на «інтегроване стримування», що включає модернізацію арсеналу та залучення регіональних партнерів до спільної системи протистояння сучасним викликам безпеки із застосуванням «унікального стримуючого ефекту ядерної зброї» (National Defense Strategy..., 2022: 9-10).

В «Огляді ядерної політики» президента Дж. Байдена зазначається, що «фундаментальна роль» американського арсеналу полягатиме у стримуванні ядерних атак (аналогічне положення було викладене і в «Огляді ядерної політики» 2010 р.), залишаючи при цьому можливість застосування ядерної зброї першими в «екстремальних обставинах» для протидії звичайним, біологічним, хімічним і, можливо, кібер-атакам (2022 Nuclear Posture Review, 2022b: 9). Нарешті, в «Огляді протиракетної оборони» зазначається, що «Сполучені Штати продовжуватимуть посилювати оборону американських збройних сил і разом із членами та партнерами Альянсу проти усіх регіональних ракетних загроз з будь-якого джерела. США працюють на багатосторонньому рівні в рамках НАТО, а також співпрацюють на двосторонньому рівні з окремими країнами-членами та не членами НАТО в Європі для протидії повітряним і ракетним загрозам з боку потенційних супротивників. Інтегрована протиповітряна та протиракетна оборона (IAMD) НАТО протидіє загрозам крилатих і балістичних ракет у рамках 360-градусної оборони, що охоплює сукупність засобів протиповітряної та протиракетної оборони нижчого рівня» (Missile Defense Review..., 2022: 11).

Аналізуючи вище зазначені доктрини, можна дійти висновку, що адміністрація США визнає три ролі ядерної зброї: (1) стримування агресії; (2) запевнення щодо захисту союзників і партнерів та, (3) досягнення цілей США, якщо стримування зазнає невдачі. Такий підхід є вкрай важливим для країн, які покладаються на гарантії «ядерної парасольки» США. У цьому контексті доречно зазначити, що зі зростанням серйозності та достовірності загроз американським протеже зростає й рівень ризику, на який наражаються США та їхнє населення у разі втручання (Allison, Herzog & Ko, 2022). Це одна з причин, чому Сполучені Штати підтримують «дуже високу планку» для застосування ядерної зброї.

Окрім іншого, в «Огляді ядерної політики» 2022 р. зазначається, що ядерна позиція США «має на меті ускладнити весь процес прийняття рішень супротивником, в тому числі щодо того, чи провокувати кризу, чи ініціювати збройний конфлікт, чи здійснювати стратегічні напади із застосуванням неядерних

засобів, чи переходити до застосування ядерної зброї у будь-якому масштабі». Адміністрація Дж. Байдена відкинула принцип незастосування ядерної зброї першими та принцип «єдиної мети» з тих міркувань, що у разі дотримання першочергових намірів, це може призвести до «неприйнятного рівня ризику» навіть у контексті ворожих дій неядерних держав (2022 Nuclear Posture Review, 2022a). Разом з тим, було закріплено принцип «негативних гарантій безпеки» (negative security assurances), який передбачає, що США не застосовуватимуть і не погрожуватимуть застосуванням ЯЗ проти неядерних держав, які є учасниками ДНЯЗ і дотримуються своїх зобов'язань щодо нерозповсюдження ЯЗ. Ця заява Дж. Байдена збігається із заявами попередніх адміністрацій Б. Обами та Д. Трампа, проте, на відміну від них, адміністрація Дж. Байдена не веде мову про можливі винятки (Kurosawa, 2023).

Дехто з американських аналітиків ще з початку 2022 р. висловив певне занепокоєння через те, що Сполучені Штати поступово переорієнтувалися на підтримку ядерного арсеналу та все ж допускають можливість першого удару за критичних обставин (Kimball, 2022b), а хтось і взагалі вважає, що зміна ядерної політики Дж. Байдена послаблює стримування (Geller, 2022). Ще більш гостру критику у прихильників нерозповсюдження викликав «Огляд ядерної політики» 2022 р. Так, Стефен Янг, старший представник Вашингтона у Союзі стурбованих вчених (Union of Concerned Scientists), зазначив, що він є «жахливим документом», який «не тільки утримує світ на шляху зростання ядерного ризику, але й багато в чому посилює цей ризик» (Young, 2022). На думку таких критиків, Дж. Байден надто відійшов від своїх передвиборчих обіцянок, а його адміністрація має шукати більш дипломатичні шляхи вирішення гострих питань, а не погрожувати застосуванням ЯЗ як у часи холодної війни (Jonson, 2022).

Висновки. Проаналізувавши концептуально-доктринальні основи ядерної політики США з початку 2000-х років і до сьогодні, бачимо що не зважаючи на різний підхід до реалізації зовнішньої політики США адміністраціями президентів-республіканців (Дж. Буша-мол. і Д. Трампа) та президентів-демократів (Б. Обами і Дж. Байдена), центральне місце в ядерній політиці США посідає концепція стримування. За президента Дж. Буша-мол. воно отримало назву «односпрямоване» або «індивідуальне» стримування. А сама його ядерна політика передбачала боротьбу з тероризмом, можливість превентивного удару та необхідність збереження ядерних арсеналів. Врешті-решт, її результатом стала ще більша дестабілізація міжнародної системи безпеки.

На противагу, політика Б. Обами, була спрямована на скорочення ядерного арсеналу, зменшення залежності від ядерної зброї, та забезпечення ефективності сил стримування шляхом збереження «морального лідерства» США через інституційну співпрацю.

Подібно до Дж. Буша-мол. адміністрація Д. Трампа фактично нівелювала значення дипломатії та ще більше «підірвала» режим нерозповсюдження. Проте, Дж. Байден продовжив політику Б. Обами, зазначивши, що метою ядерного арсеналу США має бути стримування і, в разі необхідності, відплата за ядерну атаку. Концепція «інтегрованого стримування» Дж. Байдена передбачає модернізацію американського ядерного арсеналу та залучення регіональних партнерів до спільної системи безпеки із застосуванням «унікального стримуючого ефекту ядерної зброї», що видається особливо актуальним з огляду на сучасну ситуацію у світі.

REFERENCES

- Allison, D.A., Herzog, S. & Ko, J. (2022). Under the umbrella: nuclear crises, extended deterrence, and public opinion. *Journal of Conflict Resolution*, 66 (10). DOI: <https://doi.org/10.1177/00220027221100254>
- Axe, D. (December 24, 2020). Donald Trump is a nuclear president – his legacy is more nukes, fewer controls. *Forbes*. Retrieved from <https://cutt.ly/PwXhqHJ5>

- Beres, L.R. & McInerney, T.G.** (August 29, 2013). Obama's inconceivable, undesirable, nuclear-free dream. *U.S. News & World Report*. Retrieved from <https://cutt.ly/6wXhwUyu>
- Biden, J.** (January 23, 2020). Why America must lead again. Rescuing U.S. foreign policy after Trump. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://cutt.ly/ewXhedo7>
- Biden, J.R.** (2021). *Interim guidance for a National Security Strategy*. Washington, D.C.: The White House. Retrieved from <https://cutt.ly/OwXhgXMS>
- Blechman, B. & Bollfrass, A.** (Eds). (2010). *National perspectives on nuclear disarmament*. Washington, D.C.: The Henry L. Stimson Center
- Cirincione, J.** (2008). Strategic collapse: The failure of the Bush Nuclear Doctrine. *Arms Control Association*. Retrieved from <https://cutt.ly/CwXhropx>
- Fact Sheet: Nuclear Weapons Employment Strategy of the United States. (June 19, 2013). *The White House: President Barack Obama*. Retrieved from <https://cutt.ly/7wXhthJK>
- Ferguson, Ch.D.** (July 31, 2002). Nuclear Posture Review. *NTI: Nuclear Threat Initiative*. Retrieved from <https://cutt.ly/lwXhgDiu>
- Geller, P.-J.** (April 4, 2022). Biden's change in nuclear policy weakens deterrence. *The Heritage Foundation*. Retrieved from <https://cutt.ly/YwXhyTCX>
- Halaka, S.P.** (2006). *Nuclear non-proliferation in world politics: Doctor's Thesis // Галака, С.П.* (2006). *Ядерне нерозповсюдження у світовій політиці: дис... д. політ. наук: 23.00.04 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка*
- Holovan, O.O.** (2017). The North Korean nuclear threat and the evolution of US foreign policy on this issue. *S.P.A.C.E.*, 5, 34-37 // **ГОЛОВАНЬ, О.О.** (2017). Північнокорейська ядерна загроза та еволюція зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки щодо цього питання. *S.P.A.C.E.*, 5, 34-37.
- Horowitz, L., Schneider, J., Wachs, L. & Major, C.** (December 23, 2021). Biden's proposal for a US 'sole purpose' nuclear declaratory policy: Consequences for allies in Asia, NATO and Germany. *SWP: Stiftung Wissenschaft und Politik*. Retrieved from <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2021C62/>
- Johnson, J.** (July 15, 2023). Post-9/11 US thinking and approaches to nuclear deterrence: The Bush Doctrine and the role of nuclear weapons in US deterrence strategy. *International Politics*. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-023-00485-1>
- Jonson, J.** (October 27, 2022). 'A terrifying document': Critics say Biden Nuclear Policy makes the world more dangerous. 2022. Retrieved from <https://cutt.ly/twXhu7TS>
- Kagan, R.** (June 01, 1998). Benevolent empire. *Carnegie Endowment for International Peace*. 1998. Retrieved from <https://cutt.ly/OwXhgcoG>
- Капыруля, М.В.** (2015). *Nuclear Deterrence in the Post-Bipolar World: Candidate's Thesis // Капируля, М.В.* (2015). *Ядерне стримування в постбіполярному світі: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка*
- Kessler, G.** (August 9, 2017). Trump's claim that U.S. nuclear arsenal is 'now far stronger and more powerful'. *The Washington Post*. 2017. Retrieved from <https://cutt.ly/ywXhiKzb>
- Kimball, D.G.** (April, 2022a). Biden policy allows first use of nuclear weapons. *Arms Control Association*. Retrieved from <https://cutt.ly/qwXhomWq>
- Kimball, D.G.** (April, 2022b). New approaches needed to prevent nuclear catastrophe. *Arms Control Association*. Retrieved from <https://cutt.ly/JwXho2k3>
- Knopf, J.W.** (2008). Wrestling with deterrence: Bush Administration strategy after 9/11. *Contemporary Security Policy*, 29 (2), 229-265. DOI: <https://doi.org/10.1080/13523260802284076>
- Knopf, J.W.** (2010). The fourth wave in deterrence research. *Contemporary Security Policy*, 31 (1), 1-33. DOI: <https://doi.org/10.1080/13523261003640819>
- Knox, P.** (2019). *I am the winner: A presidential autobiography of Donald J. Trump*. Lulu.com.
- Krepon, M.** (September 10, 2017). Proliferation in the age of uncertainty. *Stimson Center*. Retrieved from <https://cutt.ly/swXhgyBU>
- Kristensen, H.M.** (2005). The role of U.S. nuclear weapons: new doctrine falls short of Bush pledge. *Arms Control Today*. Retrieved from <https://cutt.ly/gwXhkhzVu>
- Kristensen, H.M.** (January 12, 2017). Obama Administration announces unilateral nuclear weapon cuts. *FAS: Federation of American Scientists*. Retrieved from <https://fas.org/publication/obama-cuts/>
- Kurosawa, M.** (2023). Biden Administration's Nuclear Posture Review: Analysis and assessment. *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 6 (2), 312-326. DOI: <https://doi.org/10.1080/25751654.2023.2235764>

- McCain, J.** (March 26, 2008). Remarks to the Los Angeles World Affairs Council. *The American Presidency Project*. Retrieved from <https://cutt.ly/xwXhxPzG>
- McDonough, D.S.** (August, 2003). The 2002 Nuclear Posture Review: The 'New Triad', counterproliferation, and U.S. grand strategy. Retrieved from <https://www.files.ethz.ch/isn/46523/WP38.pdf>
- Melnyk, T.** (2021). *Nuclear Deterrence in the Euro-Atlantic Security System*: Candidate's Thesis // **Мельник, Т.** (2021). *Ядерне стримування в Євроатлантичній системі безпеки*: дис... к. політ. наук: 23.00.04 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка
- 2022 *Missile Defense Review*. (2022). Washington, D.C.: U.S. Department of Defense. Retrieved from <https://cutt.ly/5wXhbwnS>
- 2022 *National Defense Strategy of The United States of America*. (2022). Washington, D.C.: U.S. Department of Defense. Retrieved from <https://cutt.ly/5wXhbwnS>
- National Security Strategy of the United States of America*. (2017). Washington, D.C.: The White House. Retrieved from <https://cutt.ly/MwXhmKSC>
- National Security Strategy*. (2010). Washington, D.C.: The White House, 2010. Retrieved from <https://cutt.ly/KwXhn5iw>
- National Security Strategy*. (2015). Washington, D.C.: The White House. Retrieved from <https://cutt.ly/owXhnAK9>
- National Security Strategy*. (2022). Washington, D.C.: The White House. Retrieved from <https://cutt.ly/ZwXhWeJ2>
- National Strategy to Combat Weapons of Mass Destruction. (December, 2002). *FAS: Federation of American Scientists*. Retrieved from <https://irp.fas.org/offdocs/nspd/nspd-17.html>
- 2022 Nuclear Posture Review. (2022a). *Center for Arms Control and Non-Proliferation*. Retrieved from <https://cutt.ly/8wXg6IU9>
- 2022 *Nuclear Posture Review*. (2022b). Washington, D.C.: U.S. Department of Defense. Retrieved from <https://cutt.ly/5wXhbwnS>
- Nuclear Posture Review [Excerpts]. Submitted to Congress on 31 December 2001. (January 8, 2002). Retrieved from <https://cutt.ly/vwXhWJGV>
- Nuclear Posture Review Report*. (2010). Washington, D.C.: U.S. Department of Defense. Retrieved from <https://cutt.ly/owXhE2pR>
- Nuclear Posture Review*. (2018). Washington, D.C.: U.S. Department of Defense. Retrieved from <https://cutt.ly/CwXhUGJ4>
- Obama, B.** (July 15, 2008). A new strategy for a new world. *Wilson Center*. Retrieved from <https://cutt.ly/DwXhU4Fr>.
- Pavliuk, O.I.** (2016). *The Foreign Policy of the United States of America towards the Islamic Republic of Iran: From Cooperation to the Policy of 'Containment'*: Candidate's Thesis // **Павлюк, О.І.** (2016). *Зовнішньополітичний курс Сполучених Штатів Америки щодо Ісламської Республіки Іран: від співробітництва до політики «стримування»*: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича.
- Péczeli, A.** (2018). The Trump Administration's Nuclear Posture Review: Back to great power competition. *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 1(2), 238-255. DOI: <https://doi.org/10.1080/25751654.2018.1530741>
- Popen, G.** (November 17, 2020). A brief analysis of Trump's four years of nuclear policy. *Next Generation Politics*. Retrieved from <https://cutt.ly/swXhISxR>
- Reif, K. & Davenport, K.** (October 12, 2017). Trump's threat to nuclear order. *War on Rocks*. Retrieved from <https://cutt.ly/fwXhgdO4>
- Remarks by President Barack Obama in Prague as delivered. (April 5, 2009). *The White House: President Barack Obama*. Retrieved from <https://cutt.ly/jwXhOztI>
- Remarks by President Obama at the Brandenburg Gate – Berlin, Germany. (June 19, 2013). *The White House: President Barack Obama*. Retrieved from <https://cutt.ly/lwXhOMnP>
- Remarks by the Vice President on nuclear security. (January 12, 2017). *The White House: President Barack Obama*. Retrieved from <https://cutt.ly/gwXhAOhx>
- Rice, C.** (January 1, 2000). Campaign 2000: Promoting the national interest. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://cutt.ly/pwXhAVfz>
- Sanger, D.E. & Broad, W.J.** (September 5, 2016). Obama unlikely to vow no first use of nuclear weapons. *The New York Times*. Retrieved from <https://cutt.ly/EwXhShT6>
- Sinovets, P.A.** (2009). Transformation of the US nuclear strategy: Theory and practice. *Stratehichni priorytety*, 2(11), 17-22 // **Сіновець, П.А.** (2009). *Трансформація*

ядерної стратегії США: теорія та практика. Стратегічні пріоритети, 2 (11), 17-22.

- Skrynyk, M.V.** (2023). Non-proliferation issues in the nuclear policy of the USA in the 21st century: Analysis of Basic Documents. *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, 36, 116-128. DOI: <http://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288713>
- // **Скрипник, М.В.** (2023). Питання нерозповсюдження в ядерній політиці США у XXI ст.: аналіз основоположних документів. *Міжнародні та політичні дослідження*, 36, 116-128. DOI: <http://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288713>
- Takahashi, M.** (October 27, 2016). Obama's Nobel-winning vision of 'world without nuclear weapons' is still distant. *The Conversation*. Retrieved from <https://cutt.ly/bwXhyVgT>
- The National Security Strategy of the United States of America*. (2002). Washington, D.C.: The White House. Retrieved from <https://cutt.ly/TwXhSjJl>
- Thränert, O.** (2018). President Trump's Nuclear Posture Review. *CSS Analyses in Security Policy*, 223. Retrieved from <https://cutt.ly/ZwXhDJHj>
- Transcript: Obama press conference. (February 10, 2009). *CBS News*. Retrieved from <https://cutt.ly/IwXhFqEZ>
- Young, S.** (October 27, 2022). The failures of Biden's Nuclear Posture Review. *Union of Concerned Scientists*. Retrieved from <https://cutt.ly/lwXhFAzD>

УДК (UDK) 327.51 ЄС
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.118

EUROPEAN UNION'S COMMON SECURITY AND DEFENCE POLICY: CURRENT STATE AND OPPORTUNITIES FOR UKRAINE

Mykola Stetsiuk,

e-mail: stetsiuk.mykola@chnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0704-6530>

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Ukraine, 58012, Chernivtsi, Kotsyubynsky Str., 2*

Abstract

The article provides an overview of the development of the European Union's (EU) common security and defence policy after the end of the Cold War. A review of the key regulatory legal acts of the EU was carried out, which establish the basic principles of the Common Security and Defense Policy (CSDP) as a component of the Common Foreign and Security Policy (CFSP) of the European Union. The current state of development of the CSDP is characterized, with particular attention on the 'Permanent Structured Cooperation' (PESCO) framework and the opportunities for Ukraine to join this framework prior to official EU accession.

Just one year after the collapse of the Soviet Union, the process of European integration reached an outstanding milestone: the Maastricht Treaty of 1992 established the European Union (EU). He also implemented the Common Foreign and Security Policy as one of the pillars of the EU. Twenty-five years later – in 2007 – the Treaty of Lisbon was signed, which brought the EU CSDP to a qualitatively new level. First, the Treaty on the EU as amended by the Treaty of Lisbon contains an obligation to provide mutual assistance in the event of armed aggression against one of the member states. Secondly, an ambitious vision is announced, according to which the CSTO should become the basis for the EU's long-term transition to 'collective defense', however, provided there is a consensus among all member states. Third, the Treaty of Lisbon provides for the format of 'Permanent Structured Cooperation' (PESCO), within the framework of which member states can initiate closer cooperation with each other, while assuming certain extended obligations. The latter format, despite its focus on highly specialized projects and heterogeneous involvement of member states, may become the first platform for Ukraine's early involvement in the CSDP.

Keywords: European Union, collective defense, Common Security and Defense Policy (CSDP), Common Foreign and Security Policy (CFSP), Permanent Structured Cooperation (PESCO), North Atlantic Treaty Organisation NATO

СПІЛЬНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ПОСТЫПОЛЯРНУ ДОБУ: СТАН РОЗВИТКУ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Микола Стецюк,

e-mail: stetsiuk.mykola@chnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0704-6530>

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2*

Анотація

У статті розкривається процес розвитку спільної політики Європейського Союзу (ЄС) у сфері безпеки й оборони після завершення Холодної війни. Здійснено огляд ключових нормативно-правових актів ЄС, які встановлюють засадничі принципи Спільної політики у сфері безпеки та оборони (СПБО), як складової частини Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП) Європейського Союзу. Охарактеризовано сучасний стан розвитку СПБО, зокрема акцентовано увагу на форматах «Постійної структурованої співпраці (PESCO)», та наголошено на можливостях щодо приєднання України до даного формату перед офіційним вступом до ЄС.

Усього за рік після розпаду Радянського Союзу процес європейської інтеграції досягнув видатної віхи: Маастрихтським договором від 1992 р. було засновано Європейський Союз (ЄС). Ним же було впроваджено Спільну зовнішню та безпекову політику як один зі стовпів ЄС. Рівно через двадцять п'ять років – у 2007 р. – було підписано Лісабонський договір, який вивів СПБО ЄС на якісно новий рівень. По-перше, Договір про ЄС у редакції Лісабонського договору містить зобов'язання про взаємодопомогу в разі збройної агресії проти однієї з держав-членів. По-друге, проголошується амбітне бачення, згідно з яким СПБО має стати основою для перспективного переходу ЄС до «колективної оборони», – щоправда, за умов наявності консенсусу серед усіх держав-членів. По-третє, Лісабонським договором передбачено формат «Постійної структурованої співпраці» (PESCO), у рамках якого держави-члени можуть вступати в тіснішу співпрацю між собою, при цьому беручи на себе певні розширені зобов'язання. Останній формат, попри орієнтованість на вузькоспеціалізовані проекти та неоднорідну залученість держав-членів, може стати першим майданчиком для раннього залучення України до СПБО.

Ключові слова: Європейський Союз, колективна оборона, Спільна політика у сфері безпеки та оборони (СПБО), Спільна зовнішня та безпекова політика (СЗБП), Постійна структурована співпраця (PESCO), Організація Північноатлантичного договору НАТО

Постановка проблеми. Нова геополітична реальність, в якій опинилася Європа по завершенні Холодної війни, спонукала до посилення внутрішньої інтеграції – зокрема у сфері безпеки та оборони. Анексія Російської Федерацією Кримського півострова 2014 р. й особливо розв'язана Кремлем 2022 р. повномасштабна війна проти України, разом з іншими численними конфліктами в інших регіонах світу, окреслила чільні ознаки поточного політико-безпекового середовища, в якому опинився ЄС, – нестабільність і невизначеність. Реальна загроза краху ліберального світопорядку спровокувала палкі дискусії щодо майбутнього загалом і місця у ньому колективного Заходу та ЄС зокрема. Утім, попри заявлені амбітні наміри та наявне нормативне підґрунтя для тіснішої військово-політичної

інтеграції, потенціал для реального перетворення ЄС в оборонний альянс залишається значною мірою «неактивованим» – передусім через тривалу орієнтацію на Північноатлантичний альянс (НАТО) як єдиного гаранта європейської безпеки, а також брак у держав-членів політичної волі до тіснішої інтеграції. Радикальна оцінка полягає в тому, що будь-яка спільна оборонна політика в рамках ЄС «приречена залишатися виключно добровільною, консенсусною та міжурядовою», поки сам ЄС не почне трансформуватися у федерацію (Howorth, 2014: 18).

Утім, навіть якщо ймовірність перетворення ЄС у так звані «Сполучені Штати Європи» наразі видається мінімальною, поступова гармонізація процедур у рамках чинних форматів співпраці – з поступальним поглибленням інтеграції – залишається актуальною, особливо в контексті курсу України на вступ до ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція спільної політики Європейського Союзу у галузі безпеки та оборони загалом висвітлена досить широко. Серед робіт вітчизняних дослідників варто виокремити колективну монографію за редакцією В. Копійки (Копійка, 2022), в якій автори розглядають процеси європейської інтеграції, зокрема у сфері безпеки й оборони, через призму пристосування ЄС до постбіполярної геополітичної реальності; наукові публікації М. Гребенюка та О. Пошедіна (Hrebeniuk & Poshedin, 2012), Яковюка й Орловського (Yakovciuk & Orlovskiy, 2017), де висвітлено потенціал нової СПБО після набуття чинності Лісабонським договором і подано огляд перших ініціатив військово-політичної інтеграції Європи після завершення Другої світової війни, відповідно. А також роботу Л. Дорош і В. Романика (Dorosh & Romanuk, 2020), де автори розглядають конкретні ініціативи у рамках СПБО ЄС, зокрема вже згаданого формату PESCO.

Значними є напрацювання й закордонних науковців, серед яких праці Дж. Гаворта (Howorth, 2014), Т. Куцери (Kucera, 2019), Г. Рікелеса (Riekeles, 2016) і Дж. Горковської (Gorkowska, 2018; 2019), де висвітлюються й аналізуються питання військово-політичної інтеграції ЄС і його трансформації у повноцінний оборонний альянс, а також можливості реалізації такої трансформації в умовах, коли домінантною безпековою моделлю залишається Організація Північноатлантичного договору (НАТО).

Водночас залишається недостатньо висвітленим потенціал PESCO у контексті раннього долучення України до Спільної політики безпеки та оборони ЄС, а також потенційна користь такого долучення у плані гармонізації вітчизняних оборонних процедур із відповідними процедурами ЄС та доступу України до передових військових розробок і досвіду держав-членів ЄС.

Метою даної публікації є узагальнення сучасного стану СПБО ЄС на підставі чинних нормативних документів, а також характеристика формату «Постійної структурованої співпраці» (PESCO) як потенційного майданчика для можливої ранньої інтеграції України до спільної політики ЄС.

Виклад основного матеріалу. Укладення 1992 року Маастрихтського договору ознаменувало новий етап у розвитку європейської оборонно-безпекової інтеграції, адже ним було засновано один з трьох стовпів Європейського Союзу – Спільну зовнішню та безпекову політику (СЗБП). Ще однією помітною віхою стала спільна британсько-французька Декларація Сен-Мало від 4 грудня 1998 р., яка містила заклик до формування «такої зовнішньої політики, що дозволила б Європі відігравати повноцінну роль на міжнародній арені»; для досягнення цієї мети необхідно було розвивати спроможності ЄС до самостійного реагування на міжнародні кризи, що включало, зокрема, «розбудову власних збройних сил, здатність ухвалювати рішення щодо їх застосування та готовність ухвалювати такі рішення» (Franco-British St. Malo Declaration, (December 4, 1998), 2015; Howorth, 2014: 78). Цю точку зору підтримали інші держави-члени на Європейській раді в Кельні 1999 р., де було наголошено на необхідності надати ЄС такі засоби й можливості, які дозволили б йому взяти на себе відповідальність за спільну

європейську політику безпеки та оборони. Дану ініціативу підтримав Хав'єр Солана, який того ж року став першим Генеральним секретарем Ради і Високим представником з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. Наступного року було досягнуто подальшого прогресу: створено Політико-безпековий комітет, а також Військовий комітет і Військовий штаб ЄС (European Defence Agency, N.d.).

Утім, чітку основу для розвитку європейської політики безпеки та оборони було закладено аж 2009 р., коли набув чинності підписаний 2007 р. Лісабонський договір, – ним, власне, було запущено Спільну політику безпеки та оборони [СПБО] як важливий елемент СЗБП (Hrebenuk, & Poshedin, 2012: 213). Так, пункт 1 статті 42 Договору про ЄС у редакції Лісабонського договору зазначає, що СПБО «забезпечить формування власних операційних спроможностей Союзу на базі цивільних і військових засобів [...], наданих державами-членами». Примітно, що сфера застосування даних засобів обмежена «місіями за межами [Європейського] Союзу в цілях підтримки миру, запобігання конфліктам та зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН» (Consolidated Version of the Treaty on European Union, 2012; Treaty of Lisbon..., 2007).

Стаття 43 додатково конкретизує завдання, для виконання яких ЄС може застосовувати власні цивільні й військові засоби: «спільні операції з роззброєння, гуманітарні та рятувальні операції, військове дорадництво та допомога, запобігання конфліктам і підтримка миру, [...] кризовий менеджмент, у тому числі миротворчість і постконфліктна стабілізація» (Consolidated Version of the Treaty on European Union, 2012; Treaty of Lisbon..., 2007).

Ще одним важливим аспектом Лісабонського договору став доданий до статті 42 Договору про ЄС пункт 7 про взаємну допомогу, який зобов'язує країн-членів уживати координованих заходів з надання необхідної допомоги тій державі-членові, яка зазнає збройної агресії на своїй території. За цих умов інші держави-члени повинні надати їй допомогу всіма можливими засобами в рамках Статті 51 Статуту ООН. Інше знакове положення – пункт 2 статті 42 передбачає, що СПБО має стати основою для поступового формування спільної оборонної політики та переходу, за одноголосним рішенням Європейської Ради, до колективної оборони.

Водночас обидва останні положення містять застереження про те, що СПБО ЄС не впливатиме на безпекову політику окремих країн-членів і поважатиме їхні зобов'язання в рамках Організації Північноатлантичного договору; більш того, заходи взаємної допомоги також повинні відповідати зобов'язанням у рамках НАТО – для тих країн-членів ЄС, які входять до НАТО. Крім того, пункт 3 статті 42 Договору про ЄС покладає на держави-члени обов'язок «послідовно покращувати свої військові спроможності», а також уповноважує Європейське оборонне агентство – як орган, відповідальний за розвиток оборонних спроможностей, досліджень, закупівель та озброєнь, – аналізувати оборонні потреби ЄС, вживати необхідних заходів для поліпшення промислового та технологічного потенціалу оборонного сектору й оцінювати стан військових спроможностей (Consolidated Version of the Treaty on European Union, 2012; Treaty of Lisbon..., 2007).

Нарешті, Лісабонським договором уведено інструмент «постійної структурованої співпраці» [PESCO]. Згідно з пунктом 6 статті 42 Договору про ЄС «держави-члени, чії військові спроможності відповідають вищим критеріям та які взяли на себе розширені зобов'язання щодо найвимогливіших місій, встановлюють постійну структуровану співпрацю в рамках [Європейського] Союзу» (Consolidated Version of the Treaty on European Union, 2012; Treaty of Lisbon..., 2007). Умови та вимоги щодо постійної структурованої співпраці конкретизовано у Протоколі № 10 від 9 травня 2008 р. Так, стаття 1 протоколу зазначає, що до постійної структурованої співпраці можуть долучатися країни-члени, які беруть на себе зобов'язання «активніше розвивати свій оборонний потенціал шляхом посилення власного національного внеску та участі в багатонаціональних силах, в основних європейських

збройних програмах та в діяльності Європейського оборонного агентства)», а також «надати, на національному рівні чи як частину багатонаціональних сил, бойові підрозділи для запланованих місій, сформовані на тактичному рівні, здатні виконувати завдання, викладені у статті 43 Договору про ЄС...» (Protocol (№ 10) on Permanent Structured Cooperation Established by Article 42 of the Treaty on European Union, 2008). З метою виконання зазначених вище завдань держави-члени, що беруть участь у постійній структурованій співпраці, зобов'язуються:

- співпрацювати з метою досягнення цілей щодо рівня витрат на оборонне обладнання та регулярно переглядати ці цілі в контексті безпекового середовища й міжнародних обов'язків Союзу;

- привести свої оборонні системи у відповідність одна до одної, зокрема шляхом гармонізованого визначення своїх військових потреб, шляхом об'єднання та спеціалізації своїх оборонних засобів і можливостей, а також шляхом заохочення співпраці у галузі підготовки та логістики;

- вживати заходів для поліпшення доступності, оперативної сумісності, гнучкості та здатності до розгортання своїх сил, зокрема шляхом визначення спільних цілей щодо їх зобов'язань, включаючи, можливо, перегляд національних процедур прийняття рішень;

- забезпечити вжиття необхідних заходів для усунення недоліків, виявлених у рамках «Механізму розвитку спроможностей», у тому числі через багатонаціональні підходи та без шкоди для відповідних зобов'язань у рамках Організації Північноатлантичного договору;

- брати участь у розробці спільних або загальноєвропейських програм озброєнь у рамках Європейського оборонного агентства (Protocol (№ 10) on Permanent Structured Cooperation Established by Article 42 of the Treaty on European Union, 2008: 2).

Офіційний старт PESCO відбувся на підставі відповідного Рішення Ради ЄС (Council Decision (CFSP) 2017/2315..., 2017). Дане рішення визначило засадничі принципи PESCO, керівну структуру та механізми контролю за виконанням додаткових зобов'язань, що їх узяли на себе держави учасниці. Так, діяльність держав-членів, що погодилися брати участь у PESCO, регулюється Національними планами імплементації, які підлягають щорічному перегляду й оновленню. Національні плани встановлюють конкретні завдання, що їх кожна держава-учасниця повинна виконати з метою реалізації ширших зобов'язань згідно зі статтями 1 і 2 Протоколу № 10 від 9 травня 2008 р. (Council Decision (CFSP) 2017/2315..., 2017: 3). Чільною організаційною формою співпраці держав-учасниць PESCO визначено вузькоспеціалізовані проекти, що їх з власної ініціативи пропонують і реалізують групи держав-учасниць. Держави-учасниці, які спільно реалізують той чи інший проект, самостійно узгоджують між собою деталі співпраці та повинні регулярно інформувати Раду ЄС щодо прогресу (Council Decision (CFSP) 2017/2315..., 2017: 4).

Принципи PESCO викладено у додатку 1 до Рішення Ради ЄС № 2017/2315. Зокрема, наголошено на тому, що формат PESCO дозволить державам-учасницям «покращити їхні військові засоби й оборонні спроможності через скоординовані ініціативи та конкретні проекти на основі розширених зобов'язань» (Council Decision (CFSP) 2017/2315..., 2017: Annex I). Контроль за виконанням зобов'язань у рамках PESCO покладається на Високого представника ЄС із питань закордонних справ і політики безпеки, який за підтримки Європейського оборонного агентства та Європейської служби зовнішніх справ здійснює щорічну оцінку стану виконання державами-учасницями своїх зобов'язань.

Також окремо підкреслено, що PESCO сприятиме посиленню європейського флангу НАТО, ставши відповіддю на часті заклики [Сполучених Штатів] до європейських країн нарощувати внесок у євроатлантичну безпеку. Крім того, PESCO визначається як важливий крок до зміцнення спільної оборонної політики ЄС, який

може стати елементом можливого переходу до спільної оборони, передбаченого пунктом 2 статті 42 Договору про ЄС. Передбачено, що у довгостроковій перспективі PESCO сприятиме формуванню в рамках ЄС «комплексу сил повного спектру – на додачу до НАТО, яка й надалі залишатиметься наріжним каменем колективної оборони для її членів» (Council Decision (CFSP) 2017/2315..., 2017: Annex I).

Нарешті, додаток 2 до Рішення Ради ЄС № 2017/2315 розширює завдання, наведені у статті 2 Протоколу № 10 від 9 травня 2008 р., конкретнішими зобов'язаннями, серед яких доцільно виділити наступні:

- регулярне збільшення оборонних бюджетів;
- послідовне збільшення витрат на оборонні інвестиції до рівня 20% від загальних витрат на оборону з метою заповнення прогалин у стратегічних спроможностях;
- розширення спільних проєктів у сфері стратегічних оборонних спроможностей;
- збільшення частки видатків на оборонні дослідження та технології до рівня 2% загальних витрат на оборону;
- впровадження узгоджених вимог для всіх проєктів, погоджених державами-учасниками;
- спільне використання наявних можливостей з метою оптимізації наявних ресурсів і підвищення їх загальної ефективності;
- нарощування співпраці у сфері кіберзахисту, зокрема обмін інформацією, навчання й оперативна підтримка;
- прискорення політичних процедур на національному рівні, зокрема шляхом перегляду національних процедур ухвалення рішень;
- подолання прогалин, визначених у Плані розвитку можливостей і Координованому щорічному огляді оборони, з метою посилення стратегічної автономії Європи й зміцнення Європейської технологічної та промислової бази оборони;
- надання пріоритету спільним європейським підходам для усунення недоліків, виявлених на національному рівні;
- участь принаймні в одному проєкті в рамках PESCO, який розвиває або надає можливості, визначені державами-членами як стратегічно важливі (Council Decision (CFSP) 2017/2315..., 2017: Annex II).

На даний момент у рамках PESCO реалізовується 68 проєктів у різних сферах – від кібербезпеки й розвідки до морських та авіаційних безпілотних систем (Permanent Structured Cooperation (PESCO), N.d.). Примітно, що тематична спрямованість і кількість держав-членів, залучених до того чи іншого проєкту, значно різняться. Наприклад, у проєкті «Програма розвитку спроможностей та інтероперабельності у сфері радіоелектронної боротьби [РЕБ] для майбутніх об'єднаних розвідки, спостереження та рекогностування» беруть участь лише дві країни – Німеччина та Чехія [остання є координатором проєкту]. Заявленою метою проєкту є «комплексне вивчення наявних спроможностей ЄС у сфері РЕБ», що в перспективі «має лягти в основу спільної концепції РЕБ» та, «у разі згоди держав-членів, формування спільного підрозділу РЕБ» (Electronic Warfare Capability and Interoperability Programme..., N.d.). Серед інших помітних проєктів, співпраця в яких потенційно могла б зацікавити й Україну, можна виокремити наступні:

- «Протидія безпілотним літальним системам» [C-UAS], учасники – Чехія, Італія (координатор проєкту) та Швеція;
- «Контрбатареїні сенсори» [COBAS], учасники – Франція (координатор проєкту) та Нідерланди;
- «Інтегрована багаторівнева система протиповітряної та протиракетної оборони» [IMLAMD], учасники – Італія (координатор), Франція, Угорщина і Швеція.

Загалом значна частина поточних проєктів PESCO налічує не більше десяти держав-учасниць, проте є один цікавий виняток – проєкт «Військова мобільність»,

який має на меті забезпечити безперешкодне пересування військового персоналу та засобів у межах ЄС шляхом спрощення і стандартизації процедур транскордонних військових перевезень (Military Mobility (MM), N.d.). До даного проєкту залучені двадцять п'ять держав, серед яких три не є членами ЄС: США, Канада та Норвегія. Участь цих трьох країн стала можливою завдяки Рішенню Ради ЄС № 2020/1639 від 5 листопада 2020 р., яке встановило загальні умови для залучення третіх держав до проєктів PESCO. Так, згідно зі статтею 2 цього Рішення третя держава може подати координатору або координаторам проєкту PESCO запит на участь, який повинен містити детальну інформацію про причини участі у проєкті, обсяг і форму запропонованої участі, а також обґрунтувати виконання третьою державою умов, викладених у статті 3, як-от:

- відданість третьої держави засадничим цінностям ЄС;
- забезпечення суттєвого внеску до виконання завдань проєкту, а також до Спільної політики безпеки та оборони ЄС;
- готовність виконувати розширені зобов'язання в рамках PESCO;
- наявність укладеної з Європейським Союзом угоди про безпечний обмін інформації з обмеженим доступом¹;
- наявність укладеного з Європейським оборонним агентством адміністративного договору;
- засвідчена третьою державою повага до принципів PESCO (Council Decision (CFSP) 2020/1639..., 2020).

Висновки. Загалом, попри задекларовану амбітність PESCO, реальний потенціал даного формату наразі видається таким, що не відповідає поставленим завданням. Так, залишається відкритим питання, яким чином формат добровільної співпраці окремих груп країн-членів² сам по собі може підвести Європейський Союз до трансформації у повноцінний оборонний альянс, адже для цього, крім власне політичної волі всіх держав-членів, знадобилися б суттєві політичні зміни в самому ЄС – аж до делегування державами-членами частини своїх суверенних прав інституціям ЄС. Крім того, неможливо не звернути уваги на постійне констатування у розглянутих вище офіційних документах ЄС пріоритетності НАТО як основної безпекової моделі для держав-членів. Складається враження, що і формату PESCO, і Спільній політиці безпеки та оборони ЄС загалом відведено другорядну роль. Або ж потенціал для перетворення ЄС в оборонний альянс міг бути закладений як своєрідний «план Б» – наприклад, на випадок яких-небудь проблем із наразі пріоритетним трансатлантичним форматом безпекової співпраці.

Тим не менш, формат PESCO міг би стати майданчиком для тіснішої оборонно-безпекової співпраці України та ЄС. Так, для приєднання України як (поки що) третьої країни до проєктів PESCO вже існує нормативне підґрунтя, закладене Рішенням Ради ЄС № 2020/1639 від 5 листопада 2020 р. В умовах продовжуваної Російською Федерацією війни участь нашої країни у PESCO могла б надати наступні можливості: обмін досвідом між Україною та державами-членами ЄС, а також доступ до передових військових розробок; вплив України, нехай і обмежений, на формування Спільної політики безпеки й оборони ЄС; початок гармонізації вітчизняних процедур оборонного планування та закупівель з відповідними процедурами держав-членів ЄС; чіткий політичний сигнал з боку ЄС щодо інтеграції України до «європейської родини» – задовго до офіційного вступу нашої країни в ЄС.

Утім, конкретні переваги від участі України в окремих проєктах, утілюваних у рамках PESCO, потребуватимуть подальшого вивчення.

¹ Між Україною та ЄС діє така угода (Угода між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом, 2005).

² PESCO чітко визначається як формат, рушіями якого є держави-учасниці (див.: Council Decision (CFSP) 2017/2315 of 11 December 2017 Establishing Permanent Structured Cooperation (PESCO) and Determining the List of Participating Member States, 2017, app. Annex III).

REFERENCES

- Agreement between the European Union and Ukraine on the security procedures for the exchange of classified information (2005). *Ofitsiynyi vebportal Parlamentu Ukrainy*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/994_750 // Угода між Україною та Європейським Союзом про процедури безпеки, які стосуються обміну інформацією з обмеженим доступом (2005). *Офіційний вебпортал парламенту України*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/994_750
- Consolidated Version of the Treaty on European Union (2012). *Official Journal of the European Union*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bfi40bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_1&format=PDF
- Council Decision (CFSP) 2017/2315 of 11 December 2017 Establishing Permanent Structured Cooperation (PESCO) and Determining the List of Participating Member States (2017). *Official Journal of the European Union*. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/dec/2017/2315/oj/eng>
- Council Decision (CFSP) 2020/1639 of 5 November 2020 Establishing the General Conditions under Which Third States Could Exceptionally Be Invited to Participate in Individual PESCO Projects (2020). *Official Journal of the European Union*. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/dec/2020/1639/oj/eng>
- Dorosh, L. & Romanyk, V.** (2020). PESCO, CARD, EDF: Strategy, Analysis and Financing in the European Union Security Guarantee. *Humanitarni vizii*, 6 (2), 1-7. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/uk/shv/vsi-vypusky/tom-6-chvyslo-2-2020/pesco-card-edf-strategiya-analiz-ta-finansuvannya-u-sferi> // **Дорош, Л. & Романик, В.** (2020). PESCO, CARD, EDF: Стратегія, аналіз та фінансування у сфері гарантування безпеки Європейського Союзу. *Гуманітарні візії*, 6 (2), 1-7. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/uk/shv/vsi-vypusky/tom-6-chvyslo-2-2020/pesco-card-edf-strategiya-analiz-ta-finansuvannya-u-sferi>
- Electronic Warfare Capability and Interoperability Programme for Future Joint Intelligence, Surveillance and Reconnaissance (JISR). (N.d.). *Permanent Structured Cooperation (PESCO)*. Retrieved from <https://www.pesco.europa.eu/project/electronic-warfare-capability-and-interoperability-programme-for-future-joint-intelligence-surveillance-and-reconnaissance-jISR-cooperation/>
- Franco-British St. Malo Declaration (4 December 1998). (June 22, 2015). *CVCE.EU*. Retrieved from https://www.cvce.eu/content/publication/2008/3/31/f3cd16fb-fc37-4d52-936f-c8e9bc80f24f/publishable_en.pdf
- Gorkowska, J.** (2018). *The Trouble with PESCO: The Mirages of European Defence* [Point of View]. Center for Eastern Studies: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. Retrieved from <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/point-view/2018-03-01/trouble-pesco>
- Gorkowska, J.** (2019). *A European Defence Union? The EU's New Instruments in the Area of Security and Defence* [OSW Report]. Centre for Eastern Studies. Retrieved from <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-report/2019-12-02/a-european-defence-union>
- Howorth, J.** (2014). *Security and Defence Policy in the European Union*. Palgrave Macmillan.
- Hrebenuk, M., & Poshedin, O.** (2012). European Union: From Economic Integration to a Collective Defense Organisation? *Politychnyi menedzment*, 1-2, 212-218. Retrieved from https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/grebenuk_evropeiskyi.pdf // **Гребенюк, М., & Пошедін, О.** (2012). Європейський Союз: Від економічної інтеграції до організації колективної оборони? *Політичний менеджмент*, 1-2, 212-218. Retrieved from https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/grebenuk_evropeiskyi.pdf
- Kopiika, V.V.** (Ed.). (2022). *European Union in a Changing World*. Kyiv: O. Zen // **Копійка, В.В.** (ред.). (2022). *Європейський Союз у мінливому світі: Монографія*. Київ: О. Зень.
- Kucera, T.** (2019). What European army? Alliance, security community or postnational federation. *International Politics*, 56, 321-338. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-017-0129-6>
- Military Mobility (MM). (N.d.). *Permanent Structured Cooperation (PESCO)*. Retrieved from <https://www.pesco.europa.eu/project/military-mobility/>
- Our History. (N.d.). *European Defence Agency*. Retrieved from <https://eda.europa.eu/our-history/our-history.html>
- Permanent Structured Cooperation (PESCO)*. (n.d.). Retrieved from <https://www.pesco.europa.eu/>

- Protocol (No 10) on Permanent Structured Cooperation Established by Article 42 of the Treaty on European Union (2008). Retrieved from http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_2008/pro_10/oj/eng
- Riekeles, G.E.** (2016). A Security and Defence Union. *European View*, 15(1), 13-26. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12290-016-0402-x>
- Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community, Signed at Lisbon, 13 December 2007 (2007). *Official Journal of the European Union*. Retrieved from <http://data.europa.eu/eli/treaty/lis/sign/eng>
- Yakoviuk, I.V. & Orlovskiy, R.R.** (2017). European Defense Community: Origins of the Integration in the Domain of Defense. *Problems of Legality*, 139, 264-277. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.139.115332> // **Яковюк, І.В. & Орловський, Р.Р.** (2017). Європейське оборонне співтовариство: Витоки становлення інтеграції в оборонній сфері. *Проблеми законності*, 139, 264-277. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.139.115332>

УДК 327 : [324 : 342.511] «2024» (529) : 355.01 (470+477)
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.127

THE 2024 PRESIDENTIAL ELECTIONS IN TAIWAN VIEWED THROUGH THE LENS OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

Oleksandr Shevchuk,

e-mail: shevchukovo7@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0335-6873>

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Ukraine, 54003, Mykolaiv, 68 Desantnykiiv, 10*

Abstract

This article examines how internal political processes in Taiwan determine the regional system of international relations. Since the USSR's collapse, the international relations system has been slowly transforming. Russia's aggression against Ukraine not only exposed the inefficiency of multi-level security mechanisms but also confirmed the pattern of global political processes. This pattern indicates that all previous historical forms of international relations systems emerged after large-scale armed conflicts at a European or global level.

Amid strategic uncertainty about the future world system of international relations and its regional subsystems, Taiwan's election results indicated the population's inclination towards Western political values. This is significant when considering the dictatorial regimes axis, which includes Russia, North Korea, and Iran.

At present, a trend is emerging among countries involved in territorial conflicts. These countries are either clarifying their stance on disputed territories' ownership or showcasing their capability to resolve the conflict forcibly.

For China, the 'Taiwan problem' takes precedence in its list of priorities. This issue carries a moral and political significance for Beijing. To China, becoming an international relations subject with global geopolitical influence serves as a redress for over a century of history, marked by foreign aggression, unequal treaties, and the establishment of colonial enclaves on its territory.

Keywords: 'Taiwan issue', Russian-Ukrainian conflict, foreign policy strategy, USA, China, international relations system

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ НА ТАЙВАНІ 2024 р. КРИЗЬ ПРИЗМУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Олександр Шевчук,

e-mail: shevchukovo7@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0335-6873>

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Україна, 54003, Миколаїв, 68 Десантників, 10

Анотація

У статті здійснено аналіз детермінації внутрішньополітичними процесами на Тайвані регіональної системи міжнародних відносин. З моменту руйнації СРСР система міжнародних відносин знаходилась в еволюційному стані з повільною динамікою трансформацій. Російська ж агресія проти України, з одного боку, чітко засвідчила недовіру різномірних безпекових механізмів, а з іншого, підтвердила логіку світового політичного процесу, що всі попередні історичні типи систем міжнародних відносин народжувались після масштабних збройних конфліктів європейського чи глобального рівнів.

У ситуації стратегічної невизначеності щодо основних контурів майбутньої світової системи міжнародних відносин та її регіональних підсистем результати виборів на Тайвані засвідчили орієнтацію тайванців на західні політичні цінності. Саме це є досить показовим у контексті структуризації вісі диктаторських режимів Росія – Північна Корея – Іран.

Наразі кристалізується тенденція щодо прагнення країн залучених до територіальних конфліктів або затвердити більш чітко своє позиціонування щодо приналежності спірних територій або ж засвідчити свою можливість щодо силового розв'язання конфлікту.

У шкалі пріоритетів КНР «тайванська проблема» є першою за значенням. Яка окрім всього має і морально-політичний вимір для Пекіна оскільки для КНР трансформація в суб'єкта міжнародних відносин з глобальним геополітичним впливом є своєрідною компенсаторикою більш ніж столітнього періоду історії, коли Китай був об'єктом іноземної агресії, нерівноправних угод і створення колоніальних анклавів на його території.

Ключові слова: «тайванська проблема», російсько-українська війна, зовнішньополітична стратегія, США, КНР, система міжнародних відносин

Постановка проблеми. Вибори керівника тайванської адміністрації у січні 2024 р. дали старт «року виборів», в якому вперше в історії збіглись вибори у понад 70 демократичних країнах, де проживає більше чотирьох мільярдів жителів. Фактично виборчий процес на «бунтівному» острові відбувався у надзвичайно складних умовах: по-перше, постійний політико-військовий тиск з боку КНР; по-друге, дестабілізуючі тенденції у безпекових механізмах як на регіональному, так і глобальному рівнях. Ці два фактори напряму пов'язані один з одним.

«Тайванська проблема» наразі стала в один ряд з факторами, які можуть бути визначені як детермінанти світової системи безпеки, яка дісталась сучасному світу у спадок від періоду біполярності. І як доводить перебіг міжнародних подій як на регіональному, так і глобальному рівнях, система безпеки потребує корінної перебудови. А це, у свою чергу, викличе нагальну потребу чіткої структуризації систем міжнародних відносин на відповідних рівнях щодо ефективної та дієвої відповіді на чинники дестабілізації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. На сьогодні ми маємо низку наукових праць присвячених висвітленню «Тайванської проблеми», які неодноразово згадувалися у працях автора. Упродовж 2022-2023 рр. також побачили світ ще два напрацювання щодо даної тематики (Shevchuk, 2022; Shevchuk & Nabro, 2023). Однак практично відсутні роботи щодо висвітлення впливу внутрішньополітичних процесів на Тайвані на стан регіональної системи взаємовідносин у контексті російської агресії проти України. Значний фактологічний матеріал представлений публікаціями інформаційних агентств і ЗМІ. Серед них на особливу увагу заслуговують: Bloomberg, Reuters, Focus Taiwan, Japan News, Politico, CNN, Twitter та ін., які активно висвітлюють позицію китайського та тайванського урядів щодо даного аспекту.

Метою дослідження є висвітлення детермінації внутрішньополітичними процесами на Тайвані, зокрема президентськими та парламентськими виборами, системи регіональних взаємовідносин з проекцією на глобальний рівень в умовах турбуленції системи міжнародних відносин спричиненою російським вторгненням до України.

Методи та прийоми дослідження. При написанні даної праці були використані принципи наукового пізнання – об'єктивності, системності, багатфакторності та детермінізму. Комплексний підхід дозволив автору дослідити багатоскладову проблему в контексті дестабілізації системи міжнародних відносин. Для розв'язання визначеної мети, дослідження та вивчення поставленої проблеми були застосовані методи аналізу та синтезу, узагальнення й абстрагування, а також системний і компаративний методи.

Виклад основного матеріалу. Фактично з моменту розпаду СРСР система міжнародних відносин знаходилась у досить еволюційному стані з повільною динамікою трансформацій. Російська ж агресія проти України, з одного боку, чітко засвідчила недовірливість різнорівневих безпекових механізмів, які наразі виступають як політичні майданчики для окреслення позицій тієї чи іншої сторони; а з іншого – підтвердила логіку світового політичного процесу, що всі попередні історичні типи систем міжнародних відносин народжувались після масштабних збройних конфліктів як європейського чи глобального рівня.

У даній ситуації стратегічної невизначеності щодо основних контурів майбутньої світової системи міжнародних відносин та її регіональних підсистем результати виборів на Тайвані засвідчили прихильність тайванців орієнтації на західні політичні цінності. Саме це є досить показовим у контексті структуризації вісі диктаторських режимів Росія – Північна Корея – Іран, які до того ж володіють ядерною зброєю. Позиція ж офіційного Пекіна щодо Тайваню залишається незмінною – острів є невід'ємною частиною КНР.

Конкуруючими на виборах керівника тайванської адміністрації були Демократична прогресивна партія (далі – ДПП), представник якої Лай Цінде обійняв посаду президента. Саме ця політична сила є правлячою на острові починаючи з 2000 р. з моменту перемоги на президентських виборах тодішнього кандидата від ДПП Чень Шуйбяня. Фокус зовнішньополітичної орієнтації цієї партії сконцентрований на розбудові відносин із США та їх союзниками і настійливому прагненні повної незалежності від КНР. У період виборчих перегонів Лай Цінде заявляв, що прихильний до захисту Тайваню від загроз і залякування з боку материкового Китаю та має намір зберегти для острова «status-quo» та використовувати діалог замість конфронтації (Spe Chen Cedric & Jeremy, 2024).

Результати виборів президента Тайваню мають і суттєве геополітичне значення. Ще під час виборчої кампанії офіційний Пекін здійснював суттєвий політичний тиск на Тайвань, що викликало відповідну реакцію з боку Вашингтона. Зокрема, 8 січня 2023 р. Міністерство оборони Тайваню відстежувало чотири бойові кораблі та 10 військових літаків армії Китаю навколо острова, а також чотири китайські повітряні кулі, що пролетіли над його столичним регіоном. Про це

Міноборони Тайваню повідомляло у мережі X (10 PLA aircraft and 4 PLAN..., January 9, 2024).

11 січня 2023 р. США дали чіткий сигнал Китаю, що виступають проти будь-якого зовнішнього втручання чи впливу у майбутні президентські та парламентські вибори на Тайвані. Агентство Reuters із посиланням на чиновника адміністрації президента США Дж. Байдена представило позицію Вашингтона: «Ми виступаємо проти будь-якого зовнішнього втручання або впливу на вибори на Тайвані. Незалежно від того, кого буде обрано, наша політика щодо Тайваню залишатиметься незмінною, і наші міцні неофіційні відносини також триватимуть» (Hunnicut & Martina, January 11, 2024).

ДПП є потужним союзником США, орієнтуючись як на тісне співробітництво з американськими правлячими елітами, так і з Японією, Південною Кореєю тощо.

Конкурентами ДПП на президентських виборах була партія Гоміндан, яка наразі активно лобіює посилення політичного та економічного співробітництва з КНР. Цей факт виглядає досить парадоксально зважаючи на активну боротьбу представників цієї політичної сили в другій половині 20 ст. з комуністичною партією КНР. Під час виборчої кампанії кандидат від Гоміндану Хоу Ю-і обіцяв налагодити тісніші зв'язки з Пекіном. Однак, при цьому, категорично відкидав китайську модель «одна країна – дві системи» (Elections in Taiwan..., January 1, 2024).

Для офіційного Пекіна «пріоритетним кандидатом» був саме представник Гоміндану. Так, розвідка Тайваню повідомляла про потужну кампанію з дезінформації, яку Китай розгорнув проти Демократичної прогресивної партії та її кандидата (Elections in Taiwan..., January 1, 2024). Ілюстративно у цьому контексті є заява високопоставленого китайського чиновника щодо звернення до народу Тайваню зробити «правильний вибір» на президентських виборах тайванської адміністрації та законодавчого органу острова. Він також підкреслив, що голосування є вибором між миром і війною, процвітанням і занепадом (Chinese official urges Taiwan's people..., January 3, 2024).

Лідер КНР Сі Цзіньпін, виступаючи на симпозиумі з нагоди 130-ї річниці від дня народження Мао Цзедуна, наголосив на неминучому «возз'єднанні» Тайваню з материковим Китаєм і підкреслив, що рішуче протидіятиме увагу будь-яким спробам «відділення» Тайваню від Китаю (CPC Central Committee holds symposium..., December 26, 2023).

Необхідно зазначити, що саме за період правління ДПП, Тайвань почав активно моделювати можливі сценарії майбутньої війни з материковим Китаєм, активізувавши розбудову спільних із США оборонних програм. Практичним втіленням цього стали військові навчання Тайваню з відпрацюванням відбиття китайського десанту. Триденні навчання з бойовою стрільбою відбулися наприкінці грудня 2023 р. на популярних серед місцевих та іноземних туристів пляжах Гуаньїнь і сусідньому Сішу, що приблизно за 50 кілометрів від столиці Тайваню міста Тайбей, північно-західної частини острова, розташованій найближче до Китаю. Пляжі Гуаньїнь і Сішу належать до категорії «червоних», із найбільшим ризиком великомасштабної висадки китайських військ. Ще є «жовті» пляжі, з меншою ймовірністю десантних операцій, і «блакитні», які вважаються непридатними для будь-якого виду десантування (Matt, December 26, 2023). Відпрацювання протидії можливій реалізації десантування китайських військ на Тайвані та результати виборів керівника тайванської адміністрації засвідчили рішучість відстоювання незалежності острова як з боку тайванських правлячих еліт, так і населення острова. Фактично починаючи з моменту закінчення громадянської війни в Китаї та проголошення КНР на острові вже виросло декілька поколінь з тайванською самоідентифікацією. Для цих поколінь саме острів Тайвань є батьківщиною, а не материковий Китай.

Одночасно з виборами президента тайванської адміністрації відбувались вибори і до Законодавчого юаня – парламенту острова. Тайванці обирали 113 членів

законодавчого органу. І на відміну від виборів президента, на парламентських виборах хоч і незначну, але перевагу здобув Гоміндан. ДПП отримала в 113-місному парламенті 51 місце, на одне менше, ніж Гоміндан. При цьому до парламенту пройшли 8 представників іншої опозиційної сили, Народної партії, які, швидше за все, разом із Гомінданом створять більшість, спроможну впливати на стратегічні рішення. Саме позиція лідера Народної партії Ко Вендже, який був «третьою силою» на президентських перегонах засвідчує можливість альянсу між ним і Гомінданом у парламенті (Demchenko, January 16, 2024).

Надзвичайно прискіплива увага до результатів президентських і парламентських виборів на Тайвані з боку КНР. Пильна увага США щодо дій Китаю у Тайванській протоці пояснюється тим, що це були перші вибори на острові після широкомасштабного російського вторгнення до України. До початку розв'язання Росією війни проти України основними подразниками процесу формування системи безпеки в Азійсько-Тихоокеанському регіоні були: невирішені проблеми спірних територій, нарощування військового потенціалу країнами регіону, відсутність взаєморозуміння в оцінці основних подій, що відбуваються в АТР, і можливість появи нового гегемона.

Відкрита агресія Росії проти України відкрила «ящик Пандори» щодо заморожених конфліктів, успадкованих з часів Холодної війни. Одним із таких є «тайванська проблема», до якої окрім того, що залучені такі світові гравці як США та КНР, ще й сама країна знаходиться у регіоні (АТР), «насиченого» територіальними проблемами: приналежність островів Спратлі, яка оскаржується відразу шістьма державами: В'єтнамом, КНР, Філіппінами, Малайзією, Тайванем і Брунеєм; проблема приналежності Курильських островів: різні підходи Японії та Росії щодо приналежності південних островів Курильської гряди – Ітурупу, Кунаширу, Шикотану і Хабомаю.

Реакція ж офіційного Пекіна на результати виборів і на сам виборчий процес була досить стриманою. Речник МЗС виголосив традиційну заяву щодо приналежності острова до КНР. Але сам Китай відмовився від демонстрації сили (навчання, наближення китайського флоту до берегів Тайваню), що супроводжувала кожний попередній результат до виборів органів влади на острові.

При цьому, така показова стриманість офіційного Пекіна не знімає стійкого прагнення щодо повернення острова під свою юрисдикцію. Наразі, КНР активно використовує елементи м'якої сили, зокрема економічні механізми з метою «прив'язування» тайванської економіки до економічної структури материкового Китаю. І цьому сприяє стан внутрішньо-тайванського економічного середовища, на яке КНР намагається посилити негативні фактори.

На сьогодні досить суттєво уповільнились темпи економічного зростання Тайваню, прогресує інфляція, що своєю чергою сприяє соціальному розшаруванню в тайванському суспільстві, обтяжує економіку і викликає динамічне старіння населення. Ці фактори зумовлюватимуть острівну адміністрацію і надалі підтримувати та розширювати діапазон економічних контактів з КНР. Хоча торгівля по обидві сторони Тайванської протоки показує негативну динаміку, кожен третій експортний долар приходить на острів з Китаю. У 2023 р. експорт з Тайваню склав 450 млрд. дол., з яких 152 млрд. дол. припали на КНР. А імпорт з КНР дорівнював 21% від усього імпорту Тайваню минулого року. У грудні 2023 р. Пекін, щоб пожвавити торгівлю навіть зняв певні обмеження на тайванські товари (Mainland to suspend some tariff cuts..., December 22, 2023).

Залишаючись торговим партнером №1 для Тайваню, Китай активно користується діалогом з іншим берегом Тайванської протоки. Звичайно, США намагаються активно цьому протидіяти саме у сфері виробництва чипів, зважаючи на подвійне призначення цього виду електронної продукції, але разом з тим, Китай є основним ринком збуту для аграрної продукції острова.

Усвідомлюючи значення для сучасної економіки висококваліфікованих кадрів у сфері IT-технологій, Китай активно сприяє відтоку «мізків» з острова на материк. На сьогодні сотні тисяч тайванців працюють у КНР, а інвестиції з Тайваню до Китаю у 2023 р. сягнули 3 млрд. дол., що є більше, ніж до інших економічних партнерів острова (Takahiro, 2022).

Вторгнення Росії до України спонукало Захід почати страхуватися від вторгнення Китаю на Тайвань. Компанії виводять гроші та виробництво з Китаю, а тайванська TSMC – найбільший у світі виробник чипів – активно будує заводи у США. Зважаючи ж на те, американська економіка досить залежна від імпорту напівпровідникової продукції, а Тайвань це 92% світового виробництва, з яких 50% – це експорт до США, офіційний Пекін активно використовує цей козир у політичній грі із США. І виходячи з цієї залежності американської економіки, як стверджують автори доповіді «Вплив на США тайванської напівпровідникової продукції», гіпотетичний збій у постачанні даного виду продукції до США матиме вкрай негативні наслідки, оскільки власне виробництво «лише частково може замінити скорочення імпорту з Тайваню» (Lin, et al., 2024: 6).

Отже, ці фактори сприяють формуванню певного ліміту часу для КНР у контексті не лише «мирного возз'єднання» з Тайванем, а й створення підґрунтя для техніко-технологічного унезалеження національної економіки від західних технологій і «цифровізації» Збройних сил КНР.

Ще одним чинником етапу відносно «поміркованості» Китаю щодо «тайванської проблеми» є чинник майбутніх листопадових президентських виборів у США. Наразі виглядає так, що китайське керівництво просто відклало інструменти примусу до певного моменту.

Відповідним стримуючим фактором є і намагання офіційного Пекіна зберегти певний спокій у відносинах з США та країнами ЄС, який був встановлений після тривалого періоду «охолодження» відносин. Детермінуючий вплив на вихід з кризи у взаємовідносинах між США та КНР мала зустріч лідерів країн у листопаді 2023 р. в рамках саміту Азійсько-Тихоокеанської економічної співпраці, який відбувся у США.

В одному зі своїх інтерв'ю державний секретар США Е Блінкен заявив, що період «мирного співіснування» після Холодної війни завершився. Його зруйнувало змагання з Китаєм, що особливо посилилося після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну (A Conversation with Antony Blinken..., June, 28, 2023, [Video], 01: 01: 44).

Виходячи з цього, як стверджує Politico, Білий дім навмисно не встановлював великих очікувань від результатів цієї зустрічі. Адміністрація просто хотіла відновити двосторонні відносини між США і Китаєм до того стану, який був перед останньою зустріччю двох президентів на Балі, після якої напруга між ними почала зростати (Cadelago et al., 2024).

Отже, нарощування військового, ядерного арсеналу, постійне місце в Раді безпеки ООН – ці фактори є своєрідною страховкою Китаю від нищівної поразки, як це продемонструвало російське вторгнення в Україну. Перемога ж матиме своїм вагомим результатом перебудову всього світового порядку.

Наразі дієвим стримуючим фактором для КНР щодо силового варіанту розв'язання «тайванської проблеми» є економічний вимір. Британський Центр економічних і бізнес-досліджень (CEBR) зазначає, що починаючи з 2023 р. світ зіткнеться з рецесією, а саме – вища вартість запозичень, спрямованих на боротьбу з інфляцією, призведе до скорочення економіки низки країн. Нині Китай не збирається наздоганяти США як найбільшу економіку світу як мінімум до 2036 р. Це відображає політику Китаю щодо боротьби з COVID і повільно зростаючу торгівлю напругу із Заходом, яка сповільнила його експансію. «Наслідки економічної війни між Китаєм та Заходом будуть у кілька разів серйознішими, ніж те, що ми бачили

після нападу Росії на Україну. Майже напевно буде досить різка світова рецесія та відновлення інфляції», – підкреслюється у дослідженні CEBR (Aldrick, 2022).

Не зважаючи на цілу низку негативних факторів, викликаних пандемією COVID-19 у 2023 р., США не поступились лідерством у світовій економіці КНР. ВВП США зріс на 6,3%, тоді як ВВП Китаю – лише на 4,6% (Miller & Curran, 2024). Аналізуючи стан економіки КНР на тлі проблем світової економіки, загострення відносин із США та ситуації довкола війни РФ проти України, експерти Національного інституту стратегічних досліджень Г. Широкий і Н. Гавриленко стверджують: «Економіка КНР сильно інтегрована зі світовою та залежить від зв'язків із західними країнами, зокрема США та ЄС, які, не зважаючи на посилення експортного контролю та обмеження щодо технологічного експорту, залишаються найбільшими торговими партнерами КНР» (Shyrokyi & Havrylenko, 2023).

Отже, різке загострення американсько-китайських відносин матиме надзвичайно негативні наслідки для економіки КНР, що цілком може спровокувати і соціальні проблеми, що точно не в інтересах правлячого режиму.

До економічних стримуючих чинників можна віднести і загальну вартість силового варіанту розв'язання Китаєм проблеми Тайваню. За повідомленням американської компанії «Bloomberg», яка є провайдером фінансової інформації й одним із провідних світових постачальників фінансової інформації для професійних учасників фінансових ринків: «Військове вторгнення Китаю на Тайвань обійдеться світовій економіці в 10 трлн. дол. Це відповідає приблизно 10% світового ВВП, що затьмарює удар від війни Росії проти України, пандемії COVID та світової фінансової кризи» (Welch et al., January 8, 2024). Але, не зважаючи на системну взаємопов'язаність економіки КНР з американською економікою, політичні амбіції офіційного Пекіна засвідчують прагнення та можливості відігравати роль «центру сили», який матиме врівноважуючий вплив щодо американського домінування як в регіоні АТР, так і на глобальному рівні. Ілюстрацією цього можна вважати встановлення дипломатичних відносин КНР з рухом Талібан, який захопив владу в Афганістані та вважається на Заході терористичним. 30 січня 2024 р. лідер КНР Сі Цзіньпін прийняв вірчі грамоти, вручені йому новими послами 42 країн. Серед них був і посол від уряду талібів Асадулла Білаль Карімі (Xi Jinping accepted credentials from the new ambassadors, January 31, 2024).

Необхідно зазначити, що саме Китай ще у вересні 2023 р. став першою країною, яка призначила свого посла в Афганістані з моменту приходу до влади Талібану в 2021 р. Ще одним демонстративним прикладом міці китайської потуги є заява новопризначеного міністра оборони КНР Дун Цзюна під час відео-зустрічі з очільником Міноборони РФ С. Шойгу 31 січня 2024 р., який зазначив, що «В останні роки США і Західний світ ізолюють Росію. Рішуче підтримуємо справедливість і надаємо вам підтримку щодо українського питання, попри те, що США і Європа продовжують тиснути на китайську сторону» (Kobzar, 2024).

І хоча на наступний день речник МЗС КНР Ван Веньбінь заявив, що позиція нейтралітету Китаю стосовно «кризи в Україні» залишається незмінною, і Пекін не надає військової допомоги жодній стороні конфлікту (China commented on the information about., February 6, 2024). Такі заяви з боку керівництва Міноборони КНР можна вважати певним зондуванням зовнішньополітичної реакції Вашингтона щодо його підтримки України. Тим більше, що КНР продовжує зберігати «активний нейтралітет» у питанні російсько-української війни, блокуючись з Росією як на рівні ООН, так і на регіональному рівні та на рівні двосторонніх китайсько-російських відносин. Зокрема, КНР постачає Росії сировину для виробництва збройового пороху (Polegenko, 2024). Наразі, китайський машинобудівний гігант Sinosteel Engineering & Technology Co. і сотні китайських робітників будують новий коксохімічний завод вартістю приблизно 840 млн. дол. у місті Магнітогорськ, що допомагає Росії зберегти важку промисловість (Chinese Engineers Are Keeping..., 2024). І хоча угода щодо будівництва була укладена ще до повномасштабного російського вторгнення в

Україну, практичне втілення активізувалось вже у 2023 р. й обидві сторони позиціонували його як посилення взаємодії під дією зовнішнього тиску. У цьому контексті показовою є жорстка реакція КНР на рішення НАЗК України щодо внесення 14 китайських компаній до списку «міжнародних спонсорів війни». Зокрема, до списку входять такі гіганти як: Alibaba Group, Xiaomi Corporation, Китайська національна морська нафтова корпорація, Китайська корпорація будівництва залізниць тощо.

Посол Китаю в Україні Фань Сяньжун під час зустрічі з українськими високопосадовцями у січні 2024 р. попередив, що китайсько-українські відносини можуть бути погіршені (Balmforth et al., 2024). 29 січня 2024 р. заступник міністра закордонних справ Китаю Сунь Вейдун під час зустрічі з послом України П. Рябікініним зазначив: «Китай і Україна повинні дивитися на перспективу, поважати один одного, ставитися один до одного щиро і сприяти стабільності двосторонніх відносин» (Vice Foreign Minister Sun Weidong..., 2024). Для України в умовах війни з Росією Китай залишається важливим торговим партнером, що має стратегічне значення для української економіки. У 2023 р. Китай посів друге місце у рейтингу найбільших імпортерів української агропродукції після ЄС. При цьому у вартісному вимірі Китай збільшив обсяги закупівель української агропродукції. Якщо у 2022 р. вартість поставок з України до КНР становила майже 1,9 млрд. дол., то 2023 р. вони збільшилися приблизно на 18% – до понад 2,2 млрд. дол. Частка Китаю в експорті досягла 10% (Tarasovskiy, 2024).

Отже, з одного боку, Китай прагне уникати прямого потрапляння під дію санкційного механізму країн Заходу, зокрема США, а з іншого – намагається підтримувати своє реноме як дієвого актора міжнародних відносин як в АТР, так і на глобальному рівні конкуруючи зі США як в політичній, так і економічній сферах за регіональне та глобальне лідерство.

Наразі російсько-українська війна, яка є глобальним геополітичним конфліктом, розглядається Китаєм як «вікно можливостей». Пекін прагне утворити у Східній Азії свій економічний макрорегіон, в умовах коли фокус уваги США концентрується на безпеці Європи в цілому у контексті російської агресії проти України, проблемі сектору Газа, проблемі Ірану тощо.

Зважаючи на фактичну руйнацію Росією базису повоєнного світу та нівелюванні ролі ООН, поступово кристалізується тенденція щодо прагнення країн залучених до територіальних конфліктів або затвердити більш чітко своє позиціонування щодо приналежності спірних територій, або ж засвідчити свою можливість щодо силового розв'язання конфлікту.

Формату взаємин Пекін–Вашингтон на сучасному етапі притаманна досить жорстка конкуренція у Східній Азії, при цьому РФ Китай вважає своїм стратегічним тилом. Виходячи з цього, КНР концентрується на трьох пріоритетних напрямках: 1) Тайвань; 2) Південно-Китайське море, через яке проходить третина світового товарного трафіку; 3) Східнокитайське море, де розміщені спірні з Японією острова Дяоюйдао (Сенкаку).

У цій шкалі пріоритетів «тайванська проблема» є першою за значенням. Яка окрім всього має і морально-політичний вимір для Пекіна оскільки, для КНР трансформація у суб'єкта міжнародних відносин з глобальним геополітичним впливом є своєрідною компенсаторикою більш ніж столітнього періоду історії, коли Китай був об'єктом іноземної агресії, нерівноправних угод і створення колоніальних анклавів на його території.

Відповідно період турбуленції глобальної системи міжнародних відносин, спричинений російською агресією проти України, потенційно може роздмухати «законсервовані» територіальні конфлікти у такому конфліктогенному регіоні як АТР.

Окрім того, ситуація ускладнюється тим, що РФ, яка є членом Ради Безпеки ООН, одночасно порушує всі можливі принципи міжнародного права щодо взаємин суверенних держав і принципи територіальної цілісності.

«Тайванська проблема» має більш складну конструкцію ніж агресивна імперська політика РФ щодо України, проте цілком можливим є варіант використання Китаєм ситуації, яка склалася з метою розв'язання проблеми Тайваню.

І з відповідною періодичністю офіційний Пекін демонструє свою принциповість, проводячи масштабні військові навчання біля берегів Тайваню з імітацією висадки десанту. Причинами цього до сучасної ситуації на міжнародній арені зазвичай були: проведення виборів керівника (президента) тайванської адміністрації, заяви лідерів Тайваню щодо необхідності проведення референдуму на острові з питання суверенного статусу, відвідування КР на Тайвані представниками політичного чи державного істеблішменту США тощо.

Агресія ж Росії проти України спричинила те, що загальний спектр «тайванської проблеми» заграв новими «барвами». Необхідно підкреслити, що у питанні протидії російській агресії проти України Тайвань зайняв сторону провідних демократичних країн світу, запровадивши вагомі санкції проти РФ, найбільшими з яких для російської економіки є заборона експорту напівпровідників, комп'ютерних мікрочипів. «Щоб змусити Росію припинити військову агресію проти України та якнайшвидше відновити мирний діалог між усіма зацікавленими сторонами, уряд Китайської Республіки (Тайвань) оголошує, що приєднається до міжнародних економічних санкцій проти Росії», – підкреслювалось у повідомленні зовнішньополітичного відомства острова наприкінці лютого 2022 р. (The Republic of China (Taiwan) government strongly condemns..., 2022).

Влада острова також надає Україні суттєву гуманітарну допомогу й фінансування щодо відновлення зруйнованих війною українських міст. Таке активне позиціонування Тайваню в системі зовнішньополітичної взаємодії глобального рівня є продовженням «прагматичної дипломатії» острова започаткованої, ще на початку 1990-х рр., зміст якої полягає у розвитку економічних відносин і надання фінансової допомоги. За допомогою цих інструментів Тайвань намагається прорвати дипломатичну ізоляцію та приймати активну участь у міжнародному політичному житті. Певним успіхом цієї політики є утворення у Верховній Раді України в серпні 2022 р. Міжфракційного об'єднання депутатів «На підтримку дружби, торговельно-економічного, культурного та гуманітарного співробітництва з Тайванем» (In VR, an inter-factional association was created to support..., 2022).

А у жовтні 2022 р. низка представників неурядових організацій з України, а також двоє депутатів Верховної Ради – К. Рудик і М. Княжицький – відвідали Тайвань. Вперше з 2003 р. українські депутати були на острові. 25 жовтня 2022 р. відбувся виступ К. Рудик у законодавчому органі острова (Erman, 2022); з іншого боку, приймаючи активну участь у коаліції західних країн щодо протидії російській волюнтаристській зовнішній політиці, влада острова цілеспрямовано утверджує Тайвань як активного, відповідального та відданого демократичним цінностям актора міжнародних відносин. У цьому контексті тайванська адміністрація має певну «перевагу» над КНР, зважаючи на існування у договірно-правовій базі документів, які пов'язують Київ і Пекін відносинами на рівні стратегічного партнерства: Спільна декларація про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР (20.06.2011); Спільна декларація України і Китайської Народної Республіки про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства (обидва документи – 05.12.2013).

Отже, стратегічний партнер України – КНР займає досить «помірковану позицію» щодо РФ у розрізі її агресії проти нашої держави.

Висновки. Україні необхідно надзвичайно зважено підходи до розвитку відносин з Тайванем. По-перше, згідно із офіційною позицією, Україна не визнає Тайвань як окремого суб'єкта міжнародних відносин. По-друге, зважаючи на місце

Китаю у структурі зовнішньоекономічних зв'язків України будь-яке «охолодження» двосторонніх відносин матиме суттєві негативні наслідки для української економіки, яка і так має кризові тенденції пов'язані з російською агресією. По-третє, наразі КНР не є «прямим союзником» РФ, а зважаючи на те, що «тайванська проблема» є надзвичайним тригером для Пекіна, необережність у розбудові економічних і політичних зв'язків з островом може підштовхнути Китай до більш тісної взаємодії з Росією. По-четверте, Китай має унікальні можливості щодо впливу на Росію. І тому цілком реально може виступити у ролі миротворця, посиливши таким чином свої як регіональні, так і глобальні позиції. І, як відомо, українське керівництво неодноразово зверталось до Пекіна з такою пропозицією.

По-п'яте, ситуація з Тайванем не тотожна ситуації з Україною. Україна є незалежною суверенною державою зі світовим дипломатичним визнанням, Тайвань на сьогодні має дипломатичні відносини лише з 12 державами. Тому ситуація «двох Китаїв» за своїм історико-політичним змістом ближче до ситуації з двома Кореями чи ситуації з двома німецькими державами ФРН і НДР до 1990 р. Україна ж не є частиною Росії та не претендує на її території.

Разом з тим, є і фактори зближення сприйняття «тайванської проблеми» та протистояння між Росією та Україною. Обидві країни є своєрідною «вітриною успіху» та протилежною моделлю розвитку на кордонах як КНР, так і РФ, що є істотним подразником як для офіційного Пекіна, так і Москви.

Отже, відкрите збройне протистояння між США та КНР щодо розв'язання «тайванської проблеми» наразі виглядає малоімовірним, а гострі політичні заяви очільників як КНР, так і США є ілюстрацією як для громадян своїх країн, так і для союзників, що вони тримають ситуацію під контролем і готові вжити всіх необхідних засобів для досягнення своїх довгострокових національних інтересів. Агресія Росії проти України дестаблізувала різнорівневі системи безпеки, фактично зруйнувавши засади повоєнного облаштування світу, в економічній площині завдавши найбільших збитків Україні, спричинивши деструктивні тенденції щодо європейського та світового ринку. Разом з тим, ця криза відкрила для КНР певні стратегічні можливості якими Пекін може скористатися у довгостроковій перспективі.

REFERENCES

- Agreement on friendship and cooperation between Ukraine and the People's Republic of China (May 15, 2014). *LIGA 360*. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MU13143> // Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Китайською Народною Республікою (15 травня, 2014). *LIGA 360*. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/MU13143>
- Aldrick, P.** (December 26, 2022). World Economy Is Headed for a Recession in 2023, Researcher Says. *Bloomberg*. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-12-26/world-economy-is-headed-for-a-recession-in-2023-researcher-says>
- A Conversation with Antony Blinken, United States Secretary of State / Davos 2024 / WEF (June 28, 2023). [Video]. *World Economic Forum – You Tube*. Retrieved from <https://x.gd/DMJMA>
- Balmforth, T., Polityuk, P. & Lee, L.** (February 1, 2024). Exclusive: China tells Ukraine to remove its firms from «sponsors of war» list. *Reuters*. <https://x.gd/i8ORK>
- Cadelago, C., Kine, P., Bade, G., & Lemire, J.** (November 15, 2023). «He's a dictator»: Biden claims progress in Xi meeting, but deep fault lines remain. *Politico*. Retrieved from <https://x.gd/CowFJ>
- China commented on the information about the alleged support of Russia in the 'Ukrainian issue'. (February 6, 2024). *Ukriform*. Retrieved from <https://x.gd/dQazt> // Китай прокоментував інформацію про нібито підтримку Росії в «українському питанні». (6 лютого 2024). *Укрінформ*. Retrieved from <https://x.gd/dQazt>
- Chinese Engineers Are Keeping Russia's Metal Furnaces Firing. (January 28, 2024). *Bloomberg*. Retrieved from <https://x.gd/l9A0q>

- Chinese official urges Taiwan's people to make «correct choice» on election. (January 3, 2024). *Reuters*. Retrieved from <https://x.gd/VdBvD>
- CPC Central Committee holds symposium commemorating 130-th anniversary of Mao's birth. (December 26, 2023). *Xinhuanet*. Retrieved from <https://x.gd/U7118>
- Demchenko, O.** (January 16, 2024). Taiwan. From elections to global war. *LB.UA*. Retrieved from <https://x.gd/aItUy> // **Демченко, О.** (16 січня 2024). Тайвань. Від виборів до глобальної війни. *LB.UA*. Retrieved from <https://x.gd/aItUy>
- Elections in Taiwan: programs of political parties and China's position (VIDEO). (January 1, 2024). *Information portal «Freedom»*. Retrieved from <https://x.gd/UzaPx> // **Вибори в Тайвані: програми політичних партій та позиція Китаю (ВІДЕО)**. (1 січня 2024). *Інформаційний портал «Freedom»*. Retrieved from <https://x.gd/UzaPx>
- Erman, H.** (November 12, 2022). Has Ukraine started to get closer to Taiwan? Could this cause a conflict with China? *BBC News Ukraine*. Retrieved from <https://x.gd/E4MX6> // **Ерман, Г.** (12 листопада 2022). Україна почала зближуватися з Тайванем? Чи може це викликати конфлікт з Китаєм. *BBC News Україна*. Retrieved from <https://x.gd/E4MX6>
- Hunnicutt, T. & Martina, M.** (January 11, 2024). US urges China not to interfere in Taiwan elections. *Reuters*. Retrieved from <https://cutt.ly/CwX37Mw8>
- In VR, an inter-factional association was created to support cooperation with Taiwan. (August 18, 2022). *Asotsiatsiia ukrainsko-kytayskoho spivrobotnytstva*. Retrieved from <https://x.gd/Jo3g6> // У ВР створили міжфракційне об'єднання на підтримку співробітництва з Тайванем (18 серпня 2022). *Асоціація українсько-китайського співробітництва*. Retrieved from <https://x.gd/Jo3g6>
- Kobzar, Yu.** (January 31, 2024). China promised to support the Russian Federation in the 'Ukrainian issue' despite Western pressure. *UNIAN*. Retrieved from <https://x.gd/ieTTj> // **Кобзар, Ю.** (31 січня 2024). У Китаї пообіцяли підтримку РФ в «українському питанні» всупереч тиску Заходу. *УНІАН*. Retrieved from <https://x.gd/ieTTj>
- Lin, J., Krulikowski, S., Lotze, N. & Schreiber, S.** (2023). *U.S. Exposure to the taiwanese semiconductor industry*. Washington. Retrieved from https://www.usitc.gov/publications/332/working_papers/us_exposure_to_the_taiwanese_semiconductor_industry_11-21-2023_508.pdf
- Lukas, E.** (May 1, 2023). What do Ukraine and Taiwan have in common? *Ukrainian week*. Retrieved from <https://x.gd/1UxkF> // **Лукас, Е.** (1 травня 2023). Що спільного: Україна і Тайвань? *Український тиждень*. Retrieved from <https://x.gd/1UxkF>
- Mainland to suspend some tariff cuts on Taiwan imports. (December 22, 2023). *China Daily*. Retrieved from <https://x.gd/tNcUY>
- Matt, Yu.** (December, 26, 2023). Wu Kuan-hsien Army holds live-fire anti-landing drill on Taoyuan beach. *Focus Taiwan*. Retrieved from <https://x.gd/SLM5x>
- Miller, R. & Curran, E.** (December 25, 2024). US Extends Lead Over China in Race for World's Biggest Economy. *Bloomberg*. Retrieved from <https://x.gd/jea4K>
- Minister Dmitry Kuleba accepted an exclusive interview with Xinhua News Agency (April 30, 2022) *Xinhuanet*. Retrieved from <https://x.gd/jth2O>
- Polegenko, A.** (January 31, 2024). How Türkiye and China helped Russia satisfy the 'shell hunger'. *The Moscow Times*. Retrieved from <https://x.gd/wakaS> // **Полегенько, А.** (31 января 2024). Как Турция и Китай помогли России утолить «снарядный голод». *The Moscow Times*. Retrieved from <https://x.gd/wakaS>
- Polyakova, A. & Goldgeier, J.** (February 1, 2024). Why NATO Needs Ukraine. Kyiv's Survival and Europe's Security Depend on a More Unified Front. *Foreign Affairs*. Retrieved from <https://x.gd/Bz8w7>
- Roach, S.S., Grauwe, P.D., Guriev, S. & Westad, O.A.** (March 17, 2022). China's Time for Global Leadership. *Project Syndicate*. Retrieved from <https://x.gd/tT7TN>
- Shevchuk, O.V.** (2022). The «Taiwan problem» in the context of the destabilization of the system of international relations by the Russian-Ukrainian war. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 4, 47-53. DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2022.04.047> // **Шевчук, О.В.** (2022). «Тайванська проблема» в контексті дестабілізації системи міжнародних відносин російсько-українською війною. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 4, 47-53. DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2022.04.047>
- Shevchuk, O. & Habro, I.** (2023). The position and actions of the People's Republic of China regarding the Russian-Ukrainian war. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 6, 8-14. DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.06.007> // **Шевчук, О. &**

- Габро, І.** (2023). Позиція та дії КНР щодо російсько-української війни. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 6, 8-14. DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.06.007>
- Shyrokyi, H. & Havrylenko, N.** (2023). Economy of the People's Republic of China: prospects and challenges. *NISS*. Retrieved from <https://x.gd/WGCLd> // **Широкий, Г. & Гавриленко, Н.** (2023). Економіка КНР: перспективи та виклики. *НІСД*. Retrieved from <https://x.gd/WGCLd>
- Spe Chen Cedric, S., & Jeremy, C.** (January 13, 2024). Lin Taiwan Election Live Resul. *Bloomberg*. Retrieved from <https://cutt.ly/5wX8uBxq>
- Takahiro, S.** (July 18, 2022). China headhunting Taiwan's semiconductor engineers in bid to boost self-sufficiency. *The Japan News*. Retrieved from <https://x.gd/Ebjke>
- Tarasovsky, Yu.** (January 31, 2024). The share of agricultural products in Ukraine's exports has reached a historical maximum. Romania topped the ranking of importers in 2023. *Forbes.ua*. Retrieved from <https://x.gd/vrzJO> // **Тарасовський, Ю.** (31 січня 2024). Частка агропродукції в експорті України досягла історичного максимуму. Румунія очолила рейтинг імпортерів у 2023 р. *Forbes.ua*. Retrieved from <https://x.gd/vrzJO>
- 10 PLA aircraft and 4 PLAN vessels around Taiwan were detected by 06:00 (UTC+8) today. (January 9, 2024). *Twitter*. Retrieved from <https://cutt.ly/KwX8aFds>
- The Republic of China (Taiwan) government strongly condemns Russia's invasion of Ukraine in violation of the UN Charter, joins international economic sanctions against Russia. (February 25, 2022). *Ministry of Foreign Affairs, Republic of China (Taiwan)*. Retrieved from <https://x.gd/ovN9O>
- Welch, J., Leonard, J., Cousin, M., DiPippo, G. & Orlik, T.** (January 8, 2024). Xi, Biden and the \$10 Trillion Cost of War Over Taiwan. *The Japan Times*. Retrieved from <https://x.gd/5aL34>
- Xi Jinping accepted credentials from the new ambassadors. (January 31, 2024). *Russian.news.cn*. Retrieved from <https://x.gd/HlhIQ> // Си Цзиньпин принял верительные грамоты у новых послов. (30 января 2024). *Russian.news.cn*. Retrieved from <https://x.gd/HlhIQ>
- Vice Foreign Minister Sun Weidong meets with Ukrainian Ambassador to China Ryabikin. (January 30, 2024). *Ambasada Narodne Republike Kine u Crnoj Gori*. Retrieved from <https://x.gd/dKL66>

Наукове періодичне видання

**Acta de Historia & Politica:
Saeculum XXI**

2024

Volume VII

Здано до набору 03.03.2024 р. Підписано до друку 10.03.2024 р. Папір офсетний.
Формат 70x108¹/₁₆. Гарнітура «Georgia». Друк лазерний. Ум.-друк. арк. 11,0.
Наклад 100 прим.